

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

PRAKSİS

DÖRT AYLIK SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ | SAYI:43 | 2017/1

Dosya:
Tarım Sorunu

*dipnot

PRAKSIS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu

Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ali Rıza Güngen, Ali Serkan Mercan, Ali Yalçın Göymen, Ateş Uslu, Aylin Topal, Bahadır Nuroi, Barış Karaağaç, Besime Şen, Burak Gürel, Burak Sönmezer, Bülent Batuman, Cenk Saracoğlu, Çağrı Kaderoğlu Bulut, Çağlar Dölek, Çiğdem Demircan, Demet Özmen, Deniz Parlak, Duygu Canan Öztürk, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Erden Atilla Aytekin, Erkal Tülek, Ersin Aslıtürk, Ezgi Kaya, Ferda Uzunyayla, Fuat Özdiç, Gizem Ekin Çelik, Gökrem Akgöz, Gürsan Şenalp, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Kasım Akbaş, Koray Yılmaz, Melahat Kutun, Melda Yaman Öztürk, Melek Zorlu, Melih Yeşilbaş, Muammer Kaymak, Mustafa Bayram Mısı, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Kemal Coşkun, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapusuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Özgür Mehmet Kütküt, Remzi Altunpolat, Selime Güzelsarı, Sevilay Kaygalak, Sinan Birdal, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Ş. Gürçay Tuna, Şafak Etike, Şebnem Oğuz, Taylan Koç, Tolga Tören, Umut Ulukan, Ümit Akçay, Yasemin Özgün, Yasin Durak

Danışma Kurulu

Ahmet Haşim Köse, Ahmet Öncü, Asuman Türkün, Atilla Güney, Berna Müftüoğlu, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Fadime Gök, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, Gamze Yücesan Özdemir, H. Tarık Şengül, Hakan Güneş, Hatice Kurtuluş, Işıl Ünal, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Okyayüz, Mehmet Türkay, Metin Altıok, Nail Satılğan, Neşe Özgen, Ömür Sezgin, Özgür Müftüoğlu, Pınar Bedirhanoğlu, Semra Purkis, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yasemin Özdek, Yücel Demirer, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

43. Sayı Editörleri

Aylin Topal, Ecehan Balta, Muammer Kaymak, Sinan Yıldırım, Umut Ulukan

Sahibi: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti adına Emiralı Türkmen

Sorumlu Yazışları Müdürü: Mustafa Bayram Mısı

Praksis: Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi/Sayı: 43/2017-1, Haziran 2017

Yayın Türü: Yılda üç sayı çıkan yerel, süreli, bilimsel, hakemli dergi

Praksis ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı tarafından taranmaktadır.

İdare Yeri: Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay Ankara

Kapakdaki Fotoğraf: Hüsamettin Bahçe, Nar Photos (narphotos.net)

Kapak Tasarımı ve Baskı Öncesi Hazırlık: Erkal Tülek

Baskım Yeri: Sözkese Matbaacılık (Sertifika No: 13268) İvedik O.S.B 1518. Sok Mat-Sit İş Merkezi No:2/40 Yenimahalle/ANKARA • Tel: (0312) 395 21 10

Web: www.praksis.org

E-posta: praksisdergi@yahoo.com

praksis@praksis.org

Satış ve Dağıtım Adresi

Dipnot Yayınları

Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay/Ankara

Tel: (0 31 2) 4192932 / Faks: (0 31 2) 4192532

e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com

Sertifika No: 14999

Praksis Dergisinin bütün yayın dağıtım

satış hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Abonelik Koşulları

YURTİÇİ ABONELİK: Yıllık Üç Sayı İçin Bireysel Abonelik bedeli olan 50 YTL, kurumsal abonelik bedeli olan 80 TL Yapı Kredi Bankası Meşrutiyet Şubesi 61 253933 numaralı hesaba DIPNOT BAS. YAY. LTD.ŞTİ adına yatırılmalı ve dekont dergilerin teslim adresiyle birlikte Dipnot Yayınları adresine fakslanmalı ya da postalanmalıdır.

Yurtdışı Abonelik Bedeli: Avrupa için 50 Euro (dayanışma aboneliği 100 Euro), ABD için 70 (dayanışma aboneliği 100 USD) Amerikan dolarıdır.

İçindekiler

- 723 | Bu Sayıda
- 727 | Tarım ve Köylülük "Sorun"larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi *Nevzat Evrim Önal*
- 741 | Doğadan Tüketiciye Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine *Fatih Özden*
- 765 | Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma *Ekin Değirmenci*
- 785 | Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri *Coşku Çelik*
- 811 | Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Havzası Dağ Köylerinden Kadınların Anlatıları ve Kırsal Dönüşüm *Zeynep Ceren Eren*
- 839 | Tarımsal İşletmelerin İstihdam Stratejileri: Adapazarı Örneği *Elif S. Uyar-Mura*
- 859 | Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Romanlarında Tarımda Dönüşüm ve Mevsimlik İşçiler *Uygur Dursun Yıldırım*
- 895 | Bir Bilim Alanı Olarak Psikoloji, Sosyal Yapıyı Anlamanın Neresinde? Davranışı ve Yapı İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Deneme Özden *Melis Uluğ ve Ahmet Çoymak*

Contents

- 727 | Agrarian and Peasant "Questions": A Framework for Discussion *Nevzat Evrim Önal*
- 741 | Some Aspects of Capitalist Domination from Nature to the Consumer, Alienation and Alternatives in Agriculture *Fatih Özden*
- 765 | Neoliberal Transformation and Commodification in Turkish Agriculture *Ekin Değirmenci*
- 785 | Rural Change and Commoditized Lives: Proletarianisation Processes and Class Relations in Soma Coal Basin *Coşku Çelik*
- 811 | Peasantry's Loss of Stature: Narratives of Women from the Mountain Villages of Bakırçay Basin in times of Rural Change *Zeynep Ceren Eren*
- 839 | Employment Strategies of Agricultural Enterprises: The Case of Adapazarı *Elif S. Uyar-Mura*
- 859 | Agricultural Transformation and Seasonal Workers in Yaşar Kemal and Orhan Kemal Novels *Uygur Dursun Yıldırım*
- 895 | Where does Psychology Stand As a Scientific Field in Relation to Understanding Social Structure? A Critical Essay on the Relationship Between Social Structure and Human Behaviour *Özden Melis Uluğ and Ahmet Çoymak*

Bu Sayıda

Kapitalizmin dünya ölçeğinde yeniden yapılanması ve krizden çıkış stratejilerinin somutlaştığı neoliberal politikaların hayata geçirilmesi sürecinde geç kapitalistleşen ülkelerin tarım sektörü ve kırsal yapısını doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen bir dizi önemli gelişme yaşanmıştır. Öncelikle devletin tarımsal alandan çekilmesi ile tarıma yönelik desteklemeler sınırlandırılmış, tarımsal kurumlar/işletmeler devletin küçültülmesi bağlamında zayıflatılmış, kaldırılmış veya özelleştirilmiş buna karşın özel tarımsal yatırımlar teşvik edilmiştir. Böylece tarımsal üretim daha önce hiç olmadığı kadar yerel/uluslararası piyasalara açılmış, devlet/köylü ilişkisinin yerini sermaye/köylü ilişkisi almıştır.

Kapitalist gelişmenin tarım kesiminde ne gibi sonuçlar doğuracağını, kırsal alandaki yapının ve köylülüğün nasıl bir dönüşüm içerisine gireceği yönünde tartışmaları kapsayan, "tarım ve köylülük sorunu" analizleri Türkiye'de 1960'lı 1970'li yıllarda yoğunlaşmış ancak 1980'lerden sonra kır çalışmaları giderek azalmaya başlamıştır. Oysa Türkiye'de tarımda yeniden yapılanma süreci ve yeni tarımsal politikalar bu alanda önemli değişimlere/dönüşümlere yol açmıştır. Sadece son 20 yıllık süreçte tarımsal istihdamda dört milyonun üzerinde bir kopuş gerçekleşmiş, tarımın istihdamdaki payı %44'ten %19'lara gerilemiştir. Bu çerçevede Türkiye'de de, kapitalist üretim ilişkilerinin tarımsal alandaki hakimiyetinin genişlemesi ile yeni dinamikler, ilişki biçimleri, üretim formları ve gündelik pratikler gözlemlenmektedir. Tarımda yaşanan bu sürecin daha bütünlüklü analizlerle deşifre edilmesi ve tartışmaya açılması gerektiğine inanıyoruz.

Praksis'in elinizdeki 43. sayısı bu noktadan hareketle "tarım sorunu" tartışmalarını, tarımsal dönüşüm süreçlerinin kır-kent ilişkileri üzerindeki etkilerini, mülkiyet/üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşüm dinamiklerini ve bu süreçlerdeki sınıfsal dinamikleri tarihsel materyalist bir çerçevede yeniden tartışmaya açıyor. Sayımızda yer alan kuramsal makalelerin yanı sıra saha araştırmalarını içeren çalışmalarla Türkiye'de yeniden canlanmaya başlayan tarım/kır tartışmalarına katkıda bulunmayı umuyoruz.

Sayımızdaki ilk makale tarım sorununa kuramsal açıdan bir çerçeve yazısı niteliğindeki Nevzat Evrim Önal'ın "Tarım ve Köylülük "Sorun"larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi" başlıklı çalışması. Bu makale tarihsel materyalist düşüncenin tarım ve köylülüğün sorunsallaştırılmasına yönelik yaklaşımının güncel bağlamda yeniden üretilerek bir tartışma çerçevesi sunmayı amaçlıyor. Önal, öncelikle Lenin, Kautsky ve Chayanov arasındaki klasik "tarım sorunu" tartışmasından hareketle kapitalist üretim biçimi dâhilinde tarım ve köylülük kavramlarının nasıl sorunsallaştırıldığı ve bu sorunsallaştırmanın barındırdığı problemleri sorguluyor. Bu çerçevede makale, tarihsel materyalizmin ve popülizmin "tarım ve köylülük" sorunlarına yaklaşımları arasındaki farka değinerek güncel tartışmalara ışık tutmamızı sağlıyor. Yazıda özellikle küçük meta üreticisinin sınıfsal konumu üzerine yapılan bölüm, güncel tartışmaları kuramsal yönden berraklaştıracak bir öneri sunuyor.

Fatih Özden'in "Doğadan Tüketiciye Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine" başlıklı makalesi, son yıllarda önemli bir tartışma başlığı olan tohum konusunu yabancılaşma kavramı üzerinden ele alıyor. Özden, tohumun paylaşılan bir kaynak olmasından uzaklaşması ve metalaşmasıyla tarımsal üretimin metalaşma sürecinin nasıl hızlandığını gözler önüne seriyor. Ayrıca yazar, meta formundaki tohumun birçok yeni üretim ve mülkiyet ilişkisinin ortaya çıkmasında etkili bir özne haline geldiğini vurguluyor. Tahakküme ya da rızaya dayalı sermaye egemenliğinin doğadan tüketiciye uzanan çeşitli görünümünü Marx'ın yabancılaşma kuramı üzerinden açıklamaya çalışan makalede, tarımdaki bu kapitalist tahakkümün kırılmasına yönelik alternatifler ve mücadelelere de değiniliyor.

Üçüncü yazı "Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma" başlığını taşıyor. Ekin Değirmenci'nin kaleme aldığı yazı Türkiye tarımında 2000'li yıllarla birlikte daha da yoğunlaşan emek, üretim ve dolaşım süreçlerindeki metalaşmayı ve sonuçlarını mercek altına alıyor. Yazar, Türkiye'de tarımsal alana ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler ile destekleme politikasındaki değişimlerin tarımsal emek süreci ve toprak mülkiyeti üzerindeki etkilerini tartışıyor. Yazı özellikle tarımdaki finansallaşma ile birlikte kırsal üreticilerin borçluluğundaki artış çarpıcı verilerle gözler önüne seriyor. Yazar çalışmada, küçük meta üretiminin dönüşümü ve borçlanma sürecinin kırdaki güvencesizliği artırdığını bu durumun yeni mülksüzleşme ve yoksullaşma süreçlerine yol açacağına işaret ediyor.

Coşku Çelik'in 301 maden işçisinin ölümüyle sonuçlanan, Türkiye emek tarihinin en büyük işçi katliamı yaşandığı Soma'da gerçekleştirdiği saha çalışmasının özgün bulgularının paylaştığı "Kırsal Dönüşüm ve

Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri" başlıklı çalışması, Marksist ilkel birikim, topraktan kopma ve işçileşme tartışmalarını Soma'daki madenci ailelerinin işçileşme süreçleri üzerinden yeniden düşünmemizi sağlıyor. Çalışma, tarımdaki neoliberal dönüşümün Soma havzasında 2000'li yıllarla birlikte özellikle pamuk ve tütün üretimi ve üreticileri üzerindeki etkisini, kırsal üreticilerin işçileşme sürecini bizzat Somalı ailelerin anlatılarıyla çarpıcı biçimde gözler önüne seriyor. Bunun yanı sıra Çelik bu özgün çalışmasında, Soma'ya madenlerde çalışmaya gelmiş göçmen aileler ile havzanın köylerinden olan yerli işçiler arasında farklı işçileşme süreçlerinin, toprakla ilişkileri arasındaki farklılaşmaların ve yerel sınıfsal ilişkilerin izini sürüyor.

Bir başka alan çalışmasına dayanan Zeynep Ceren Eren'in "Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Havzası Dağ Köylerinden Kadınların Anlatıları ve Kırsal Dönüşüm" adlı makalesi ilgili literatürde önemli bir eksikliğe, kırsal dönüşümün toplumsal cinsiyet bağlamında sonuçlarına odaklanıyor. Makale özellikle 1990'lı yılların sonundan itibaren etkisi daha net görülen tarımdaki dönüşüm sürecinin Bakırçay Havzası dağ köylerinde tütün ve pamuk üretimi üzerindeki etkisini kadınların anlatıları üzerinden gösteriyor. Bu süreçte toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve bu çerçevede cinsiyetçi işbölümü temelinde örgütlenen köy hayatı kadın deneyimleri ile yansıtıyor. Yazara göre, dağ köylerinin halihazırda kırılgan yapısı, kırsal dönüşüm sürecini onlar üzerinde daha tahripkar kılıyor. Bu anlamda köylülerden oluşmayan bir dağ köyü profilinin hiç de uzak bir seçenek olmadığı çalışmada çarpıcı örneklerle vurgulanıyor.

Elif Uyar-Mura "Tarımsal İşletmelerin İstihdam Stratejileri: Adapazarı Örneği" adlı çalışmasında Türkiye'de çok fazla değinilmeyen tarım sektöründeki işletmelerin ücretli emeğe ucuza ulaşmalarını sağlayan bir araç olan aracılık sistemine dikkat çekiyor. Yazarın Adapazarı'nda yapmış olduğu alan çalışması, tarım emek pazarının derinlemesine analizi ile birlikte aracılık pratiğinin dinamiklerini anlamak için okuyuculara önemli ipuçları sunuyor.

Dosyamız kapsamındaki son makale Uygur Yıldırım'ın "Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Romanlarında Tarımsal Dönüşüm ve Mevsimlik İşçiler" başlıklı çalışması. Yıldırım çalışmasında Orhan Kemal'in 'Bereketli Topraklar Üzerinde', Yaşar Kemal'in 'Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek' ve 'Höyükteki Nar Ağacı' adlı romanlarından yararlanarak 1950'li yıllarda Türkiye tarımında gerçekleşen dönüşüm sürecini mevsimlik işçiler özelinde inceliyor. Çalışmada Çukurova, tarımda kapitalist dönüşüm sürecinde büyük toprak sahipliğinin önemli rol oynadığı, buna bağlı sınıfsal kutuplaşma ve mücadelelerin en açık ve somut halleriyle edebi eserlerde kendisini gösterdiği tarımsal alanlardan biri olarak mercek altına alınıyor. Yazar az topraklı, topraksız köylüyü mevsimlik işlerde çalışmaya zorlayan koşulları, makineleşmenin kırdaki yarattığı çözülme, dönemin siyasal koşullarını tarlada sınıfsal farklılaşma ve çatışmaları, kırdaki çalışma ilişkilerini edebi metinler üzerinden tarihsel bir çözümleme yaparak tartışıyor.

Hemen her sayımızda olduğu gibi bu sayıda da dosya dışı bir yazıya yer veriyoruz. Özden Melis Uluğ ve Ahmet Çoymak tarafından kaleme alınan ve "Bir Bilim Alanı Olarak Psikoloji, Sosyal Yapıyı Anlamanın Neresinde? İnsan Davranışı ve Yapı İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Deneme" başlığını taşıyan çalışma psikolojinin sosyal yapıyla olan ilişkisini eleştirel biçimde ele alıyor. Sosyal psikolojinin "sosyal" olanı nasıl dışladığı cinsiyet ve ırk ayrımcılığı üzerinden örneklendirildiği çalışmada, Türkiye'de sosyal psikolojinin yaşadığı kimlik bunalımına da değiniliyor. Yazarlar psikoloji araştırmalarının inceledikleri konuyu tarihsel, kültürel ve bağlama özgü dinamiklerle birlikte incelenmesi gerektiğini vurguluyor. Öte yandan çalışmada psikoloji biliminin sistemi meşrulaştırma, ayrımcılığı pekiştirme gibi insan esenliğine hizmet etmeyen teknolojilere üretim konusunda yapabileceği "katkılar" eleştirel bir gözle sorgulanıyor.

Elinizdeki Praksis Dergisinin 43.sayısını editörler olarak hazırlama süreci oldukça zor ve sancılı geçti. Sayının hazırlık aşamasından tamamlanana dek geçen sürede OHAL kapsamında art arda gelen KHK'larla bir kısmı Praksis Yayın ya da Danışma Kurullarında da yer alan Barış İçin Akademisyenler Bildirisi'ne imza atan araştırmacıların, dostlarımızın, meslektaşlarımızın, hocalarımızın üniversiteden ihraçları, bazılarının yaşadığı linçler yer yer sayı için çalışmamızın anlamını sorgulattı. Sayımıza bir makalesiyle katkıda bulunan yazarımız Ekin Değirmenci de sayı diziyge giderken en son çıkan 686 sy. KHK ile ihraç edilenler arasında yer alıyor. Ancak, akademinin üniversitenin dört duvarıyla sınırlı olmadığını bilinciyle ve tam da onu o sınırlara mahkum bırakmamak için, daha fazla çalışmak gerektiğini de biliyoruz.

*Bu sayıyı barış istedikleri için akademiden uzaklaştırılan tüm bilim insanlarına ve bu süreçte yaşamına son veren **Dr. Mehmet Fatih Tıraş**'ın anısına ithaf ediyoruz.*

Tarım ve Köylülük “Sorun”larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi

Nevzat Evrim Önal¹

Öz

Kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışından bu yana gelişiminin tüm aşamalarında, tarım ve köylülük farklı düşünce ekolleri tarafından kendi düşünsel pozisyonlarına göre sorunsallaştırılmış ve tartışılmıştır. Bu tartışmaların tamamı, tartışmayı yürüten ekollerin temsil ettiği sınıfsal çıkarların izlerini taşır. Öte yandan tarım ve köylülük “sorun”larının farklı coğrafyalarda sergilediği gelişme süreçleri arasındaki büyük nitel farklılıklar, her birini kendi içerisinde ele alarak ortak bir çerçeveye varmayı kuramsal olarak imkânsız kılmassa da, tarih dışı bir çabaya dönüştürmektedir. Ne var ki, bilhassa son yirmi yıl zarfında, gıda başlığının da eklenmesiyle beraber tartışma yeniden alevlenmiş ve daha da karmaşıklaşmıştır.

Bu çalışmanın odağında, Türkiye’de de hararetle yürütülmekte olan bu tartışmanın, sadeleştirilmesi gereken kuramsal zemini bulunmaktadır. Bu doğrultuda, tarihsel materyalist düşüncenin tarım ve köylülüğün sorunsallaştırılmasına yönelik yaklaşımı güncel bağlamda yeniden üretilecek ve bir tartışma çerçevesi sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tarım, tarımsal değişim, köylülük, küçük meta üretimi*

Abstract

Since the emergence and through all the phases of the development of capitalist mode of production, agriculture and peasantry have been problematized and discussed by different schools of thought according to their intellectual positions. All such arguments bear the mark of the class interests represented by these schools. On the other hand, because of the important qualitative differences between the development processes of agrarian and peasant “questions” in different parts of the world, striving to find a common framework in the distinct analyses of each of these processes an effort which is perhaps not theoretically impossible, but one which is ahistorical. Still, the debate has been rekindled and become even more complex in the last two decades with the addition of the issue of food.

This paper focuses on the theoretical basis of this discussion, which has also been pursued heatedly in Turkey and which needs some simplification. To this end, it will belabor the approach of historical materialism in problematizing agriculture and peasantry in the contemporary context and offer a framework of discussion.

Keywords: *Agriculture, agrarian change, peasantry, petty commodity production*

1 Yrd.Doç.Dr.,Beykoz Üniversitesi, nevzatevrimal@beykoz.edu.tr

Giriş

Dünyada ve Türkiye’de, son yirmi yıldır giderek artan bir şiddetle tarımsal üretim, gıda ve ekoloji konuları birbirleriyle bağlantılı olarak tartışılıyor. Ne var ki, ortada tarafları olan tek bir tartışmadan ziyade, her biri meselenin bir kısmına (tipik olarak yapanları ilgilendiren başlıklara) odaklanan ancak konunun bütünlüklü yapısı nedeniyle zaman zaman, zorunlu kaldığında kesişen ve her biri kendi içerisinde çelişkiler barındıran farklı tartışma düzlemleri olduğunu söylemek mümkün. Örneğin doğal kaynakları tahrip edici rantıye sermaye faaliyetleri ve siyasi otoritenin bunlara izin verme/göz yumma pratiği, sürdürülemez olduğu için bir bütün olarak kendi içinde çelişkilidir. Öte yandan bu tahribat, birinci derecede muhatabı olan tarımsal üreticilerin gündemine ancak kendi yerelliklerinde gerçekleştiği zaman girer ve mücadele konusu olur. Dahası, aynı tarımsal üreticiler pek çok durumda sürdürülemez tarım pratikleri içerisinde; hatta fırsatları olduğunda kendi tasarruflarında olan tarım arazilerini bizzat emlak rantı açısından değerlendirip gıda üretmek yerine konut sahibi olmayı tercih edebilmektedirler.

Buna rağmen, konunun farklı veçheleriyle sürekli gündemde olması sistemik bir sıkışmaya işaret ediyor. Dünya çapında kent nüfusu 2008 yılında ilk kez kır nüfusunu aştı ve 1960’dan bu yana süren eğilimin devam etmesi durumunda toplam nüfus içerisindeki payı her yıl %0,5 artmaya devam edecek (Dünya Bankası, 2016). Birleşmiş Milletler (2014) kır nüfusunun önümüzdeki birkaç yıl içerisinde yaklaşık 3 milyar insan düzeyinde sabitleneceğini, kent nüfusunun ise artmaya devam edeceğini ve dünya nüfusunun 2050-2060 yılları arasında bir yerde 7 milyar kentlerde yaşayanlar olmak üzere 10 milyar bulacağını tahmin ediyor. Öte yandan dünya gıda fiyatlarında 2005 yılı itibarıyla 1985’ten bu yana süren düşük seyir düzeyi geride kaldı ve ekonomik krizle birlikte en son 1973 krizinin ardından görülen reel düzeyler görüldü (FAO, 2016). Dolayısıyla, mevcut eğilimlerin sürmesi durumunda öngörülebilir gelecekte, dünyanın yoksul bölgelerinde ve bilhassa bu bölgelerde giderek devleşen kentlerin çöküntü bölgelerinde kıtlıktan ziyade yoksulluk nedeniyle, bugünkü koşulları gölgede bırakacak boyutta yaygın sefalet, açlık ve buna bağlı kitlesel ölümlerin yaşanması yalnızca mümkün değil, kaçınılmaz görünüyor.

Daha soyut bir düzeyde ele alınırsa durum şu şekilde tahlil edilebilir: Kapitalist üretim biçimi ve onun çekirdeğinde durduğu kapitalist toplumun işleyişinde temel kriter sermaye birikiminin sürmesidir ve sermaye, metalaştırdığı değere el koyarak birikir. Değer, doğada var olan olanakların insan emeği tarafından işlenmesiyle ortaya çıkar. Sermaye ise doğanın sunduğu olanaklara rant, insanın emek gücünün ürettiği değere ise esasen artı değer sömürüsü yoluyla el koyar. Bu el koyma süreci, sermayenin birikebilmesi, yani yaptığı yatırımdan fazlasını geri alabilmesi için her zaman bir tahrip etme boyutu barındırmak zorundadır. Örneğin bir yerde çıkartılması kârlı olacak bir altın rezervi varsa, sermaye açısından orada madencilik faaliyeti nedeniyle yaşanacak doğa tahribatı önemli değildir; zira doğa

işletilmediği müddetçe sermaye birikimi sağlamamaktadır. Benzer biçimde, artı değer sömürüsünün artırılabilmesi için işçi sınıfının ürettiği değerden aldığı pay olan ücretlerin düşürülmesi gerekir ve bunun başlıca yolu yedek işgücünün, yani işsizler ordusunun büyütülmesidir. Yedek işgücü ise yalnızca kapitalist üretim biçiminin çelişkili yapısı sonucunda doğal olarak büyümeyi; aynı zamanda nüfus planlaması yapmak yerine nüfus artışını destekleyen devlet politikalarıyla büyütülür. Bunun sonucunda insan emeğinin sürekli olarak yaşadığı tahribat da büyür: İşsizlik, yoksulluk, aşırı çalışma, kötü çalışma koşulları sonucunda her gün toplumsallaşmış emeğin bir kısmı yok olur; yani insanlar ölür, çalışamaz hale gelecek biçimde sakatlanır veya hastalanır, ya da değer üretme çabasından vazgeçerek tamamen marjinalize olurlar.

Bu tahrip edici birikimin sürdürülebilir olup olmadığı, sermaye açısından bir mesele değildir. Daha doğrusu, sermaye sınıfının çıkarları açısından sürdürülebilirlik ile insanlığın ortak çıkarları açısından sürdürülebilirlik farklı tanımlara sahiptir. Dolayısıyla söz konusu olan kapitalist üretim biçiminin bir sorunu değil (zira sorun varsa diyalektik gereği çözümü de vardır) bir çelişkisidir.

Tarımsal üretim ve ekoloji konusunda, çalışma boyunca çeşitli yönlerden ele alınacak bu çelişkinin günümüzde vardığı nokta, bir kez daha kapitalist üretim biçiminin popülist eleştirisinin de güçlenmesini sağlamıştır. Bu çalışmanın bulunduğu tarihsel materyalist tartışma çerçevesi, öncelikle bu düşünsel akımı muhatap almakta, tartışmaya davet etmektedir.

Bu doğrultuda çalışma iki ana bölüm ve bir sonuç bölümünden oluşacaktır. Birinci bölümde kapitalist üretim biçimi dâhilinde tarım ve köylülük kavramlarının nasıl sorunsallaştırıldığı ve bu sorunsallaştırmanın barındırdığı problemler ele alınacak, ikinci bölümde küçük ölçekli tarımsal üretim yapan çiftçilerin emeği, sınıfsal konumu ve kapitalist üretim biçiminde yerini tayin eden ilişkiler incelenecek, sonuç bölümünde ise diğer bölümlerde sunulan argümanların güncel meselelerle bağlantısı kurulacak ve tarihsel materyalist yöntemle dayalı bir tartışma çerçevesi önerilecektir.

1. Tarım ve Köylülüğün Sorunsallaştırılması

İsmi ilk kez Karl Kautsky tarafından 1899 yılında konan "tarım sorunu", kapitalist üretim biçiminin, farklı coğrafyalarda gelişmesi ve egemen hale gelmesi sürecinde, feodal ya da diğer pre-kapitalist üretim biçimlerine ait tarımsal yapıların yıkılması ya da kapitalizme uygun hale gelecek biçimde dönüştürülüp eklenmesiyle ilgilidir. Bir üretim biçiminin yerini bir başka üretim biçimi alırken, eski üretim biçimine ait üretim, mülkiyet ve iktidar ilişkileri, dolayısıyla eski toplumsal sınıflar çözülerek ortadan kalkmakta, bunların yerini yeni düzenin üretim, mülkiyet ve iktidar ilişkileri almaktadır. Yaşanan sadece bir soyutlama düzeyinden başka bir soyutlama düzeyine geçiş değildir: İnsanların sınıfsal aidiyetleri, yani maddi varoluşları, kimi zaman çok sert ve devrimsel biçimde, onlar yaşarken değiş-

mektedir. Dolayısıyla süreç, yaşandığı her coğrafyada farklı gerilim ve dirençlerle karşılaşmıştır. “Tarım sorunu” bu gerilim ve dirençlerin toplu olarak isimlendirilmiş halidir.

Her ne kadar yaşanan süreç bütünlüklü ve tekil olsa da; yarattığı gerilimleri, eski yönetici sınıfa dair olanlar ve eski yönetilen sınıfa dair olanlar şeklinde ikiye ayırmak mümkündür, zira eski üretim ilişkisi çözülürken, eski toplumsal sınıfların arasındaki diyalektik bağ da kopmakta ve dönüşümleri paralel ancak birbirinden ayrı ele alınabilecek süreçler olarak yaşanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Kapitalizm bu gerilimlerden esasen ve öncelikle ilkiyle ilgilenmiştir. Daha açık ifade etmek gerekirse, burjuvazi açısından tarım sorunu öncelikle bir “feodalite sorunu”dur, “köylülük sorunu” değildir. Kapitalizmin ilk teorisyenleri olan Adam Smith ve David Ricardo gibi klasik politik iktisatçıların, fizyokratların da izinden giderek toprak rantına karşı verdikleri mücadele, aslında toprak rantına kapitalist olmayan (ya da Smith’in (2006:281) deyişiyle “geliri emeğe ve çabaya mal olmayan; durumlarındaki rahatlığın sonucu olarak tembel, bilgisiz ve kafasını işletmesi olanaksız”) toprak sahipleri tarafından kira yoluyla el konulması ve sermaye birikiminin bu nedenle sekteye uğramasıyla ilgilidir. Nitekim ilerleyen yıllarda yaşanan kapitalistleşme deneyimlerinde, feodal toprak sahiplerinin topraklarını kapitalist bir çerçevede bizzat işletmeye başlayıp birer sermayedara dönüştüğü durumda (örneğin V.I. Lenin’in (1988: 22) “junker ekonomisi” olarak tanımladığı, Prusya’da yaşanan dönüşümde), ortada egemen sınıflar açısından bir sorun olmamıştır.

Aynı eğilim, geç kapitalistleşme deneyimlerinde, bilhassa da 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan toprak reformlarında da geçerlidir. Burjuva demokratik bir nitelik taşıyan bu dönüşümlerde de burjuvazi açısından öncelikli mesele bir üretim aracı olan toprak üzerindeki pre-kapitalist mülkiyet yapılarını ortadan kaldırmak olmuştur ve 1970’lerin sonuna doğru dünya çapında bu sürecin tamamlandığını söylemek mümkündür (Bernstein, 2006: 452).

Eski üretim biçiminin yönetilen sınıfı olan köylülüğün nasıl dönüşeceği ise, pre-kapitalist toprak mülkiyetinin ne denli büyük ya da küçük ölçekli olduğu, bu mülkiyetin dönüşüm sırasında parçalanıp parçalanmadığı, yeni ortaya çıkan tarımsal işletmelerinde üretimin ne denli sermaye yoğun yapıldığı (yani makineleştiği) gibi kırsal faktörlerin yanı sıra; sanayileşmenin hangi hızla gerçekleştiği ve bunun sonucunda ortaya çıkan işçi ihtiyacının boyutu gibi kentsel faktörlere de bağlıdır. Faktörlerin çokluğu, tarihsel deneyimi çeşitli kılmış ve her bir deneyimin kendi içerisinde teorize edilmesi gibi bir sonuç doğurmuştur.

Oysa köylülük açısından dönüşümün varabileceği iki sonuç vardır: Mülksüzleşerek işçileşme veya bağımsız, küçük mülk sahibi üreticiye dönüşme. İkinci bölümde geniş biçimde tartışılacağı üzere, bu yollardan yalnızca işçileşme değil her ikisi de “köylü” olarak tanımlanan insan ya da aile için pre-kapitalist toplumdaki varoluşundan kalıcı biçimde ve geri dönüşsüz bir kopuş anlamına gelmektedir. Zira piyasa ilişkilerinin bir parçası olan küçük ölçekli tarımsal üreticilik kapitalist

üretim biçiminin dışında bir iktisadi varoluş değil, tam tersine geçimlik üretimin hâkim olduğu pre-kapitalist dönemde yaygın olmayan (Önal, 2012: 34), büyük ölçüde yeni ortaya çıkan bir iktisadi varoluş biçimidir. Üstelik bu dönüşüm de salt kendiliğinden değildir; gerek erken örneklerinde (Marx, 2009: 122 ve 130), gerekse geç kapitalistleşme deneyimlerinde (Bernstein, 1979: 426-427), yeni egemen sınıfın bilinçli siyasi müdahalelerinin sonucunda gerçekleşmektedir.

Yukarıda yapılan vurgular nedeniyle, tarım sorunu eleştirel biçimde incelenirken, Kautsky'nin eserine başlarken yaptığı uyarı ve önerdiği araştırma sorusu akılda tutulmalıdır:

Eğer tarım sorunu üzerinde Marksist yöntemi kullanarak çalışacaksak, yalnızca küçük işletmenin tarımda bir geleceği olup olmadığı sorusunu sormamalıyız. Tarımın kapitalist üretim tarzı boyunca içinden geçtiği tüm değişimleri incelememiz gerekir. Araştırmamız gereken; *"sermaye tarımı ele geçiriyor, onda devrimci değişiklikler yaratıyor, eski üretim ve mülkiyet biçimlerini sürdürülemez kılıyor ve bir yenisini zorunlu hale getiriyor mu; bunu nasıl yapıyor?"* sorusudur (Kautsky, 1899; 1988: 12; Banaji, 1980: 46; vurgu orijinalde)².

Bu vurgu, bir tartışma başlığı olarak küçük ölçekli tarımsal üreticilikten ziyade, iki eleştirel akım olarak tarihsel materyalizm ve popülizmin tarım sorununa yaklaşımları arasındaki temel farka işaret etmektedir. Özetle söylenebilir ki, tarihsel materyalizmin analiz nesnesi bir sistem sorunu olarak tarım sorunu, popülizmininki ise bir sosyal olgu olarak köylülük sorunudur (Shanin, 1971a: 11).

Bu bağlamda, popülizmin önemli teorisyenlerinden Teodor Shanin'in köylülüğe yönelik üç kuramsal yaklaşım biçimini özetlediği konuşması (2016) önemlidir. Shanin bu üç yaklaşımı şu şekilde sıralamaktadır:

- Köylülüğün aslında olmayan ya da olmaması gereken bir olgu olduğunu savlamak
- Köylülüğün varlığını kabul etmek ancak genel bir teorik çerçeve içerisinde anlaşılabileceğini savlamak
- Köylülüğün ancak kendisine dair bir teorik çerçeve içerisinde anlaşılabileceğini savlamak

Bu üç yaklaşımda işaret edilen teorik çerçeveler sırasıyla kalkınmacılık, tarihsel materyalizm ve popülizmdir. Birinci maddeyi şimdilik ayırarak, ikinci ve üçüncü maddelerin, tarihsel materyalizmle popülizm arasında yukarıda işaret edilen, analiz nesnesindeki ayrışmanın doğal sonucu olan yöntemsel ayrışmayı doğru biçimde vurguladığı söylenebilir. Popülizmin köylülüğe yaklaşımı, baştan beri, izole bir olgu olarak köylü ailesinin (Chayanov, 1966a: 44) tahliline dayanmıştır. Tarihsel materyalist yöntemde ise hiçbir toplumsal olgu "kendinde şey" olarak ele alınmaz

2 Bu çok sık yapılan alıntının yaygın kullanılan iki çevirisinde de ciddi hatalar bulunuyor. Türkiye'de pek çok kaynakta orijinal metin ya da İngilizce çevirisi yerine kullanılan Banaji'nin özetinde "mülkiyet" yerine "yoksulluk" ("property" yerine "poverty") kelimesi kullanılmış. Burgess çevirisinde ise orijinal metinde tekil olarak kullanılan "bir yenisini" yerine çoğul "yenilerini" kelimesi kullanılıyor. Birincinin hata olduğu açık, ikincisinin ise tahriif olduğu düşünüyorum.

zira olgular ilişkilerin ürünüdür ve toplum da esasen bir olgular uzayı değil, ilişkiler sistemidir. Üstelik olguları yaratan ilişkiler de, eş önemde bağıntılar değildir; etkileri açısından aralarında hiyerarşik bir önem sırası vardır. Dolayısıyla bir olgu olarak köylülük tanımlanacaksa, onu ancak içinde olduğu ilişkiler üzerinden, bütünsel bir sistemin parçası olarak ele almak anlamlıdır.

Bu bağlamda ele alındığında, kapitalist toplumdaki küçük mülk sahibi tarımsal üreticilik ile pre-kapitalist toplumun ezilenleri olan köylülük zorunlu olarak iki farklı “şey”dir; zira köylülük, pre-kapitalist toplumdaki asal yönetilen sınıftır. Bu toplumun(ve tarihteki her toplumun) yaratım temeli olan üretim ilişkisi çerçevesinde el konan artı-emek (Marx, 2004: 232) köylünün emeğidir ve bu emeğe el konamadığı durumda, toplum da varlık koşullarını yitirecektir. Kapitalist üretim biçimine geçişle birlikte köylülük yalnızca dönüşmemiş, aynı zamanda toplumun asal ezilen sınıfı olma özelliğini kaybetmiştir. *Teorik olarak*, kapitalist toplumun bir ekonomik sistem olarak var olmaya devam etmesi için tarımsal üretimin küçük mülk sahipleri tarafından gerçekleştirilmeye devam etmesi zorunlu değildir. *Yine teorik olarak*, tarımsal üretim (bunun yaratacağı çevresel, insani vb. sorunlardan bağımsız biçimde) tamamen sermaye tarafından ve ücretli emek kullanılarak yapılabilir.

Bu şekilde ele alındığında, Shanin’in önerdiği birinci yaklaşım da, salt teorik bir pozisyon olmanın dışında, pratik bir gerçek olarak karşımıza çıkabilir: Köylülük “olmayabilir”se bazı ülke ya da coğrafyalarda zamanla ortadan kalkacaktır; zira kapitalist gelişimin toplumsal eğilimlerden biri de, burjuvazi ve proletarya dışında kalan orta sınıflara mensup bireyleri, sınıf atlama fırsatı yakalayan tekil örnekler dışında, mülksüzleştirerek işçileştirmektir (Marx ve Engels, 2015: 16).

Öte yandan bu, kapitalist üretim biçiminin eşitsiz gelişiminin eğilimlerinden biridir ve sınıflar mücadelesinin diyalektiğinde eğilimler, ulaşılabilecek idealleri değil, dönüşümün yaşanacağı doğrultuyu gösterir. Bu bağlamda, küçük ölçekli tarımsal üreticiliğin hiç dönüşmeden kalması nasıl mümkün değilse, kapitalist üretim biçimi varlığını sürdürdükçe tamamen ortadan kalkması da aynı derecede mümkün değildir (Bernstein, 1986: 25; 2010: 111); zira kapitalist sermaye birikiminin ilişkili doğası sonucunda süreç daima farklı coğrafyalarda tıkanmalar, hatta geriye dönüşler barındıracaktır.

Tarihsel materyalizm ve popülizm arasındaki ikinci temel yöntemsel fark ise şudur: Tarihsel materyalizm tarım sorununa, birer maddi, dolayısıyla ekonomik kategori olan sınıflar ve bunların arasındaki mücadelenin bir vechesi olarak yaklaşır. Popülizmin köylülük ve köylülüğün sorunlarına bakışı ise ağırlıklı olarak sosyolojik ve kültürelidir. Bu bakışta ekonomik ilişkiler başat faktör değil, aralarında spesifik bir hiyerarşi kurulmayan çeşitli faktörlerden bir tanesidir (Ennew, Hirst ve Tribe, 1977: 296). Gerçekten de, Shanin (1971a: 14-15) tarafından sunulan ve popülist yazında konuya dair en yaygın kullanılan tanımda köylülüğün belirleyici özellikleri arasında köy yaşantısının küçük topluluklara has gelenekçi kültürü, mağduriyet gibi ekonomi-dışı olgular sayılmaktadır. Bu yaklaşım, daha güncel for-

mülasyonlarda da sürmektedir (van der Ploeg, 2013: 6).

Bu ikinci yöntemsel ayırım, aradaki tartışma zeminini de zorlaştırmaktadır çünkü bunun sonucunda taraflar tartışmanın nesnesini tamamen olmasa da hayli farklı biçimde tanımlar hale gelmektedir. Tarihsel materyalizmin, popülizmin köylülük tanımına yönelttiği temel eleştirisi olan tarih dışılık ve betimsellik eleştirisi (Ennew, Hirst ve Tribe, 1977: 319; Bernstein 1979: 421; Patnaik, 1979: 415-416) bu ayrışmaya işaret eder.

2. Küçük Meta Üreticisinin Emeği ve Sınıfsal Konumu

Tarım sorununa dair tartışmalarda tanımsal farklılıklar çok önemli bir ayrışma başlığı niteliği taşıyor (Kurtz, 2000: 93-94) ve yol alınabilmesi için, tartışmanın nesnesi olan toplumsal yapıya dair kavrayışın netleştirilmesi ve eğer mümkünse bu başlıktaki farklılaşmanın asgarîye indirilmesi gerekiyor.

Tartışmanın nesnesi, *büyük ölçüde* kendisi ve ailesinin karşılığında parasal ücret ödenmeyen emeğiyle, *büyük ölçüde* mülkiyeti kendisine ait üretim aracını (tarla, sürü, kümes vb.) kullanarak üretim yapan ve bu üretim sonucunda ortaya çıkan ürünü piyasa koşullarında satarak geçimini sağlayan kişidir. Bu kişi, popülist düşünce tarafından köylü, tarihsel materyalist düşünce tarafından küçük meta üreticisi (petty commodity producer) olarak tanımlanmaktadır.

Bu kişinin iktisadi varoluşunun nasıl ortaya çıktığı şöyle özetlenebilir: Pre-kapitalist toplumdan kapitalist topluma geçiş sürecinde, eski toplumda emeğini esasen kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yaptığı geçimlik üretime harcayan köylünün artı-emeğine, artı-ürün yoluyla el koyma mekanizmaları ortadan kalkar. Pre-kapitalist patronaj ilişkilerinin servaj vb. uygulamaları lağvedilir, aynı vergilerin yerini nakdi vergiler alır. Böylelikle eski toplumda kendisini ezilen sınıf haline getiren ilişkilerden kurtulan köylü, eş zamanlı olarak ortaya çıkan parasal ihtiyaçları nedeniyle yeni toplumda ürününü para karşılığı satmaya, yani piyasa ilişkilerine girmeye mecbur hale gelir (ki, yukarıda işaret edildiği üzere, bu ihtiyaçlar kendiliğinden ortaya çıkmasa da yeni egemen sınıfın devlet aygıtı tarafından yaratılır). Onu küçük meta üreticisi haline getiren şey ürününün bu şekilde metalaşmasıdır.

Küçük meta üreticisini iktisadi bir kategori olarak var eden de, onun iktisadi varoluşunu sürekli olarak tehdit altında ve güvencesiz bir hale getiren de piyasa ilişkileridir. Bunun sebebi, bu ilişkilerin tarafları arasında ciddi bir eşitsizlik olmasıdır. Küçük meta üreticisi, üretim için ihtiyaç duyduğu ve giderek çeşitlenen girdileri satın alırken de, ürününü satarken de kendisinden daha büyük ölçekli, hatta pek çok örnekte tekelleşmiş sermaye yapılarıyla ilişkilendirilir. Kendi ölçeğini büyütürken tekelleşemediği ölçüde (ki, bunu yapabildiği durumda zaten artık başka bir iktisadi varoluşa sahip olacaktır), tekelleşmenin tedarikçi ve alıcılarına sağladığı fiyatı kontrol etme gücünü dengeleyecek bir karşı güce sahip olamaz. Bunun sebebi yalnızca büyük sermaye yapıları ile kendi ölçeği arasındaki eşitsizlik değil, aynı zamanda kendisiyle benzer konumda olan başka üreticilerle rekabet etmek

zorunda olmasıdır. Böylelikle, fiyat mekanizmaları yoluyla geliri giderek daraltılır. Bu, literatürde, basit yeniden üretimin sıkıştırılması (Bernstein, 1979: 427) olarak tanımlanmaktadır.

Chayanov (1966a: 257-262), bu gelişmeyi tarımın “atölye sistemine” dönüştürülmesi olarak tanımlamakta ve “dikey yoğunlaşma” olarak adlandırmaktadır. Ne var ki, üretim sürecinde yaratacağı yoğunlaşma ne denli açık olsa da, bu bağımlılaşma ve kontrol altına alınmanın ailenin iç işleyişinin prensiplerinde değişiklik yaratmayacağını iddia etmektedir. Oysa basit yeniden üretimin sıkıştırılmasının, dışsal bağımlılıktan öte, küçük meta üreticisi ailenin çalışma pratiğini derinden dönüştüren etkileri vardır. Kendisinin de farkında olduğu ve belirttiği (1966b: 4) üzere metalaşma, üretimin artırılması yönünde büyük bir basınç yaratır ve üretim artışı, birim fiyatın düşmesi anlamına gelir. Kendi içlerinde örgütlenemedikleri, yani kooperatifleşmedikleri hemen her durumda basit meta üreticileri, mallarını tekelleşmiş bir alıcı piyasaya satmak için birbirleriyle rekabet eden küçük işletmeler olacaklardır. Bu durum, yalnızca aile içinde aşırı çalışma (yani fertlerin bir işçinin bir günde çalışacağından belirgin biçimde fazla çalışması) ile değil, işin yoğunlaştığı ve aile emeğinin yeterli olmadığı mevsimlerinde zorunlu olarak emek satın alınmasıyla sonuçlanır.

Konuya dair orijinal tartışmanın tüm taraflarınca (Lenin, 1996: 30; Kautsky, 1988: 111-112; Chayanov, 1966b: 7-8) tespit edilen aşırı çalışma ve karşılığında işçiden daha kötü koşullarda yaşama durumu aşağıda detaylı olarak incelenecek. Ancak şu not edilmeli: Küçük meta üreticisi emek satın aldığı anda, tarihsel materyalist çerçevenin değil ancak popülist çerçevenin dışına çıkar (Chayanov, 1966a: 51; van der Ploeg, 2013: 37). Ne var ki, nüfusun arttığı ve emeğin giderek ucuzladığı dünyada küçük meta üreticilerinin mevsimsel emek satın alması giderek yaygınlaşmaktadır.

Küçük meta üreticisinin aşırı çalışması ya da en azından gerektiğinde aşırı çalışabilmesi kültürel bir olgu değil, iktisadi bir davranış biçimidir. Küçük meta üreticisinin önceliği, kendi varoluşunu sürdürmek, küçük işletmesinin iflas etmesi sonucunda işçileşmemektir. Bu işletmenin geliri büyük ölçekli bir kapitalist çiftlikte yapılacak üretime göre daha emek-yoğun biçimde üretilen tarımsal ürünün satılmasından elde edilir ve aile fertlerine ücret ödenmediği için, azalan verim koşullarında dahi gerektiğinde çalışma miktarı artırılarak işletmenin geliri yükseltilebilir. Chayanov (1966a: 70) bu durumu “ailenin kendi emeğini sömürmesi” olarak tanımlamaktadır.

Bu davranış, küçük meta üreticisini işçiden ayıran temel özelliktir. İşçi mülksüzdür ve geçinmek için ücret karşılığı emeğini satmak zorundadır, bu yüzden sadece emeği ile ürettiği metaya değil, metalaşmış olan emeğine de yabancılaşmış durumdadır (Marx, 1993: 151). Küçük meta üreticisi ise emeğinin metalaşmış ürünlerine yabancılaşmış durumdadır, ancak ücret karşılığı çalışmadığı, yani

kendi emeği metalaşmadığı için, emeğine yabancılaşmış değildir.³ Küçük meta üreticisinin aşırı çalışmasının ekonomik özü, gelirinin emek değil ürün karşılığı elde ediliyor olmasıdır.

Bu başlıkta vurgulanması gereken son konu ise, popülist düşüncenin, aile çiftliğini içinde farklılaşmalar olmayan bir "üretim makinesi" (Chayanov, 1966a: 44) olarak tanımlamasının ve ailenin kendi emeğini sömürme davranışını ele alırken örtük biçimde tüm bireylerin ortaklaşa sömürüp sömürüldüğü, aile reisinin yalnızca bir fonksiyonel yönetici olduğu (Shanin, 1971b: 242) varsayımını yapmasının; aile yapısı içerisinde üretim sürecine yansıyan ciddi eşitsizliklerin üzerini örtüyor olmasıdır. Gerçekte durum bu varsayılan halden çok uzaktır ve Friedmann'ın (2016) belirttiği üzere aile kurumuna içkin, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan tüm sorunlar aile çiftliğinde de vardır. Üstelik küçük meta üreten aile işletmesi içerisinde aile reisi ile ailenin geri kalanı arasında sınıfsal farklılaşma, çocuk emeği sömürüsü gibi konular tarım sorunu tartışmasının başından beri gündemdedir (Kautsky, 1988: 19 ve 110) ve sonrasında da gündemde kalmıştır (Bernstein, 1986, 21-22; 2010: 131). Ne var ki, popülist düşünce halen küçük meta üreten işletmeyi "çelişkisiz" ve "emek süreçlerinde doğrudan yer alanlar tarafından sahip olunan ve kontrol edilen organik bir bütün" olarak (van der Ploeg, 2013: 72) tanımlayarak bu sorundan kaçınmaktadır.

Tarihsel materyalist düşüncede sınıfsallık, gelir düzeyi ya da üretim ölçeği gibi tali kriterlerle değil, yalnızca üretim ve mülkiyet ilişkilerindeki konumla belirlenir. Bu çerçevede, küçük meta üreticisini burjuvaziden ayıran, onun üretim ölçeğinin daha küçük ve birikim olanaklarının daha az olması değildir; ağırlıklı biçimde kendi emeğiyle üretim yapıyor olması ve ücretli emeğe kendi emeğinin yeterli olmadığı durumda başvuruyor olmasıdır. Onu proletaryadan ayıran ise gelir ya da yoksulluk düzeyi veya emeğini aile biçiminde örgütlemiş olması değildir; emeğinin metalaşmamış olmasıdır.

Yukarıda belirtildiği gibi, küçük meta üreticisi, *büyük ölçüde* kendi emeğiyle, *büyük ölçüde* kendi üretim aracını, yani sermayesini işletmektedir. Bu nedenle çelişkili biçimde emek ve sermayenin sınıfsal konumlarını bünyesinde barındırır (Bernstein, 2006: 457). Öte yandan bu çelişki, yalnızca tarımsal ürün üreten küçük meta üreticisine has değildir. Aynı çelişki, kentsel üretim ve dolaşım zincirleri içerisinde büyük sermayeye bağımlı biçimde faaliyet gösteren bütün dükkân ve atölye sahiplerinin varoluşunda mevcuttur. Kendi makinelerine sahip olan, normal koşullarda ortaklarının emeğiyle üretim yapan ve inşaat şirketlerinden sipariş usulüyle iş alan, işlerin yoğunlaştığı dönemlerde kısa süreli işçi çalıştıran bir marangoz atölyesi ile; bir konserve fabrikası ya da süpermarket zincirine sözleşmeli üreticilik yapan küçük ölçekli tarımsal üretici arasında sektörel, coğrafi ya da kültürel farklar olabilir, ama sınıfsal bir fark tespit etmek mümkün değildir.

3 Ürüne yabancılaşma ve emeğe yabancılaşma konusunda en sık yapılan hata ikisinin eşanlamlı varsayılmasıdır. Bu varsayıldığı anda, ürüne yabancılaşma proleterleşme anlamına gelir ve bütün küçük meta üreticileri de proleter kabul edilir (Lewontin, 1998: 75-76).

Dolayısıyla, tarımsal üretim yapan küçük meta üreticisi, sınıfsal konum açısından küçük burjuvazinin bir parçasıdır. Bunun pejoratif bir tanımlama olmadığını ise özel olarak vurgulamak gerekiyor. 1960'lardan bu yana emekçilerin çıkarlarını savunma çabasında olan sol siyasi akımlar içerisinde küçük burjuvazi ya da daha genel olarak orta sınıf kavramı sınıfsaldan ziyade kültürel/davranışsal bir bağlamda kullanılmaktan dolayı dejenere oldu ve lümpenlik, gösterişçi tüketim hevesi ve genel olarak bilinçsizlikle eşanlamlı hale geldi. Oysa orta sınıfların içerisinde politik bilinci çok güçlü öbekler her zaman mevcuttur. Daha önemlisi ise, kapitalist topluma dair tutarlı bir tarihsel materyalist sınıf analizi orta sınıfları tanımlamak ve bu tanımları kullanmak durumundadır; aksi takdirde sınıf indirgemeciliğinin önü alınamaz.

Güncel Sorunlara Dair Değerlendirmeler ve Sonuç

Kapitalist üretim biçiminin gelişme sürecinde tarımsal üretimin kapitalistleşmesinin sanayiden farklı bir seyir izlemesinin çok sayıda sebebi vardı. Burjuvazi, dilendiği gibi üretilip çoğaltılamayan, taşınamayan, taşınmadığı için birleştirilip merkezileştirilmesi zor olan, amortisman yoluyla giderleştirilemeyen⁴, doğanın öngörülmez etkilerine açık ve hepsinden önemlisi, pre-kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin gölgesini üzerinde barındıran bir üretim aracı olan toprağı kendi mülkiyeti altında merkezileştirmek konusunda yavaş ve isteksiz davrandı. Toprağı elinde bulunduran “köylü”ler ise mülksüzleşmeye direnme konusunda kolay ortadan kalkmayacak olanaklara ve becerilere sahipti. Dolayısıyla toplumsal dönüşümün önemli bir bölümü ürünün ve üretim aracının metalaşması sonucunda piyasa ilişkilerine eklemlenme üzerinden gerçekleşti. Pre-kapitalist üretim biçimleri altında esasen öztüketim için yapılan geçimlik üretim, kapitalist piyasa için yapılan küçük meta üretimine; köylünün toprak üzerindeki, bugünkü anlamda “mülkiyet” olarak tanımlanamayacak, aile bazlı ve geleneksel kullanım hakkı ise bireysel ve özel mülkiyete dönüştü. Zaten bu gerçekleşmeseydi, tarım topraklarının miras yoluyla kullanışsız derecede küçük boyutlara kadar parçalanması söz konusu olmaz; ya da metalaşmış gıdanın üretim zincirinde toprağı işleyenlerin katma değeri ciddi biçimde azalmaz (Lewontin, 1998: 74), toprak, “bitkilerin büyümesi için gereken kimyasalları emen bir aracı” (Bernstein, 2010: 114) olarak tanımlanabilir hale gelmezdi.

Popülizmin önde gelen teorisyenleri piyasa ilişkilerine bağımlılığın klasik anlamda köylülüğü dönüştürerek ortadan kaldıracığını kabul etmektedir (Chayanov, 1966a: 262; Shanin, 1971a: 16). Nitekim sadece tarihsel materyalist iktisatçılar (Bernstein, 2006: 453) değil Eric Hobsbawm (2003: 355-356) gibi önemli bir tarihçi tarafından da 1970'lerde gerçekleştiği belirtilen “köylülüğün sonu”; konuya sosyolojik perspektiften yaklaşanlar tarafından “yeni bir gelişme” olduğu iddiasıyla da olsa kabul edilmektedir (Keyder ve Yenal, 2013: 21). Öte yandan, bu bağlamı

4 Lewontin'in ABD için (1998: 74) işaret ettiği bu mesele Türkiye'de de geçerlidir, örneğin Türkiye'deki uygulamada zeytin ağaçları dahi 50 yılda amortisman yoluyla giderleştirilebilirken, tarım arazilerinin giderleştirilmesi mümkün değildir.

tamamen reddeden, köylülüğün bugün de, geçmişte de zaten piyasa ile ilişkili biçimde varlığını sürdüren (ve sürdürmek zorunda olan) bir toplumsal kategori olduğunu iddia eden tezler de (van der Ploeg, 2013: 33) mevcuttur,

Burada dikkat edilmesi gereken iki önemli nokta var: Birincisi; bir ekonomik kategori olarak köylülüğün ortadan kalktığını savunmak, dünya çapındaki toplam sayısı milyarları bulan insandan oluşan ve kimi ortak toplumsal özellikler gösteren kitleleri Shanin'in (1971b: 252) iddia ettiği gibi yok saymak değil, onların maddi varoluşunu başka bir biçimde soyutlamak ve tanımlamaktır. İkincisi; bugün dahi ve gelecekte hiçbir zaman da ortada mükemmelliğe ulaşarak tamamlanmış bir süreç olmayacak; kapitalizmin çelişkileri içerisinde dönüşüm bazı yerelliklerde yavaş ilerleyecek, duracak, hatta kimi geri-dönüşümler de yaşanacaktır.

Geri dönüşsüz biçimde tamamlanmış olan dönüşüm şudur: Kapitalist üretim biçimi "tarım sorunu"nu çözmüş, tarımsal üretimi, kırsal coğrafyayı ve burada yaşayan (üretici olsun ya da olmasın) insanları hâkimiyeti altına almıştır. Bu hâkimiyetin insani bedelleri, buna karşı direnişler, bunun dışına çıkma çabaları vb. artık bir "sorun" değil, kapitalizmin kurtulamayacağı çelişkileridir: Sorunlar çözülür, çelişkiler ise üretim biçimlerine içkindir ve ancak mevcut üretim biçiminin yıkılması ve başka bir üretim biçiminin kurulması suretiyle *aşılabilirler*.

Bu çerçevede, hayli güncel bir tartışma olan "yeniden köylüleşme" (repeasantization) başlığına da ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Makro sayısal veriler kentten kırsal bir "geriye göç"ü kesinlikle göstermiyor olduğuna ve yeniden köylüleşme tezleri yalnızca kentsel yaşantının bunaltıcılığından kaçan bireylerden bahsediyor olamayacağına göre; bu eğilim kapitalist üretim biçiminin temel ihtiyaçları karşılayacak bir ücret sağlayamadığı ve giderek de daha fazla sağlayamaz hale geldiği işçilerin (Arrighi ve Moore, 2001: 75) marjinalleşmesinin sonucudur. Dünya nüfusu bu hızla artmaya devam ettiği müddetçe bu insanların sayısı kesinlikle artacaktır ve işçi sınıfının marjinalleşen kesimleri çeşitli yerelliklerde, en temel insan ihtiyacı olan gıdalarını, işleyenin ihtiyacını karşılayacak ancak ticari olarak işletilemeyecek verimsiz topraklarda geçimlik üretim yaparak karşılamaya çalışabilirler. Tahsin Yücel'in (2011) "yıkık insanları" metaforunu andıracak böyle bir gelişme, kimi popülistlerin verdiği tepkinin aksine heyecanlanılacak (van der Ploeg, 2013: 125) değil eleştirilecek ve karşı çıkılacak bir gelişme olmalıdır.

Daha önemli olan ise, küçük üreticinin ekonomik çıkarlarına yönelik kadim tartışmadır. Bu tartışmanın tüm başlıklarını ve getirilen önerileri etraflıca incelemek bu çalışmanın kapsamının dışında kalıyor. Ancak, gıda fiyatlarının güncel düzeyi ve dünya nüfus artışına bağlı olarak gelecekte izlemesi beklenen seyir göz önüne alındığında, küçük üreticinin çıkarlarını gıda fiyatlarını yükseltmek suretiyle ilerletecek herhangi bir öneri (ki, şu ana dek mikro ölçekte ürün farklılaşması, bilhassa da organik tarım uygulamalarının pratik sonucu bu oldu) evrensel anlamda uygulanabilir olmayacaktır. Uygulanabilir ve nüfusun çoğunluğu açısından kabul edilebilir olan, küçük meta üreticisinin çıkarlarını, gıda tedarik

zincirinin geri kalanını oluşturan sermayenin çıkarlarını geriletmek suretiyle ilerletecek olan yöntemlerdir. En bilineni kooperatifçilik olan bu yöntemler de piyasa koşullarında daima alternatif sermaye birikim modellerine dönüşmek suretiyle dejenere olma eğilimi barındırırlar.

Daha önce ifade edildiği üzere, kapitalist üretim biçiminin tarımsal üretimde yarattığı çelişkiler ona içkindir ve onun çerçevesinde kalıcı biçimde ortadan kaldırılmaları mümkün değildir. Çelişkilerin aşılması ise üretim biçiminde değişiklik gerektirir. Popülist düşüncenin bugüne kadarki eğilimi, tarımsal küçük meta üreticisinin çıkarlarını, önem hiyerarşisi açısından insanlığın tarihsel çıkarlarının üzerinde tanımlamak ve buna gerekçe olarak yaşadığı sefalet, ezilmişlik ve dışlanmışlığı göstermek oldu. Oysa toplumun tüm ezilenleri tarafından, insanlığın tarihsel çıkarlarının ortak bir çerçevede savunulması mümkündür.

Kaynakça

- Arrighi, G. ve J.W. Moore (2001) "Capitalist Development in World Historical Perspective", Albritton, R., M. Itoh, R. Westra ve A. Zuege (der.) *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations* içinde, Londra: Palgrave, 56-75.
- Banaji, J. (1980) "Summary of Selected Parts of Kautsky's The Agrarian Question", Wolpe, H. (der.), *The Articulation of Modes of Production* içinde, Londra: Routledge & Kegan Paul, 45-92.
- Bernstein, H. (1979) "African Peasantries: A Theoretical Framework", *Journal of Peasant Studies*, 6(4), 421-443.
- Bernstein, H. (1986) "Capitalism and Petty Commodity Production", *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice*, 20, 11-28.
- Bernstein, H. (2006) "Is There an Agrarian Question in the 21st Century?", *Canadian Journal of Development Studies*, 27(4), 449-460.
- Bernstein, H. (2010) *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, çev. O.Köymen, İstanbul: Yordam.
- Birleşmiş Milletler (2014) *World Urbanization Prospects: The 2014 Revision (Highlights)*, <https://esa.un.org/unpd/wup/Publications/Files/WUP2014-Highlights.pdf>, indirilme tarihi: 18 Ekim 2016.
- Chayanov, A.V. (1966a) "Peasant Farm Organization", çev. R.E.F. Smith, Thorner, D., B. Kerblay ve R.E.F. Smith (der.), *The Theory of Peasant Economy* içinde, Illinois: American Economic Association, 29-269.
- Chayanov, A.V. (1966b) "On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems", çev. C. Lane, Thorner, D., B. Kerblay ve R.E.F. Smith (der.), *The Theory of Peasant Economy* içinde, Illinois: American Economic Association, 1-28.
- Dünya Bankası (2016) Urban population (% of total), <http://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS>, indirilme tarihi: 18 Ekim 2016.
- Ennew, J., P. Hirst ve K. Tribe (1977) "'Peasantry' as an Economic Category", *The Journal of Peasant Studies*, 4(4), 295-322.
- FAO (Gıda ve Tarım Örgütü) (2016) *Food Price Index*, <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>, indirilme tarihi: 18 Ekim 2016.
- Friedmann, H. (2016) "50 Years of Debate on Peasantries 1966-2016", XIV World Congress of Rural Sociology 2016 açılış panelinde yapılan konuşma, Ryerson Üniversitesi, Toronto, 10-14 Ağustos.
- Hobsbawm, E. (2003) *Kısa 20. Yüzyıl (1914-1991) Ağırılıklar Çağı*, çev. Y. Alogan, İstanbul: Sarmal.
- Kautsky, K. (1899) *Die Agrarfrage*, Stuttgart: Verlag von J.H.W. Dietz Nachf., <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/kautsky/1899/agrar/>, indirilme tarihi: 22 Ekim 2016.
- Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question*, çev. P.Burgess, Londra: Zwan.
- Keyder, Ç. ve Z. Yenil (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu - Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.
- Kurtz, M.J. (2000) "Understanding Peasant Revolution: From Concept to Theory and Case", *Theory and Society*, 29, 93-124.

- Lenin, V.I. (1988) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev. S. Erdoğan, 2. Baskı, Ankara: Sol.
- Lenin, V.I. (1996) *Tarımda Kapitalizm*, çev. S. Güvenç, Ankara: Sol.
- Lewontin, R.C. (1998) "The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer as Proletarian", *Monthly Review*, 50(3), 72-85.
- Marx, K. (1993) *1844 Elyazmaları*, çev. K. Somer, 2. Baskı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2004) *Kapital (Birinci Cilt)*, çev. A.Bilgi, 7. Baskı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2009) *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, çev. E.Özalp, İstanbul: Yazılama.
- Marx, K. ve F. Engels (2015) *Komünist Manifesto*, yayına hazırlayan D.Görsev, 2. Baskı, İstanbul: Yazılama.
- Önal, N.E. (2012) *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, 2. Baskı, İstanbul: Yazılama.
- Patnaik, U. (1979) "Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and Its Fundamental Fallacy", *The Journal of Peasant Studies*, 6(4), 375-420.
- Shanin, T. (1971a) "Introduction", Shanin, T. (der.), *Peasants and Peasant Societies* içinde, Harmondsworth, England: Penguin, 11-19.
- Shanin, T. (1971b) "Peasantry as a Political Factor", Shanin, T. (der.), *Peasants and Peasant Societies* içinde, Harmondsworth, England: Penguin, 238-263.
- Shanin, T. (2016) "50 Years of Debate on Peasantries 1966-2016", XIV World Congress of Rural Sociology 2016 açılış panelinde yapılan konuşma, Ryerson Üniversitesi, Toronto, 10-14 Ağustos.
- Smith, A. (2006) *Milletlerin Zenginliği*, çev. H. Derin, İstanbul: İş Bankası.
- van der Ploeg, J.D. (2013) *Peasant and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto*, Winnipeg: Fernwood.
- Yücel, T. (2011) *Gökdelen*, 5. Baskı, İstanbul: Can.

Toplumsala Bakmak

Çağdaş Marksist Kuramda Tartışmalar

(Haz.) Andrew Penda kis - Jeff Diamanti

Nicholas Brown - Josh Robinson - Imre Szeman

Çeviri: Döndü Şahin

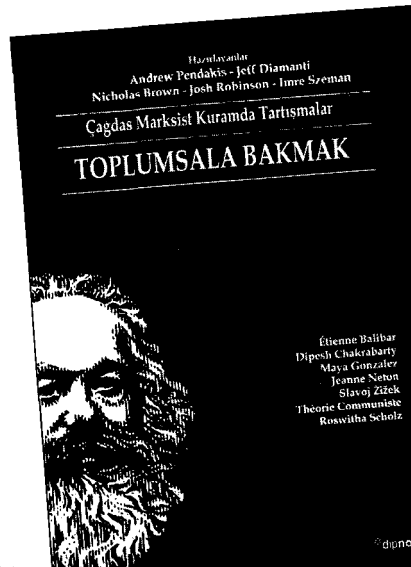
Marksizmin toplum, kültür ve siyaset kuramına yapmış olduğu en anlamlı katkılardan biri toplumsal biçimlere değgin materyalist kuram olmuştur. Siyasi yelpazenin her kesiminden düşünürler, iktisadi sistemlerin karakterinin ve doğasının toplumsal olana şekil verdiğini artık kabul etmektedirler, bunun toplumsal yaşamı düşünme ve haritalama tarzımızla ilgili olarak akla getirdiği tüm içerimlerin gereğini her zaman yerine getirmeseler bile. Üretici sistemler değiştikçe, toplumlar iyice çeşitlilik kazanıp karmaşılaştıkça, toplumsal olanın çağdaş biçimini inceleyen yeni kuramlar geliştirmek bir zorunluluk haline gelmektedir.

Çağdaş Marksist Kuramda Tartışmalar dizisinin bu ikinci kitabında bir araya getirilen makaleler, kimlik kategorilerinin kapitalizmin toplumsal formasyonu, kapitalist üretimle ve sermayeden özgürleşme ufkuyla olan ilişkilerini anlamının farklı yollarını geliştirerek sınıf, toplumsal hiyerarşiler, toplumsal cinsiyet, ırk ve etnisite arasındaki bağlantıları yeni iktisadi ve toplumsal yapılanmalar bağlamında soruluyor.

Bu dizi kapsamında yayımladığımız ilk kitap Yapılar, Sistemler, Süreçler adını taşıyordu; elinizdeki kitabın ardından çıkacağımız diğer kitaplarsa şunlar: Hakikat Arayışı; Kültür Teorileri ve Siyasalın Labirentlerinde.

Katkıda Bulunanlar: Étienne Balibar, Dipesh Chakrabarty, Maya Gonzalez, Jeanne Neton, Slavoj Žižek, Théorie Communiste, Roswitha Scholz

*dipnot yayınları

Doğadan Tüketiciye Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine

Fatih Özden¹

Öz

Marx'ın yabancılaşma kuramı, doğaya, üretici etkinliğe ürüne, diğer insanlara ve türüne yabancılaşması olmak üzere beş başlık altında incelenebilir. Doğaya yabancılaşma Marksist yazında insan-doğa arasındaki kopuşu ifade eden metabolik yarılma ile açıklanmaktadır. Tarımda üretici etkinliği yabancılaşma ise tohumla başlamaktadır. Tarımsal üretim sürecinin belki de en kritik noktası olarak kabul edilebilecek tohum artık tam anlamıyla kapalı bir kutudur. Metalaşma, mülk edinilme ve doğası değiştirilme gibi etkenler, geçmişte toplumlar ve topluluklar için özne konumunda olan tohumu genetik materyal konumuna indirgemıştır. Tohumdaki genetik kodlar süreç sonunda elde edilecek ürünün tohumlarının yeniden kullanılmasını engellediği gibi, üretimde kullanılacak ilacı, gübreyi ve teknolojiyi de belirlemesi bakımından yeni bağımlılıklara kapı aralamaktadır. Söz konusu bağımlılıklar yeni egemenlik ilişkilerinin kurulmasını da beraberinde getirmektedir. Bu noktadan sonra çiftçinin üretici etkinliği ve ürünü, daha çok girdi satmak isteyen dev tekellerin ve bu tekellerin uzmanlarının kontrolüne geçmektedir. Çiftçilerin ürünüyle yabancılaşmasının yanında, günümüzde tüketicilerin ürünle yabancılaşması ve tüketici-üretici arasındaki karşılıklı yabancılaşmada üzerinde durulması gereken konulardır. Çalışmada tüm bu konular incelenmeye çalışılmış ve tarımdaki sermaye egemenliğine karşı geliştirilmeye çalışılan pratikler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Yabancılaşma, tarım, kapitalizm, tohum, gıda egemenliği.*

Abstract

Marx's theory of alienation can be examined in five headings, which are alienation to nature, to productive activity, to product and alienation from other people and species. Alienation to nature has been described with metabolic rift which implies to break between human and nature. Alienation to productive activity begins with seeds in agriculture. The seeds which can be considered the most critical point of the agriculture, are a closed box literally. Factors such as commoditization, possession and changing nature of seeds have reduced the seeds to genetic material position from the subject position. Genetic codes in the seed not only prevent reuse of the obtained product's seed but also determine that which pesticide, fertilizer and technology will be used in production process and it leads to new dependencies. These dependencies entail the

1 Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: fatih.ozden@ege.edu.tr. Bu çalışma 2015 yılında Karaburun Bilim Kongresinde sunulan "Yabancılaşma Kuramı Çerçevesinde Tarım: Güçlenen Hegemonya ve Çıkış Yolu İçin Çabalar" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

establishment of a new sovereignty relationship. After this point, farmer's productive activity and products are under control of the giant monopolies and experts of these monopolies who want to sell more inputs. Furthermore, alienation of consumers to product and mutual alienation between consumers and farmers are issues that need to focus on. In this study all these issues were tried to be examined and focused on practices against the capitalist sovereignty in agriculture.

Keywords: *Alienation, agriculture, capitalism, seed, food sovereignty*

Giriş

Tüm insanlık tarihine bakıldığında tarımın aslında çok yakın zamanlı bir keşif olduğu söylenebilir. Tarımsal faaliyetlerin ilk olarak ne zaman ve nerede yapılma-ya başladığı konusu tartışmalı olmakla beraber, genel olarak kabul gören görüş, on bin yıl önce bereketli hilal² olarak adlandırılan bölgede başladığı ve yayıldığı yönündedir. Neolitik tarım devrimi olarak da adlandırılan bu dönemde tarım, avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin bir tamamlayıcısı konumundaydı (Tümerte-kin ve Özgüç, 2009). Modern çağın ilk tarım devrimi yem bitkileri ve tahıllar ile birlikte farklı bitkilerin yetiştirilmesine olanak veren nadassız ürün rotasyonuna dayalı tarım sistemlerinin uygulandığı 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen süreci kapsamaktadır. Bu dönemde nadastaki toprakların yerini çapa bitkilerinin alması ve hayvan sürülerinin büyümesiyle birlikte toprağa dönen yeşil gübre ve hayvan gübresi miktarı artmış, buna paralel olarak da verimlilik artışları kaydedilmiştir (Mazoyer ve Roudart, 2010). Ürün çeşitliliğindeki ve üretim miktarındaki artış sanayi devrimi sonrası işgücünün gıda gereksinimi için ihtiyaç duyulan tarım faz-lasının elde edilebilmesine önemli katkı sağlamıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yeşil devrim olarak da adlandırılan ikinci tarım devrimini ise aşırı fosil yakıt tüketimine dayalı makineleşme, kimya-sal gübre, ilaç ve hibrit (melez) tohum kullanımı ile uzmanlaşma gibi endüstriyel özellikler nitelemektedir. Bu dönemin en dikkat çekici taraflarından birisi çiftçi-lerin üretimde kullandıkları girdiler açısından işletme dışına (piyasaya) bağımlı kılınmalarıdır. Daha önce genelde piyasadan bağımsız bir şekilde işletme içinden karşılanan tohum, gübre ve hatta geleneksel bilgiyle hazırlanan birtakım ilaç gibi girdiler veya dağıtımında daha kamucu bir anlayışın hâkim olduğu su gibi doğal varlıklar günümüzde emek sürecine meta olarak girmektedir (Ploeg, 2008).

Tarımsal faaliyetlerde tohuma ayrıcalıklı bir önem atfedilmektedir. Tohum bu ayrıcalıklı özelliğini iki şekilde kazanmaktadır. Birincisi çiftçinin kendini yeniden üretiminin temel mekanizması olarak tohumun sahip olduğu işlevdir. Tohumunu kendi ürününden alan çiftçi dışa bağımlı olmadan kendisinin ve ailesinin hem gıda ihtiyacını hem de geçimini karşılamaktadır. Yetiştirdiği yem bitkileri ile hayvanla-rını, ektiği baklagiller gibi azot bağlayıcı ürünler ile toprağının verimliliğini yeni-

2 Doğu Akdeniz kıyısının yüksek alanlarından başlayarak kuzeye doğru Türkiye'nin güneyindeki Toros Dağları eteklerin-den geçerek, Fırat ve Dicle vadilerini içine alan, daha sonra Zağros Dağları'nın batı yamaçları boyunca güneye doğru bir kemer çizerek uzanan alan.

den üretebilmektedir (Kloppenburger, 1988). Tohumu ayrıcalıklı kılan ikinci özellik ise üretim faaliyetinin başlangıç noktası olması nedeniyle, nihai ürünün el edilmesine kadar geçen süreçte temel belirleyici materyal olması özelliğidir. Laboratuvar koşullarındaki tohum ıslahı çalışmalarında temel öncelik, geliştirilecek tohumun maksimum seviyede gübreden yararlanmasıdır (Mazoyer ve Roudart, 2010). Dolayısıyla tohuma içkin bu genetik bilgiler üretim faaliyetinde kullanılacak olan kimyasal gübrenin miktarına da etki etmektedir.

Kimyasal gübrelerin toprak yapısı üzerindeki tuzlanma, ağır metal birikimi, besin maddesi dengesizliği, mikroorganizma faaliyetlerinde bozulma gibi doğrudan olumsuz etkilerinin yanı sıra havaya azot ve kükürt içeren gazların verilmesi, ozon tabakasının incilmesi, sera etkisi gibi çevresel etkileri bulunmaktadır (Sönmez ve ark., 2008). Kısacası kimyasal gübreler toprakla bir bütün oluşturan bitkiyi beslerken, toprağı bitki besin elementi açısından fakirleştirerek verimsizleştirmektedir. Dolayısıyla bir sonraki dönem bitki topraktan alamadığı bitki besin elementleri için daha fazla gübreye ihtiyaç duymaktadır.

Kimyasal gübre, yetiştirilmek istenen ana ürünün yanında türeyen bazı yabancı otları da artırmaktadır. Süreci, yetişen bitkileri konakçı olarak kullanan ve tarım zararlıları olarak adlandırılan böceklerin hızlı artışı izlemektedir. Yabancı otları ve zararlıları yok etmek için de tarımsal ilaçlar (herbisitler ve pestisitler) kullanılmaktadır. Bu ilaçlar tekrar tekrar kullanıldıklarında zararlıların ilaçlara karşı olan dirençleri yavaş yavaş artmaktadır. Direnç kazanan zararlılara karşı ilk olarak kullanılan ilaç miktarı artırılmakta, zararlılar ilaca karşı tamamen direnç kazandıklarında ise yeni ilaçların bulunup kullanılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak çiftçiler gübrenin ardından ilaç kullanımında da bir kısır döngü içine hapsolurlar. Tarımsal üretimi piyasanın beklentilerine uydurmak için kullanılan ve kalıcı organik kirleticiler olarak adlandırılan tarım ilaçları (pestisitler) ve kimyasal gübre kalıntıları yıllarca çevrede kalarak ekolojik döngülere de büyük zararlar verebilmektedir (Hassoy, 2014: 47).

Üretim faaliyetlerinde girdi kullanımı yönünden bağımsızlığını yitirerek sermayenin kontrolü altına giren çiftçiler ürün piyasalarında da benzeri bir durumla karşı karşıyadır. Korkut Boratav (2004), kapalı tarım ekonomisi koşullarından piyasa için üretime geçildiğinde tüccar sermayesinin de artışa el koyan bir kategori olarak ortaya çıkmasının nesnel koşullarının oluştuğunu belirtmektedir. Günümüz koşullarında tarıma dayalı sanayi veya büyük perakende firmaları tarafından sözleşmeli üretim gibi yollarla artışa el koymanın farklı biçimleri de yoğun olarak gözlenmektedir (Ulukan, 2009). Dolayısıyla çiftçiler hem girdi hem ürün piyasaları arasında sıkışmakta, yoksullaşmakta ve sonuç olarak da mülksüzleşmektedir.

Bu çalışmanın amacı, çiftçilere girdi kullanımında ve ürün piyasalarında tek seçeneğe mi gibi sunulan, kimi zaman tahakküme, kimi zaman rızaya dayalı sermaye egemenliğinin doğadan tüketiciye uzanan çeşitli görünümelerini Marx'ın yabancı-

laşma kuramı üzerinden tartışmaktır. Bu nedenle çalışmanın başında yabancılaşma kavramı üzerinde durularak çalışma ile ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada, yabancılaştırıcı ve yoksullaştırıcı süreci tersine çevirmeye yönelik hem girdi kullanımına hem de ürün piyasalarına yönelik bir takım çabalar, uygulamalar ve alternatifler üzerinde de durulmaktadır.

Yabancılaşma Kuramının Güncelliğine ve Çalışmadaki Yerine Dair

Kökene antik döneme kadar uzanan yabancılaşma olgusu, felsefe, sosyoloji, psikoloji ve ekonomi gibi birçok disiplinde ele alınmasına ve kavramsal olarak belirsizlikler içermesine rağmen güncelliğini korumaktadır. Kavramı felsefe alanına ilk olarak Hegel sokmuştur. Yabancılaşmanın kavramsallaştırılmasında Hegel'in ardından gelen durak ise Alman idealizminden materyalizme geçişin ilk uğrağı olan Feuerbach'dır. Ancak yabancılaşma olgusuna somut bir boyut getiren ve ilk dikkat çeken düşünür Marx olmuştur (Akyıldız, 1998). Marx'ın tüm düşüncesinin kökeninin, Hegel ve Feuerbach'tan aldığı yabancılaşma fikrinde yattığı belirtilmektedir (Bell, 1959: 934). Ancak Marx, Hegel ve Feuerbach'ı eleştirmekten de geri durmamıştır.

Marx'a göre Hegel yabancılaşma sorununu içsel düzeyde bilinç açısından işlemiş, yabancılaşmaya bir çözüm bulmayı başaramamıştır. Feuerbach ise tarihi ve sınıfı olmayan soyut insanının yabancılaşmasından bahsetmektedir (Marx, 2014). Marx yabancılaşmayı bu iki isimden de farklı olarak tarihsel materyalizm anlayışına uygun bir şekilde inşa etmiştir.

Bertell Ollman (2008), Marx'ın genel olarak bulgularını üretim tarzı, sınıf ve değer gibi insan dışı etkenler üzerinden ortaya koymasına rağmen onun yabancılaşma teorisinin, eylemde bulunan ve eylemlerinin nesnesi olan bireyi merkeze aldığını, Marx'ın kuramında insanın toplum ve doğayla kurduğu ilişkileri incelemek için önerilen konumlanma noktasının insanın kendisi olduğunu belirtmektedir. Marx bu çerçevede insan doğasından hareket etmiş, üretim ve üretim sürecinin insanın özünü oluşturduğuna vurgu yaparak işçinin kendi ürününe yabancılaşmasını insan-doğa ilişkisi ekseninde açıklamıştır (Aydoğan, 2015).

Althusser'e göre ise tarihsel materyalizm görüşü içinde yer alan üretici güçler, üretim ilişkileri gibi kavramlar insan doğasıyla uyumlu değildir. Bu kapsamda Althusser, Marx'ın eserlerini 1840-1844 arasında yazdığı gençlik eserleri, 1845 yılında yazdığı kopuş eserleri, 1845-1857 arasında yazdığı olgunlaşma eserleri ve 1857-1883 yılları arasında yazdığı olgunluk eserleri olmak üzere dört döneme ayırmakta ve bu eserler arasında epistemolojik bir kopuş olduğunu iddia etmektedir. Althusser'e göre Marx, 1845 öncesi hümanist bir bakış açısına sahipken bu tarihten sonra, Alman İdeolojisi başlıklı eseriyle ve bu eserin başında bulunan "*Feuerbach Üzerine Tezler*" bölümüyle, tarihi ve politikayı insanın özüne dayandıran teoriden kopar. Dolayısıyla bu, içini hümanist bakış açısıyla doldurduğu yabancılaşma teorisinden

de kopma anlamına gelmektedir (Damgacı, 2016). Buna karşılık Marx'ın yabancılaşma kuramından koptuğuna dair bir reddiye veya doğrudan buna yönelik argüman da bulunmamaktadır. Fakat bir kopuştan ziyade Marx'taki gelişime paralel, kavramın temelini koruduğuna ancak evrim geçirdiğine dair dile getirilen görüşler vardır.

Ayşe Ezgi Damgacı'nın (2016), *Geras'ın Marx ve İnsan Doğası* başlıklı kitabından aktardığına göre Marx, yabancılaşma kavramından koptuğu iddia edilen Feuerbach Üzerine Tezler'de, Feuerbach'a karşı çıkarken onu tamamen reddetmemekte, yetersiz bulmaktadır. Ona göre bu eserinde Marx insan doğasının sadece doğa yasalarına bağlı evrensel niteliklere değil, aynı zamanda koşullara göre farklılık gösteren ve toplumsal ilişkilerle birlikte anlam kazanan türsel niteliklere de sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ollman (2008), emek, yemek ve cinsellik gibi doğal güçlerin aynı zamanda türsel güçlerin temeli olarak iş gördüğünü belirtmektedir. Örneğin emeğin diğer türlerde olduğu gibi acil fiziksel gereksinimlerin doyurulması için harcanan enerji olarak doğal, ancak yaratıcı çalışma yeteneği sayesinde insana özgü türsel bir işlevi bulunmaktadır. Doğal gücü de kapsayan insanın türsel gücü tarihsel ve toplumsal ilişkiler bağlamında değişikliğe uğramaktadır. Bu düşüncelerin, başlı başına doğrudan insan anlayışına dayanan Marx'ın yabancılaşma kuramıyla dolaysız bir ilişkisi bulunmaktadır. Bu yüzden Marx'ın yabancılaşma kavramını terk ettiği iddiası, Althusser'in sınıflamasıyla söylenecek olursa, gençlik dönemi eserleri dışında verdiği tüm eserlerde insan doğası anlayışını da terk ettiği şeklinde yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu çalışmada böyle bir yorumlamanın aksine Marx'ın yabancılaşma kuramının güncelliğini koruduğu kabul edilerek, sermayenin doğa, çiftçi, kırsal yaşam ve tüketici üzerindeki çeşitli tahakküm biçimlerinin ortaya konulmasında metodolojik olarak yabancılaşma kuramından yararlanılmıştır.

Marx, çalışmalarında kapitalist üretim sisteminin yarattığı derin sosyal, fiziksel ve zihinsel sorunlar arasındaki bağlantıları içeren bir tema ile yabancılaşmanın çerçevesini çizmiştir. Bu çerçevede yabancılaşmayı insan doğasının kaçınılmaz bir parçası olarak değil, kapitalist sistemin bir sonucu olarak ifade etmektedir (Swain, 2013).

Ollman (2008: 18) ise Marx'ın yabancılaşma kuramını, kapitalist üretimin insanoğlunun hem fiziksel ve akli durumunda hem de parçası olduğu toplumsal süreç ve çevre üzerindeki yıkıcı etkisini gösteren entelektüel bir yapı olarak sunmaktadır. İşinden koparılıp yabancılaşan insanın, ne yapılacağı ve nasıl yapılacağı konusundaki rolü ortadan kaldırılmaktadır. Kendi ürününden koparılan insanın, ürettiği şey üzerinde ya da ürettiği şeyle daha sonra ne yapılacağı konusunda hiçbir denetimi bulunmamaktadır. Bu süreçte insan diğer insanlardan da koparılmakta, rekabet ve sınıfsal düşmanlık, işbirliğini ve dayanışmayı olanaksız kılmaktadır.

Marx yabancılaşmaya doğrudan değindiği 1844 Elyazmaları isimli eserinde insanın doğaya, kendi üretici etkinliğine, ürününe, insanlara ve kendisine yabancılaşmasından bahsetmektedir (Marx, 2014). Marx'ın ortaya koyduğu bu çerçevenin

çalışma için de metodolojik olarak iyi bir yol gösterici araç olacağı düşünülmüştür.

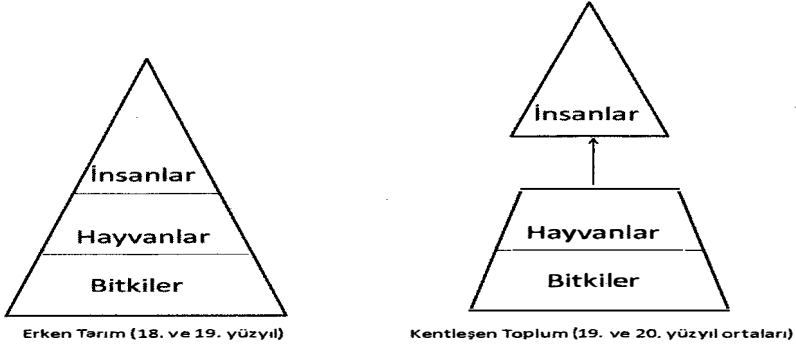
Doğaya yabancılaşma Marksist yazında insan-doğa arasındaki kopuşu ifade eden metabolik yarılma ile açıklanmaktadır. Doğadan her kopuş çiftçilerin önce üretim etkinliğine sonra ürüne yabancılaşmasını beraberinde getirmektedir. Tarımda üretici etkinliğe ve dolayısıyla ürüne yabancılaşmada tohum önemli bir aşamadır. Kendisinden sonraki süreçte de belirleyici olması bakımından tarımsal üretimin belki de en kritik noktası olarak kabul edilebilecek tohum, günümüzde çiftçiden kopuk bir şekilde laboratuvar ortamında yapılan ıslah çalışmalarıyla ve bu çalışmalar sonrası geliştirilen çeşitlerin fikri mülkiyet hakları çerçevesinde bir nevi patentlenmesiyle tam anlamıyla kapalı bir kutu haline gelmiştir. Tohuma ait genetik bilgiler az sayıda şirketin ve belirli uzmanların tekelinde bulunmaktadır.

Marx'a göre sınıfsız toplumlarda yabancılaşmadan bahsedilemez. Yabancılaşma sınıflı toplumlarda mülkiyetin ortak mülkiyetten özel mülkiyete evrilmesi sonucu oluşmaktadır (Damgacı, 2016). Bu yönüyle tohumun paylaşılan bir kaynak olmaktan çıkıp meta haline gelmesi tarımsal üretimin metalaşma sürecini ve yabancılaşmayı yaratan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı durum çiftçilerin-köylülerin binlerce yıldır taşıyıp bugüne getirdikleri yerel-geleneksel bilgi içinde geçerlidir. Tohumdan ürüne yoğun enformasyona bağlı olan tarımsal faaliyetlerde egemenlik çiftçilerden uzmanlara geçmiştir. Çiftçiler bilginin ortağı olmaktan çıkarılıp müşterisi konumuna indirgenmiştir. Tarımsal üretim üreticiler için kontrollerinin dışında karmaşık ve kaotik bir sürece dönüşürken, gıda maddeleri ise tüketiciler açısından haz kaynağı olması gerekirken korku kaynağına dönüşmektedir (Koç, 2013: 59). Kısacası hem üretici hem de tüketici açısından piyasanın ritmi doğanın ritmini kontrol altına almaya başlamakta, bu da çevre ve insan sağlığı üzerine bir takım olumsuz etkileri kaçınılmaz kılmaktadır. Dolayısıyla tarımdaki sermaye egemenliği doğadan başlayarak tüketiciye kadar uzanan bir yabancılaşma hikâyesidir aynı zamanda.

Metabolik Yarılma ve Tarımda Doğadan Yabancılaşma

Son yıllarda sermayenin doğal varlıklar üzerindeki yıkıcılığı, emek-sermaye çelişkisinin yanına doğa-sermaye çelişkisinin de eklenerek ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu kapsamda Marx'ın metabolik çatlağa ilişkin teorisi doğa ile kapitalist toplum arasındaki ilişkinin bir eleştirisini sunması bakımından önem taşımaktadır. Metabolizma kavramı Marx'ın en erken dönem yazılarından itibaren eleştirisinin merkezinde yer alan doğadan yabancılaşma kavramını açıklaması için somut bir yol açmıştır. Marx, emek sürecini, insan ile doğa arasındaki bir süreç olarak görür ve insanın kendi eylemleri aracılığıyla doğa ile arasında kurduğu, denetlediği ve düzenlediği süreci ifade etmek için metabolizma kavramını kullanır. Ne var ki, kapitalist üretim ilişkileri ve kent-kır arasındaki bölünmenin sonucunda, bu metabolizmada bir yarılma ortaya çıkmıştır (Foster, 2001).

İnsanlar, bitkiler ve hayvanlar arasında kurulan döngüden ilk olarak insanların kitlesel olarak kopuşu söz konusu olmuştur (Şekil 1). Kapitalist üretimin, nüfusu büyük merkezlerde toplayarak kent nüfusuna gittikçe artan bir ağırlık kazandırması, bir yandan toplumun tarihsel devindirici gücünü arttırmış ancak diğer taraftan insan ve toprak arasındaki metabolik etkileşimi bozarak, insanın yiyecek ve giyecek olarak tükettiği öğelerin toprağa geri dönüşünü engelleyerek toprağın verim

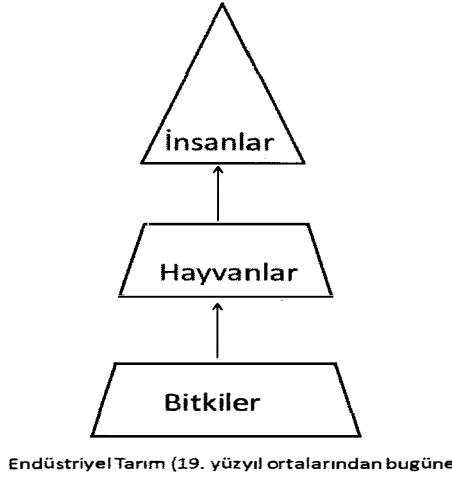
Şekil 1. Metabolik Yarılmada İlk Aşama

Kaynak: (Foster ve Magdoff, 2000: 52)

Tarım sistemlerinin evriminde 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar mekânsal olarak bitkisel ve hayvansal üretim birbirleriyle sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Hayvansal üretim, ortak kullanıma açık meralara ve yaylacılığa dayalı olarak gerçekleştirilirken, bitkisel üretimde üreticilerin kendi tohumlarını kullandıkları polikültür (çoklu ürün) üretim sistemi hâkimdir (Özkaya ve Özden, 2014). Çoklu ürün ve hayvancılığa dayalı tarım sistemleri, üretimi zenginleştirmekte ve toprakta daha besleyici döngülerin kurulmasına izin vermektedir. Bu döngüde bitki artıkları hayvanlar tarafından tüketilmekte veya yeşil gübre olarak kullanılmakta, hayvansal gübrelerde kolaylıkla toprağa verilebilmektedir (Pretty, 2015).

20. yüzyılın ortalarından itibaren ise hayvansal ürünleri işleyen büyük kapitalistlerin devreye girmesiyle beraber hayvansal üretim, bitkisel üretimden kopmaya başlamıştır (Şekil 2). İnsan toplulukları hayvanları ilk evcilleştirdiklerinde, bu hayvanların on binlerce yıldır devam ettirdikleri beslenme biçimlerini bozmadan kendi yaşam biçimlerini bu ekolojik döngüye uyarlayarak göçer topluluklar olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak 20. yüzyılın ortalarından itibaren genel ve kentsel nüfus artışına paralel olarak söz konusu hayvancılık pratikleri yerini keşif yem tüketimine dayalı, mera ve yayladan uzak, kapalı sistem bir hayvancılık sistemine bırakmıştır (Duru, 2011). Bu işletmelerde kullanılan yem bitkileri de kilometrelerce uzaktan taşınmaya başlamıştır. Hayvanlar bu üretim sisteminde sı-

kısıtlanmış biçimde yetiştirilmektedir. Bu üretim sistemi birçok sosyo-ekonomik ve çevresel sorunu da beraberinde getirmiştir ve getirmektedir. Büyük işletmelerde toplanan hayvansal gübrelerin bitkisel üretim alanlarına ulaştırılması ekonomik olmaktan çıkmaktadır (Özkaya ve Özden, 2014). Metabolik yarılma öncesi gübre vasfı olan materyaller bertaraf edilmesi gereken atıklar haline gelmiştir.

Kaynak: (Foster ve Magdoff, 2000: 52)

Bitkisel ve hayvansal üretimin ayrışmasıyla birlikte toprak nitrojen, fosfor, potasyum gibi bitki besin elementleri ve organik madde açısından fakirleşmeye, verimsizleşmeye başlamıştır. Topraktaki bu açığın kapatılması için devreye organik gübrelerin yerine inorganik (kimyasal) gübreler girmeye başlamıştır. Kimyasal gübreler içinde en yaygın olarak kullanılanı azot gübresidir. Dünya çapında kullanılan kimyasal gübrelerin %74'ü azot gübresidir. Bu oran bazı ülkelerde %90'lara kadar çıkmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre Türkiye'de toplam kullanılan suni gübreler içerisinde azotun payı %66'dır. Bunun çevre üzerinde yıkıcı etkileri bulunmaktadır. Azot humusun çözünmesini hızlandırarak topraktaki canlı mikroorganizmaları besinden yoksun bırakmaktadır. Oysa azot biyolojik olarak yenilenebilir bir besin maddesi olması bakımından doğa dostu yöntemlerle de üretilmektedir. Köklerinde havadaki azotu bağlayabilen baklagillere ait bitki yetiştirmek bu yöntemlerin başında gelmektedir (Heinrich Böll Stiftung, 2015).

Azot, fosfor ve potasyum üretimi büyük yatırımlar gerektirdiği için kimyasal gübre pazarında büyük firmaların hakimiyetinde oligopol bir piyasa söz konusudur. Ancak mineral bazında değerlendirildiğinde durum daha vahim bir hal almakta ve düopolist özellikler öne çıkmaktadır. Örneğin fosfor gübresinde iki büyük firma dünya ticaretinin %52'sini elinde bulundurmaktadır. Potas gübre ticaretinde ise üç

firma dünya ticaretinin %61'ine hâkimdir. Sektörde kartelleşme üst düzeydedir³. Canpotex ve PhosChem bunlardan en önemli ikisidir (Taylor ve Moss, 2013).

Yukarıda da bahsedilen metabolik yarılma, günümüzde konuyla birinci dereceden ilgili Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın ismine de yansımıştır. Tarım, bitkisel ve hayvansal üretimi kapsayan faaliyetlerin tümüne verilen isimdir. Dolayısıyla hayvancılığı ayırarak tarımı sadece bitkisel üretimden ibaret görmek olsa olsa çalışma kapsamında ele alınan metabolik yarılma sonucu oluşan yabancılaşmanın bir yansıması olabilir. Aynı şekilde bakanlık isminde gıdanın tarımdan ayrıştırılması da, metabolik yarılmada ilk kopuşu ifade eden, topraktan koparılıp kentlere yığılan kitleleri çağrıştırmaları bakımından önemlidir.

Tarımda Üretim Etkinliğine ve Ürününe Yabancılaşma

Marx'a göre yabancılaşma, emeğimiz üzerindeki denetim kabiliyetini kaybetmemizle alakalıdır. Bu, bir sınıfın diğeri üzerinde egemenlik kurduğu bütün toplumlarda var olan bir durumdur ve kapitalizmde belirli bir şekil almaktadır (Swain, 2013). Emek sürecinin ve emekçinin denetimi her zaman kapitalistin karlılığını ve sermaye birikimini sürdürebilmesinin kilit noktası olmuştur. Sermaye, tüm geçmişi boyunca üretim etkinliği üzerindeki denetimini güçlendirmek için teknolojiye ve bilimden yararlanmıştır (Harvey, 2015: 112). Marx yabancılaşmış emeğin mülkiyetinin kendisine değil başka birine ait olduğunu ve bu başka birinin kapitalist olduğunu belirtmektedir. Kapitalistin kontrolü, çalışmanın biçimini, yoğunluğunu, süresini, ürünün çeşidini ve sayısını, çalışmayı çevreleyen koşulları ve hepsinden önemlisi işçinin böyle bir çalışmada bulunup bulunmayacağını belirlemektedir (Ollman, 2008: 225-226).

Sermayenin özel ve toplumsal işbölümünü örgütleyerek başardığı verimlilik, üretim ve karlılık artışları, çalıştırdığı emekçilerin zihinsel duygusal ve fiziksel sağlıklarının bozulması pahasına gerçekleşmektedir. Emekçiler rekabet yoluyla yalıtılmakta, birbirine yabancılaştırılmakta, doğa ile duygusal ilişkiden uzaklaştırılmaktadır. Kendi gelecekleri hakkında söz sahibi olmak yerine salt makine operatörleri, makinelerin eklentileri haline gelmektedir. Böylece üretim faaliyeti yaratıcılığını yitirmekte ve sermayenin çıkarları için boş ve anlamsız hale gelmektedir (Harvey, 2015: 133-134).

Marx kapitalizmde çalışmanın insanın özsel varlığına uygun olmadığını, insanın bu çalışma içerisinde kendisini yadsıdığını ve kendisine dışsal gereksinimler için faaliyette bulunduğunu belirtmektedir. Buradaki öz ve özsel terimlerini Marx'ın insan ve doğayı birbirine bağlayan gerçek ve potansiyel bağların bütünü

3 Sektör içinde dönen oyunlar bazen gün yüzüne de çıkmaktadır. Belarus'tan Potash Company, Rusya'dan Uralkali ve Belaruskali firmaları tarafından oluşturulan fiyat kartelinde Uralkali Belaruskali'yi el altından satış yapmakla suçlayarak kartelden ayrılmıştır. Kartelin bozulması potas fiyatlarının %30'a varan oranlarda düşmesiyle sonuçlanmıştır (Heinrich Böll Stiftung, 2015: 24-25).

anlatmak için kullandığı ifade edilmektedir. İş bölümünün artması, üretici etkinliği insanın becerilerini bir arada kullanmasını engelleyecek biçimde tekrara dayalı bir faaliyete indirgemekte ve bu becerilerin zamanla kaybolmasına sebep olmaktadır (Ollman, 2008: 223).

Üretim etkinliğine yabancılaşma süreci tarıma özgülendiğinde, özellikle yeşil devrim (endüstriyel tarım) ile birlikte gelen yeniliklerin üretim sürecini üreticinin kontrolünden çıkardığı ve kontrolü tamamen kapitalistlerin eline bıraktığı söylenebilir. Köylülerin üretim sürecine yabancılaşmasında tohumlarda meydana gelen genetik değişiklikler önemli bir rol oynamıştır. Zira tohumlar üretim etkinliğinin başlangıç noktası olarak görüldüğünde, tohuma yabancılaşma zincirleme etki yaparak üretim sürecinin bütününe yabancılaşmayı beraberinde getirmektedir.

Yeşil devrim öncesinde dünyanın çeşitli yerlerinde köylülerin doğaya uyum ve karşılıklılık ilkeleri çerçevesinde toplumsal işbirliği ile güvence altına alınan ve geliştirilen tohumlar, günümüzde uzmanlar aracılığıyla kamu ve/veya özel araştırma kurumlarınca ve firmalarca sahip olunan metalara dönüşmüştür (Kloppenburger, 2010). Tohumun paylaşılan bir kaynak olmaktan çıkıp meta haline gelmesi tarımsal üretimin ve gıda üretiminin metalaşma sürecini güçlendirmiş ve hızlandırmıştır. Yoğun enformasyona dayalı meta formundaki tohumlardan elde edilen ürünler, küresel gıda zincirlerine yönelik sermaye düzenlemelerine içsel, toplumsal ilişkileri pekiştiren ve bu ilişkileri yaratan bir işleve sahiptir (Ruivenkamp, 2011).

Meta formundaki tohum iki yönlü bir yabancılaşma yaratmaktadır. Yabancılaşmanın bir tarafında tohum üzerindeki kontrol ve denetimi kaybeden köylü-üretici bulunurken, diğer tarafında geliştirdiği tohumun sosyo-politik öneminden ve bu sosyo-politik ortamın yarattığı toplumsal ilişkilerden habersiz veya bu ilişkileri sorgulamayan araştırmacılar bulunmaktadır. Biyo-teknolojide meydana gelen gelişime paralel bir şekilde bitki ıslahı ve yeni çeşitlerin geliştirilmesi sürecinde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Geleneksel ıslahta ıslahçılar organizma üzerinde çalışırken, yeni teknolojilerle hücre seviyesinde moleküler düzeyde çalışabilir hale gelmişlerdir. Artık araştırmacı için tohum, laboratuvarında kullandığı bir genetik materyal olarak nesneleşmiştir. Oysa tohum laboratuvarın dışına çıkıp meta formu aldığı anda birçok yeni üretim ve mülkiyet ilişkisinin ortaya çıkmasında etkili bir özne olmaktadır.

Bu anlamda 1977 yılında Amerikan Tarımsal Araştırmalar Topluluğu'nun yıllık toplantısı için yazılan çağrı metnindeki ifadeler bilim insanlarının toplumsal düzeyde yaratabilecekleri etkiyi samimi ve çarpıcı bir şekilde dile getirmektedir:

Agronomistlerin zamanımızdaki toplumsal değişimlerin çoğunda yönlendirici bir güç olduğunu vurgulamak istiyorum. Hangi disiplinden olursa olsun tarım bilimcilerinin tümünü agronomist başlığına dâhil ediyorum. Onlar kırsal tarımsal bir toplumun kentli bir topluma dönüşümünü sağlamışlardır. Sağladığımız her ilerleme, tarım çalışanını kentlerde yeni bir hayat aramaya itmiş ve toplumda bir

değişim seli yaratmıştır. Bu değişim tüm gelişmiş ülkeler için geçerli olmakla birlikte Birleşik Devletler için daha belirgindir. Geçmişte olduğu gibi 1977 yılındaki toplantımızda da, binlerce Amerikan çiftliğini ekonomik açıdan gereksiz kılacak ve birçok tarım işçisinin kırsaldan kente göçüne neden olacak yeni bulguların olduğundan emin olabilirsiniz. Muhtemelen 1977 yılında, politikacılar, bürokratlar, sosyal reformcular, şehir plancıları, günümüz Jakobenleri veya anarşistler tarafından yapılacak hiçbir toplantı, ülkenin toplumsal yapısında toprak ve bitki bilimcilerinin Amerikan Tarım Topluluğu toplantısındaki kadar büyük değişikliğe neden olmayacaktır (Kloppenburger, 1988).

Jack Ralph Kloppenburger (1988), bitki ıslahının ve tohum üretiminin bir sermaye birikim aracına dönüştüğünü ve bitki biliminin giderek sermayeye bağımlı hale geldiğini, bu sürecinde hem araştırmaların içeriğini hem de ürünlerin karakterini şekillendirdiğini ifade etmektedir. Tarımsal bilginin dışsallaşması olarak adlandırılan ve bitki genetik kaynaklarının mülkiyetinin ve geliştirilmesinin köylülerden, çiftçilerden uzmanların elinde geçmesini ifade eden süreçle birlikte, tarımsal bilgi de üreticilere satılacak bir meta haline gelmiştir (Hoffman vd., 2007).

Genetik kaynaklardaki biyo-çeşitlilik, tohumların üretilmesini ve dağıtımını kontrol edecek piyasa mekanizmaları ve bunlar üzerinde mülkiyet hakkına sahip herhangi bir topluluk, devlet veya şirket bulunmaksızın gerçekleşmiştir. Buna karşılık 20. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte bitki genetik materyallerinin korunması ve geliştirilmesi kamu ve özel araştırma kurumlarına, üretimi ve dağıtımını ise firmaların eline geçmeye başlamıştır. II. Dünya Savaşı dönemindeki karışıklıklar, Üçüncü Dünya'dan gelişmiş ülkelere bitki ıslahı için gereken genetik materyallerin akışını hızlandıran ve kurumsal bir yapıya kavuşturan Amerikan dış siyasetinin ve ekonomi politikasının açıkça siyasi bir aracı haline getiren koşulları yaratmıştır. Yeşil devrim olarak bilinen sürecin yarattığı olanaklar ilk olarak 1941 yılında ABD başkan yardımcısı Henry A. Wallace ve Rockefeller Vakfı başkanı Raymond Fosdick arasındaki buluşmada ele alınmıştır. Genel olarak Latin Amerika'ya ve özel olarak Meksika'ya yönelik bir tarımsal kalkınma programının hem siyasi hem de ekonomik faydalar sağlayacağı düşünülerek Rockefeller Vakfı tarafından 1943 yılında özellikle buğday ve mısırın ıslahına yönelik Meksika Tarım Programı başlatılmıştır (Kloppenburger, 1988).

Küresel tohum pazarında oligopol bir yapının hakimiyeti söz konusudur. Pazarı hâkim ilk yedi firmanın 2007 yılında % 62 olan pazar payı, 2011 yılında % 69'a, 2014 yılında ise % 71'e çıkmıştır (Çizelge 1). Pazarda satın alma ve birleşmeler yoluyla yoğunlaşma her geçen yıl artmaktadır.

Aralık 2015 tarihinde DuPont ve Dow AgroSciences arasında 130 milyar dolarlık şirket birleşmesi anlaşması hissedarlarca kabul edilmiştir. Anlaşma halen rekabet ve regülasyon kurulları tarafından incelenmektedir. Eylül 2016 tarihinde ise Monsanto yönetim kurulu Bayer'in 66 milyar dolar bedelindeki satın alma tek-

lifini kabul ettiğini bildirmiştir. Teklifin her iki şirketin hissedarları tarafından onaylanması durumunda rekabet ve regülasyon kurulları tarafından incelemeye alınacaktır. Ayrıca Şubat 2016'da Syngenta, Chemchina'nın nakit 43 milyar dolarlık teklifinin kabul ettiğini ve teklifi hissedarların onayına sunacağını deklare etmiştir (Bereket, 2016).

Çizelge 1: Tohumculuk Sektöründe Dünya Pazarında İlk On Firmanın Pazar Payları

Firma	2007 (%)	2011 (%)	2014 (%)
Monsanto	23	26	26
DuPont	15	18	21
Syngenta	9	9	8
Groupe Limagrain	6	5	5
Land O' Lakes	4	4	veri yok
KWS AG	3	4	4
Bayer Crop Science	2	3	3
Sakata	<2	<2	veri yok
Dow AgroSciences	<2	<2	4
Takii	<2	<2	veri yok
İlk Yedi Toplamı	62	69	71

Kaynak: 1) ETC Group, (2008) "Who Owns Nature? Corporate Power and the Final Frontier in the Commodification of Life", http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/publication/707/01/etc_won_report_final_color.pdf; indirilme tarihi: 17 Ağustos 2015.

2) ETC Group, (2015) "Breaking Bad: Big Ag Mega-Mergers in Play", http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc_breakbad_23dec15.pdf; indirilme tarihi: 18 Ekim 2016.

3) EcoNexus (2013) "A Handful of Corporations Control World Food Production", http://www.econexus.info/sites/econexus/files/Agropoly_Econexus_BerneDeclaration.pdf; indirilme tarihi: 17 Ağustos 2013.

Tohumun diğer kimyasal girdilerin kullanımında belirleyici olması küresel tarım ilacı piyasasında da etkisini göstermekte ve önemli tohum üreticisi firmaların aynı zamanda tarımsal ilaç pazarına da hâkim oldukları görülmektedir.

Küresel tohum pazarının yaklaşık % 61'ini elinde bulunduran beş firma (koyu harflerle belirtilenler), tarımsal ilaç pazarının da % 62'sine hâkimdir. İlk on firmanın dünya tarımsal ilaç pazarındaki payı ise 2007 yılında % 89 iken, 2011 yılında % 95 olmuştur (Çizelge 2). Yukarıda da bahsedildiği gibi Bayer'in Monsanto'yu satın alma sürecinin tamamlanması durumunda aynı zamanda beşeri ilaç üreticisi de olan Bayer % 26'lık pazar payıyla ilk sırayı alacaktır.

Çizelge 2: Tarımsal İlaç Pazarında Dünya Pazarında İlk On Firmanın Pazar Payları

Firma	2007 (%)	2011 (%)	2014 (%)
Syngenta	19	23	20
Bayer Crop Science	19	17	18
BASF	11	12	13
Dow AgroSciences	10	10	10
Monsanto	9	7	8
DuPont	6	7	6
Makhteshim-Agan Industries	5	6	veri yok
Nufarm	4	5	veri yok
Sumitomo Chemical	3	4	veri yok
Arysta LifeScience	3	3	veri yok
İlk 6 Toplamı	74	76	75

Kaynak: 1) ETC Group, (2008) “Who Owns Nature? Corporate Power and the Final Frontier in the Commodification of Life”, http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/publication/707/01/etc_won_report_final_color.pdf, indirilme tarihi: 17 Ağustos 2015.

2) ETC Group, (2015) “Breaking Bad: Big Ag Mega-Mergers in Play”, http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc_breakbad_23dec15.pdf, indirilme tarihi: 18 Ekim 2016.

3) EcoNexus (2013) “A Handful of Corporations Control World Food Production”, http://www.econexus.in/files/sites/econexus/files/Agropoly_Econexus_BerneDeclaration.pdf, indirilme tarihi: 17 Ağustos 2013.

Tarımsal ürünler üzerinde kalan pestisit kalıntılarının insanlar için kanserojen olduklarına, endokrin ve bağışıklık sistem üzerinde bozucu etki gösterdiklerine dair çok sayıda bilimsel çalışma bulunmaktadır (Alkoy, 2014: 61). Hal böyle iken Akdeniz Üniversitesi Gıda Güvenliği ve Tarımsal Araştırmalar Merkezi tarafından yapılan ve kamuoyuna da yansıyan araştırmaya göre 2014 yılında semt pazarlarından tesadüfi olarak toplanan 309 gıda örneği laboratuvarlarda pestisit (tarımsal ilaç) analizine tabi tutulmuş ve kalıntı limitlerine aşan gıdaların oranı % 25 olarak bulunmuştur. Ayrıca araştırmada analiz edilen örneklerin % 85’inde çoklu pestisit kalıntısı tespit edilmiştir. Tek başına bakıldığında kalıntı limitinin altında kalmakla birlikte toksik kimyasalların bir arada olduğu bir durumda ne tür sağlık riskleri yaratacağının belirsizliğini koruması nedeniyle söz konusu oran ayrı bir önem taşımaktadır (Şık, 2015).

Bakanlık her ne kadar ürünlerde pestisit kontrollerinin yapıldığını belirtse de, bu kontrollerin çok büyük bir bölümü ihracata yönelik ürünler için yapılmaktadır. Oysa yurt içinde üretilen sebze-meyvenin küçük bir bölümü ihracata giderken büyük bir kısmı yurt içindeki tüketime konu olmaktadır. Analizlerin daha çok ihracata yönelik ürünlerde yoğunlaşması, bu ürünlerde sıkıntı olmadığı anlamına

da gelmemektedir. Zira Türkiye'nin 2014 yılında toplam sebze-meyve ihracatının %52'sini yaptığı Avrupa Birliği'nde maksimum limitlerin üzerinde kalıntı tespit edilmesi nedeniyle 64 parti ürünün birliğe girişine izin verilmemiştir. Kalıntı nedeniyle geri dönen parti sayısı açısından Türkiye, Çin ve Hindistan'ın önünde ilk sırada yer almıştır (Delen vd., 2015). Bu durum ihracata yönelik yapılan analizlerin dahi ne kadar sıkıntılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Girdi kullanımı açısından tamamen meta piyasalarının içine çekilen çiftçiler, bir yandan aşırı ilaç kullanımını albenisi yüksek ürün elde etmenin bir yolu olarak görmekte diğer taraftan piyasa baskısı nedeniyle çoğu zaman kullandıkları ilaçların gerektirdiği hasat sürelerine uymamaktadırlar. Çiftçi için ürün artık endüstriyel faaliyetler sonucu elde edilen bir metadır. Bu aynı zamanda çiftçinin tüketiciye yabancılaşmasının da bir biçimidir.

Üretim faaliyetine yabancılaşan üretici bunun bir sonucu olarak ürettiği ürüne de yabancılaşmakta ve ürettiği ürünler kendisine ait olmaktan çıkmaktadır. Bu yabancılaşma bazen Fildişi Sahilinde kakao üreten çiftçilerin çikolatanın tadını hiç bilmemesi gibi dramatik boyutlara da ulaşabilmektedir (Anonim, 2014). Üreticiler artık kendi topraklarında kapitalist firmalar için üretim yapan işçiler haline dönüşmüştür. Tarımda bu durum kendini büyük ölçekli monokültüre dayalı sözleşmeli tarımda çok açık bir şekilde göstermektedir.

Sözleşmeli üretim üreticiler için piyasalara, teknolojiye, krediye ulaşmanın kolay yolu olarak sunulmaktadır. Buna karşılık firmalar ise; toprak satın almadan, işçi istihdam etmeden, düşük maliyetle hammaddeye ulaşabilmektedir. Böylece hem doğa kaynaklı risk ve belirsizlikleri hem de olası iş kazalarının doğuracağı sorumlulukları çiftçiye transfer edebilmektedirler. Ayrıca sözleşmeler bir kapitalist ile işçi arasında yapılan sözleşmeler gibi eşit olmayan koşullarda tek taraflı olarak yapılmaktadır (Ulukan, 2009). Kısacası üreticilere istikrarsız bir piyasa ile ölüm gösterilmekte, sözleşmeyle sıtmaya razı olmaları istenmektedir.

Monokültüre (tek ürün) dayalı sözleşmeli üretimde üreticinin kontrol ve denetimi kaybetmesinin yanında yerele ait bilgi ve deneyimlerde kaybolmakta, biyo-çeşitlilik ve toprak verimliliği azalmakta, doğal kaynaklar kirlenmektedir. Sözleşmeli tarım emek-sermaye çelişkisi üzerinden değerlendirildiğinde bir sömürü mekanizması olarak çalışmaktadır. Sömürü sürecini ideal bir çözüme kavuşturmanın yolu üreticilerin kendi zamanlarını, kendi emek süreçlerini ve kendi ürünlerini kolektif olarak denetlemelerini mümkün kılacak organizasyonlar aracılığıyla sermayenin emek piyasasında ve emek üzerinde kurduğu tahakkümün kaldırılmasından geçmektedir. Bu çözüme ulaşıldığında yabancılaşmış emek son bulabilir (Harvey, 2015: 77).

Son yıllarda daha fazla gündeme gelmeye başlayan ve ürüne yabancılaşmanın sınırlarını zorlayan alanlardan birisini de türev piyasalar oluşturmaktadır. Gerçek piyasalardan türediği düşünülerek türev piyasa olarak adlandırılan bu piyasalar, spekülasyon hareketleri neticesinde gerçek piyasaları yönlendirir hale gelmektedir. Türev piyasalar aracılığıyla tarım ürünleri alıcılar ve satıcılar tarafından hiç görül-

meden el değiştirebilmektedir.

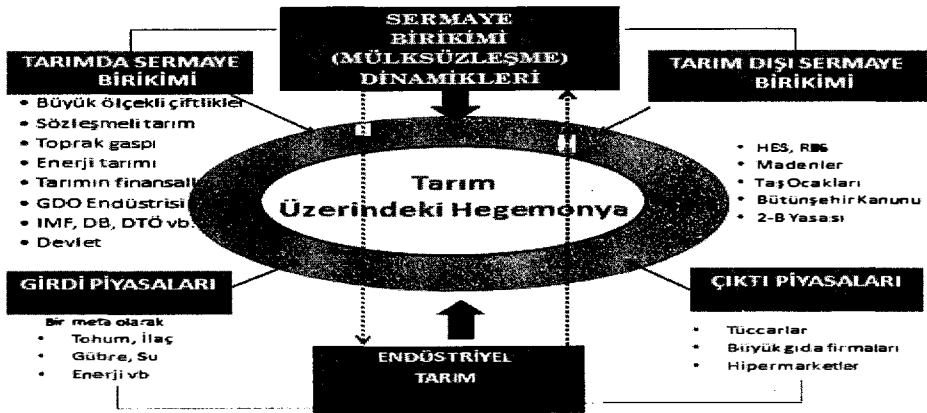
Ürüne ve üretim faaliyetine yabancılaşmanın bir tarafında çiftçiler varsa diğer tarafında da tüketiciler bulunmaktadır. Ürünü pazarda veya marketlerde fiyatına, şekline, kokusuna bakarak değerlendiren tüketiciler ürünün taşıdığı sağlık risklerinden çoğu zaman habersiz oldukları gibi ürünü üreten üreticilerin içinde bulundukları sosyo-ekonomik ve politik koşullara da yabancıdırlar. Eğitim seviyesi ve gelir düzeyi yüksek tüketiciler sağlık risklerini organik sertifikalı ürünler aracılığıyla aşmaya çalışmaktadırlar. Tüketiciler ile üreticiler arasında, yabancılaşmanın aşılacak kurulması gereken güven ilişkisi sertifikalar aracılığıyla, serbest piyasa koşullarında faaliyetlerini sürdüren firmalara ve sertifika kuruluşlarına devredilmektedir.

Damgalamanın sorunlu ürün için değil de, kusursuz olarak gösterilen ürün için yapılmasının, üretici ve tüketici tarafından sorgulanmamasının nedeni ise yine yabancılaşma sürecinde aranabilir. Üretici ve tüketicinin doğaya, üretime, ürüne ve birbirlerine yabancılaştıkları sistemi sorgulamaksızın kabullenmesi sistemin ideolojik aygıtları aracılığıyla kimi zaman tahakküme kimi zaman da rızaya dayalı şekilde sağlanmaktadır.

Tarımda Güçlenen Sermaye Egemenliği

Günümüzde tarım, kapitalist sistemin egemenliğinde, bu egemenliği güçlendiren ekonomik, toplumsal, kültürel, bilimsel ve politik örgütlenme paralelinde sürdürülmektedir. Tarımsal üretim, aile tarımı, kırsal yaşam ve kentlerdeki tüketiciler üzerinde yıkıcı etkilerde bulunan bu yapının ilişkisel durumu aşağıda hazırlanan şekil yardımıyla ifade edilmeye çalışılmıştır.

Şekil 3: Genel Hatlarıyla Sermayenin Tarımsal Üretim Üzerindeki Egemenliği

Şekilde hegemonya sürecinin tarıma etkisi sermaye birikimi ve endüstriyel tarım olmak üzere iki temel dinamik üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Bu iki dinamik birbirlerini besleyen ve güçlendiren bir ilişki içindedir. Sermaye birikimi

tarım ve tarım dışı olmak üzere ikiye ayrılabilir. Tarımda sermaye birikiminin unsurları tarımdaki kapitalistleşme sürecinin unsurları olarak da görülebilir. Büyük ölçekli kapitalist işletme sayılarındaki artış, yine bir kapitalist üretim şekli olarak tarımda doğrudan karşılığını bulan sözleşmeli tarım, spekülâtif hareketler sonucunda gıdaya ulaşımında yıkıcı etkileri yakından izlenen tarımdaki finansallaşma ve enerji tarımı bu kategori içerisinde yer almaktadır. IMF-DTÖ-DB gibi uluslararası kuruluşlar ve devletler ise tarımdaki sermaye birikim sürecinde yol açıcı ideolojik aygıtlar olarak görevlerini yerine getirmektedirler. Tarımdaki kapitalistleşme, arazi talebini artırmakta ve toprağı uluslararası piyasalarda da alım-satımı yapılan bir meta haline getirmektedir. Emperyalizmin bir yüzü olan bu alış veriş toprak gaspı olarak adlandırılmakta ve etkisini özellikle gelişmek olan ülkelerde göstermektedir.

Son yıllarda bazı tarım dışı sermaye birikim alanları da kırsal alanlarda yarattıkları mekânsal olumsuzluklar nedeniyle doğa ve tarım üzerinde yıkıcı etkide bulunmaktadır. Önemli sermaye birikim alanlarından birisi haline gelen enerji sektöründe HES'ler, RES'ler, nükleer santraller ve maden ocakları çevre ve kırsal yaşam üzerinde tamiri zor zararlara yol açmaktadır. Temiz enerji olarak gösterilen RES'lerin neden olduğu çevre sorunları, teknolojinin nötr olmadığını, hangi eller tarafından, ne şekilde ve hangi amaçla kullanıldığına bağlı olarak ortaya çıkan sonuçların farklı olabileceğinin kanıtı gibidir.

Son yerel seçimlerin ardından uygulamaya giren Bütünşehir Yasası da yine kırsaldaki sosyo-ekonomik yaşam üzerinde tehditler içeren düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Bütünşehir Yasası ile daha önce kırsal alan statüsünde bulunan binlerce köy yerleşim birimi belediyelere bağlanarak mahalle statüsüne çevrilmiş ve köy muhtarlıkları tüzel kişiliklerini kaybetmiştir. Yasa öncesi 2012 yılında toplam nüfus içindeki payı % 22,7 olan kırsal nüfus, yasanın kırsal alan tanımında getirdiği değişiklik sonrası 2013 yılında % 8,7 olarak istatistiklere yansımıştır. Yasa ile yerleşme maskesi altında köylerin tüzel kişilikleri ortadan kaldırılarak aslında merkezileşmeye yol açan bir düzenlemeye gidilmiştir. Kanunda, mahalleye dönüşen köylerde bulunan meralardan mahalle sakinlerinin ve diğer hak sahiplerinin yararlanmaya devam edecekleri belirtilmiştir. Ancak 11.09.2014 tarihinde çıkarılan torba yasa ile 25.02.1998 tarihli 4342 sayılı Mera Kanununun, meraların tahsis amacının değiştirilmesini düzenleyen 14. Maddesinin birinci fıkrasına "Bakanlar Kurulunca kentsel dönüşüm ve gelişim proje alanı olarak ilan edilen" ifadesi eklenmiştir. Ayrıca yasa, yerel yönetimlerin imar kararlarına bağlı olarak tarım arazilerinin arsa statüsüne kavuşturulmasının ve tarım alanlarının amaç dışı kullanımının yolunu açmıştır. Kısacası Bütünşehir yası ile kırsal alanlar ranta açık her türlü faaliyetin kolaylıkla uygulanabileceğı mekânlar haline getirilmiştir.

Tarımsal üretim üzerindeki sermaye egemenliğinin en görünür olduğu alanlardan birisi endüstriyel tarımın gelişimine bağlı olarak metalaşan girdi ve ürün piyasalarıdır. Günümüzde özellikle hibrit tohum, kimyasal gübre ve tarımsal ilaç gibi girdiler yüksek verimlilik söylemi üzerinden üreticiler açısından karlı üretimin tek

yolu olarak gösterilmektedir. Bu söylem bilim insanlarının, kamu kurumlarında ve şirketlerde çalışan yöneticilerin, uzmanların, ziraat mühendislerinin veya Tohumcular Birliği gibi meslek örgütlerinin entelektüel yönlendiriciliğinde çiftçilerce içselleştirilmektedir. Birçok üretici hibrit tohumuz, kimyasal gübresiz ve ilaçsız tarımın bir hayal olduğu düşüncesine inandırılmıştır.

Aynı şekilde üreticiler ürünlerini değerlendirebilecekleri alternatif pazarlara yönelme konusunda da kendilerini çaresiz hissetmektedirler. Oysa zaman çok açık olarak göstermiştir ki her iki piyasada uzun dönemde üreticilerin aleyhine işlemektedir. Üreticiler, girdi maliyetlerinin devamlı arttığı, üretici eline geçen fiyatların ise reel bazda gerilediği, yerinde saydığı veya artsa bile girdi fiyatlarındaki artışın gerisinde kaldığı bir ortamda üretim yapmaya çalışmakta ve bu şartların doğası gereği her geçen gün yoksullaşmaktadır. Bu yoksullaşmaya son verecek, üreticinin ve tüketicinin içinde bulunduğu yabancılaşmayı ve sıkışmışlığı aşacak alternatiflerin yaratılması önem taşımaktadır.

Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kırılmasına Yönelik Alternatifler ve Çabalar

Tarımda sermaye egemenliğine karşı hareketin amacı başlangıçta, iktidarı elinde tutanların gücünü azaltmak ve bu gücü gayri meşru kılarak değişiklikler yaratmak olmalıdır. Bu da sermayenin küresel hâkimiyetinden giderek daha geniş özerklik alanları kopararak ve sermayenin halktan aldıklarını yeniden paylaştırarak gerçekleştirilebilir (Ruivenkamp, 2011). Söz konusu mücadeleye yönelik alternatif uygulamalar ve hareketler aşağıdaki şekilde verilmeye çalışılmıştır.

Şekil 4: Tarımda Sermaye Egemenliğine Karşı Mücadelenin Bileşenleri

Uluslararası ticaret serbestisini, özelleştirmeyi, toprak, su, tohum gibi doğal var-

lıkların piyasalaşmasını ön plana çıkaran neoliberal ve endüstriyel tarım politikalarına karşı alternatif politikaların çerçevesi gıda egemenliği kavramı ile çizilmektedir. Kavram ilk defa 1993 yılında köylülerin, küçük ölçekli aile çiftçilerinin, tarım işçilerinin ve yerel toplulukların bir araya gelmesiyle oluşan La Via Campesina isimli tarım hareketi tarafından dile getirilmiştir (Wittman ve ark., 2010). Gıda egemenliği ilk olarak Orta Amerika'da 1980'lerin ortalarında uygulanan geniş kapsamlı yapısal dönüşüm programlarına, devletlerin tarım sektörüne desteklerinin azalmasına tepki olarak ortaya çıktı. O dönemde gıda egemenliği ulusal gıda güvenliği olarak algılanıyordu. Kavram ilk olarak 1996 yılında La Via Campesina tarafından sahiplenildi ve Roma'da düzenlenen Dünya Gıda Zirvesi'nde ısrarla savunuldu (Çiftçi-Sen, 2015). Gıda egemenliği insanların, toplulukların, bölgelerin ve ülkelerin kendi benzersiz koşullarına ekolojik, sosyo-ekonomik ve kültürel olarak uygun olan, tarım, balıkçılık, gıda ve toprak politikalarını belirleyebilme hakkına sahip olmalarını ifade etmektedir. Bu tanım insanların güvenli, besleyici ve kendi kültürlerine uygun gıdaya ulaşma ve o gıdayı üretme hakkını içermektedir (Glipo ve Pascual, 2005).

Kavram ilk olarak ortaya atıldığında gıda egemenliği için yedi ilke belirlenmiştir. Bu yedi ilke; 1) Gıda temel bir insan hakkıdır, 2) Toprak Reformu, 3) Doğal varlıkların korunması, 4) Gıda ticaretinin yeniden düzenlenmesi, 5) Küresel açlığın sonlandırılması 6) Sosyal barış ve 7) Demokratik kontrol olarak sıralanabilir. Bu ilkelerin genişletilerek ve geliştirilerek daha kapsamlı somut politika hedeflerine dönüştürülmesi hedeflenmektedir (Windfuhr ve Jonsén, 2005). La Via Campesina, halkların gıda egemenliğini iki yolla kurumsallaştırmaya çalışmaktadır. Bunlardan birisi gıda egemenliğinin evrensel anlamda yeni bir insan hakkı olarak tanınması iken, diğeri gıda ve tarımda alternatif uluslararası ticaret kurallarına kılavuzluk için mücadele etmektir (Çiftçi-Sen, 2015).

Gıda egemenliği temelli politik mücadelede dünyada temel olarak çiftçi sendikaları ve köylü hareketleri ön plandadır. Dünyada gıda egemenliği kapsamındaki ilkelerin hayata geçirilmesi noktasında en iyi örneklerden birisi olarak aynı zamanda La Via Campesina'nın kurucu üyelerinden olan Brezilya'daki Topraksız İşçi Hareketi (MST) gösterilebilir. MST'nin kökleri 1970'li yılların sonlarına uzanmaktadır. Brezilya'da köylüler anayasadaki toprağın sosyal bir işlevi olduğunu belirten bir maddeye dayanarak, hükümetin bölgedeki kullanılmayan arazileri topraksız köylülere dağıtmasını talep etmişler ve 4600 dekarlık bir alanın topraksız köylülere tahsis edilmesini sağlamışlardır. Günümüzde MST bir milyondan fazla topraksız köylüye 5 milyon dekarlık alanda üretim imkânı sağlamaktadır. Topraksızlar hareketi bünyesinde 400 kadar üretim birliği, 1800 ilkökul, yetişkin okur-yazarlık programı, kredi kooperatifleri, sağlık klinikleri ve organik tohum sağlayıcısı birimler olmak üzere birçok organizasyon bulunmaktadır. Topraksızlar Hareketi 2000 yılında gerçekleştirilen kongresinde üretim alanlarında agro-ekolojik yöntemlerin uygulanması kararını almıştır (Gimenez, 2015).

Agro-ekoloji kavramı La Via Campesina tarafından önemli üzerinde durulan bir

söylemdir. Agro-ekoloji, meta formundaki ve sermaye kontrolündeki hibrit tohum, kimyasal gübre ve tarımsal ilaç gibi girdi piyasalarından mümkün olduğunca uzaklaşabilmek için araştırmacı-çiftçi işbirliğiyle katılımcı bir şekilde yürütülen bilimsel bir metot ve tarım pratiğidir. Sürdürülebilir bir tarım sistemi, girdi-çıktı-girdi döngüsüne dayalı çevresel ve biyo-bölgesel bir yaklaşımı gerektirmektedir. Entegre böcek kontrolü, entegre gübre kontrolü, koruyucu toprak işleme, tarla sistemlerine hayvancılığı dahil etmek gibi uygulamalar agro-ekolojik sistemler içinde kaynak koruyucu yöntemler olarak kullanılmaktadır (Pretty, 2015: 266-267). Agro-ekoloji yerel-geleneksel bilgi sistemlerini ve pratiklerini de merkezine almaktadır.

Agro-ekoloji aynı zamanda politik içeriğe sahip bir kavramdır. Zira agro-ekoloji ilkelerini tarım sistemlerinde uygulanabilir kılmak, teknik boyutun ötesinde geçmeyi ve toplumu gıda egemenliği ilkeleri çerçevesinde dönüştürmek için politik mücadeleyi de gerekli kılmaktadır. Bu mücadele La Via Campesina çatısı altında toplanan örgütler aracılığıyla yürütülmeye çalışılmaktadır. Türkiye’de de Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu La Via Campesina’nın üyesi organizasyonlardan birisi olarak mücadele vermektedir. Girdiği hukuki mücadeleyi kazanarak ürün bazında örgütlenmeye başlayan sendika, üzüm, tütün, fındık, zeytin, çay, ayçiçeği, hububat üreticileri sendikası ile bitkisel üretimde ve hayvan yetiştiricileri sendikası ile hayvansal üretimde örgütlenmiştir. Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu’nun kuruluş amaçları arasında, özellikle sözleşmeli tarımda alıcı tarafın çıkarlarını önceleyen anlaşmalarda çiftçi adına taraf olarak üreticilerin hakkını aramak ve kollamak, ürünler için referans fiyatlar belirlemek, toprak ve su gibi doğal varlıkların korunmasına yönelik hukuksal ve demokratik mücadele yürütmek gibi hedefler bulunmaktadır.

Çalışmanın başında belirtildiği gibi tohum tarımsal üretim sürecinin kilit noktasını oluşturmaktadır. Günümüzdeki endüstriyel hibrit tohumlar gübrelemeden ilaçlamaya, sulamaya kadar üretim faaliyetinin birçok aşamasını etkilemektedir. Bu anlamda bir yanda küresel gıda zincirlerinin ve sermayenin kültürel ufku sınırlarında yapılan tohum geliştirme faaliyetleri bulunurken, diğer tarafta çevresel, toplumsal ve kültürel hedefleri önceleyen alternatif tohum geliştirme yöntemleri bulunmaktadır (Ruivenkamp, 2011). Islah çalışmalarının mülkiyet ilişkilerinin dışında kamuya açık şekilde yürütülmesi, elde edilecek kazanımların yayılması ve geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Bilgisayar yazılım teknolojisindeki özgür, açık kaynak yazılımlara benzer şekilde tohum ıslahı da alternatif bir kanal üzerinden yürütülebilir (Kloppenburger, 2010). Bu da ancak katılımcı ıslah yöntemleriyle sağlanabilir.

Katılımcı ıslah bilim insanlarının ve çiftçilerin işbirliğiyle, tohumların yöreye uygun özelliklerini koruyarak, besleyici özelliklerden ödün vermeden ve çiftçilerin kendi ihtiyaçlarına ve şartlarına uyacak şekilde ıslahına dayanmaktadır (Ceccarelli ve Grando, 2007; Özkaya, 2015). Bu çerçevede yerel çeşitler melez çeşitlerle karıştırılarak, tohumlara kendi üretkenliklerini kaybetmeden yüksek verim özelliği

kazandırmak mümkün olabilmektedir. Hibrit tohum sisteminin ötesine geçmeye yönelik bir başka strateji ise hibrit çeşitlerin biyolojik korunmasından kaçınmak amacıyla belirli ürünlerin apomiktik (aseksüel) özelliklerinden yararlanmaktır. Örneğin apomikslerin darı çeşitleriyle melezlenmesi, hibritlerin biyolojik korunmasını etkisiz kılabilen ve tohum üzerindeki sermaye egemenliğini zedeleyebilmektedir (Ruivenkamp, 2011).

Gıdanın metalaşması sürecinde üretim ayağı kadar tüketim ayağının da gözden uzak tutulmaması gerekmektedir. Dünyada uzunca bir geçmişe sahip olan, Türkiye’de ise son yıllarda gündeme gelen Topluluk Destekli Tarım (TDT) grupları kır-kent/üretici-tüketici arasında oluşan yabancılaştırmanın aşılmasında bir tür dayanışma ekonomisi çerçevesinde faaliyet göstermektedirler. Topluluk Destekli Tarımda bir grup tüketici bir araya gelerek bir veya birden fazla çiftçi ile bağlantıya geçmekte ve bu çiftçi veya çiftçiler tarafından doğa dostu yöntemlerle üretilen ürünlere alıcı olmaktadır. Üretici-tüketici birlikteliğine ve karşılıklı güvene dayanan bu örgütlenme sayesinde tüketiciler taze, güvenilir ve doğa dostu ürünlere ulaşabilirken, üreticiler de sömürsüz alternatif bir piyasada ürünlerini değerlendirebilmektedir.

Sonuç

Endüstriyel tarım sisteminde sayıları giderek azalan çiftçiler daha fazla ürünü, daha hızlı ve en ucuz şekilde üretmenin baskısı altında rekabet etmektedir. Yüksek düzeyde fosil yakıt tüketimine, ağır makina ve kimyasal kullanımına dayalı bu sistem çiftçiler, bitkiler, hayvanlar ve çevre üzerinde tahribata ve kayıplara neden olmaktadır. Kazanan ise az sayıdaki dev ulusötesi-çok uluslu şirketler olmaktadır.

Gücünü insanın doğaya, üretim faaliyetine, ürününe, diğer insanlara ve kendine yabancılaştırmadan alan kapitalizmin tarım üzerindeki tahakkümü sadece kırsal alanda tarımla uğraşanları değil kentlerdeki tüketicileri de kapsamaktadır. Dolayısıyla sorun sadece bir kır sorunu değildir. Bu nedenle mücadelenin de her iki kesim tarafından ortaklaşarak verilmesi gerekmektedir.

Yabancılaştırmanın aşılabilmesi, sermayenin mantığından ve onun yarattığı toplumsal düzenden tam anlamıyla kopulmasını ve yeni bir sistemi gerektirmektedir. Ancak bu, mevcut sistem içinde yararlı işler yapılamayacağı anlamına da gelmemektedir. Dolayısıyla, oluşturulacak otonom örnekler çok değerlidir. Ayrıca bu otonom örnekler arasında oluşturulacak ağlar mücadelenin genişlemesi ve gelişmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Huxley’in Cesur Yeni Dünyası’na mahkûm edilmeye çalışıldığımız günümüzde tek çıkış gerçekçi olup imkânsız istemekten, rekabetin yerine dayanışmayı koyabilmekten geçmektedir.

Kaynakça

- Akyıldız, H. (1998) "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (Güz), s.163-176, Isparta.
- Alkoy, S. (2014) "Kalıcı organik kirleticilerin temel özellikleri", Ali Osman Karababa (der.), *Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık* içinde, İzmir: Etki.
- Anonim (2014) "First taste of chocolate in Ivory Coast", <https://www.youtube.com/watch?v=zEN4hcZut00&feature=youtu.be>, erişim tarihi: 18 Ekim 2016.
- Aydoğan, E. (2015) "Marx ve Öncülerinde Yabancılaşma Kuramı", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 54, s. 273-282, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunisosbd/article/viewFile/5000157935/5000142401>, erişim tarihi: 14 Şubat 2017.
- Bell, D. (1959). The "rediscovery" of alienation: some notes along the quest for the historical Marx. *The Journal of Philosophy*, 56 (24): 933-952.
- Bereket, A. (2016) "Tohum ve Pestisit Tekelleri Mercak Altında", <https://yesilgazete.org/blog/2016/09/22/tohum-ve-pestisit-tekkelleri-mercak-altinda/>, indirilme tarihi: 18 Ekim 2016.
- Boratav, K. (2004), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge.
- Ceccarelli, S., ve F. Grando (2007) "Decentralized-participatory plant breeding: an example of demand driven research" *Euphytica*, 155:349-360.
- Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu (Çiftçi-Sen) (2015) "Gıda Egemenliğinden Çiftçi ve Köylü Haklarına: La Via Campesina'nın Yeni İnsan Hakları Mücadelesi", *La Via Campesina'nın Açık Kitabı: Mücadele ve Umudun 20 Yılı* içinde, s.22-29.
- Damgacı, A., E. (2016) "Marksist Yabancılaşma Kuramının Güncelliği Sorunsalı", Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Delen, N., O. Tiryaki, S. Türkseven, ve C. Temur (2015) "Türkiye'de Pestisit Kullanımı, Kalıntı ve Dayanıklılık Sorunları, Çözüm Önerileri", Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi, Ankara., http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/ccc76acbfd6b3e5_ek.pdf. indirilme tarihi: 15 Şubat 2016.
- Duru, D. (2011) "Kalkındıran Sürdürülebilirlik Yolunda Bütünlükçü Mera Yönetimi", Murat Öztürk, M. Tahir Dadak ve Joost Jongerden (der.), *Kırsal Kalkınmada Alternatif ve Yeni Yaklaşımlar* içinde, Kalkınma Merkezi Derneği, 102-129, Yayın No: 4, İstanbul.
- EcoNexus (2013) "A Handful of Corporations Control World Food Production", http://www.econexus.info/sites/econexus/files/Agropoly_Econexus_BerneDeclaration.pdf, indirilme tarihi: 17 Ağustos 2013.
- ETC Group (2008) "Who Owns Nature? Corporate Power and the Final Frontier in the Commodification of Life", http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/publication/707/01/etc_won_report_final_color.pdf, indirilme tarihi: 17 Ağustos 2015.
- ETC Group (2015) "Breaking Bad: Big Ag Mega-Mergers in Play", http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc_breakbad_23dec15.pdf, indirilme tarihi: 18 Ekim 2016.
- Foster, J., B. ve F. Magdoff (2000) "Liebig, Marx, and Depletion of Soil Fertility: Relevance for Today's Agriculture", *Hungry for Profit* içinde, s.43-60, New York: Monthly Review.
- Foster, J., B. (2001) *Marx'ın Ekolojisi*, çev. E. Özkaya, Ankara: Epos.
- Geras, N. (2011). *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*. çev. İsmet Akça ve M. Görkem Doğan. İstanbul: Birikim.

- Gimenez, E. H. (2015) "Gıda Krizinden Gıda Özerkliğine: Sosyal Hareketlerin Meydan Okuması", Hakan Tanıttıran (Der.), *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda* içinde, 147-167, İstanbul: Kalkedon.
- Glipo, A. ve F. G. Pascual (2005) "Food Sovereignty Framework: Concept and Historical Context, <http://www.nyeleni.org/IMG/pdf/FoodSovereigntyFramework.pdf>, indirim tarihi: 30 Ağustos 2015.
- Harvey, D. (2015) *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*, Çev. E. Soğancılar, İstanbul: Sel.
- Hassoy, H. (2014) "Kalıcı organik kirleticilere genel bakış", Ali Osman Karababa (der.), *Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık* içinde, İzmir: Etki.
- Heinrich Boll Stiftung Derneği, (2015), *Toprak Atlası 2015*, Filiz Yavuz (ed.), s.22-24, İstanbul.
- Hoffman, V., K. Probst ve A. Christinck (2007) "Farmers and researchers: How can collaborative advantages be created in participatory research and technology development?", *Agriculture and Human Values*, 24:355-368.
- Kloppenburg, J. (1988), *First the Seed, The Political Economy of Plant Biotechnology*, Cambridge University Press, ISBN: 0 521 32691 5, New York.
- Kloppenburg, J. (2010) "Impeding Dispossession, Enabling Repossession: Biological Open Source and the Recovery of Seed Sovereignty", *Journal of Agrarian Change*, 10(3): 367-388, <http://dces.wisc.edu/wp-content/uploads/sites/30/2013/08/2010-Impeding-Dispossession-Enabling-Repossession.pdf>, indirim tarihi: 17 Ağustos 2015.
- Koç, M. (2013), *Küresel Gıda Düzeni*, Ankara: Notabene.
- Marx, K. (1887) *Capital, Volume 1*, Progress Publisher, Moskow, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>, indirim tarihi: 10 Ağustos 2015.
- Marx, K. (2014) *1844 Elyazmaları*, çev. M. Belge, İstanbul: Birikim.
- Mazoyer, M. ve L. Roudart (2010), *Dünya Tarım Tarihi*, Ankara: Epos.
- Ollman, B. (2008) *Yabancılaşma, Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, çev. A. Kars, İstanbul: Yordam.
- Özkaya, T. ve F. Özden (2014) "Endüstriyel Hayvancılık Sürdürülebilir mi?", Tayfun Özkaya ve Fatih Özden (der.), *Başka Bir Hayvancılık Mümkün* içinde, Yeni İnsan, 35-49, İstanbul.
- Özkaya, T. (2015) "Özgür Tohumlar ve Tarım", Tayfun Özkaya (der.), *Başka Bir Teknoloji Mümkün* içinde, 101-117, İstanbul: Yeni İnsan.
- Pretty, J. (2015) "Ekolojik Tarım Dokuz Milyar İnsanı Besleyebilir mi?", Hakan Tanıttıran (der.), *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda* içinde, 259-275, İstanbul: Kalkedon.
- Ploeg, J., D. Van der (2011) "Bir Kez Daha Köylü Üretim Tarzı Üzerine", Murat Öztürk, M. Tahir Dadak ve Joost Jongerden (der.), *Kırsal Kalkınmada Alternatif ve Yeni Yaklaşımlar* içinde, Kalkınma Merkezi Derneği, 7-38, Yayın No: 4, İstanbul.
- Ruivenkamp, G. (2011) "Tohumlar: Metallerden Paylaşılanlara", Murat Öztürk, M. Tahir Dadak ve Joost Jongerden (der.), *Kırsal Kalkınmada Alternatif ve Yeni Yaklaşımlar* içinde, Kalkınma Merkezi Derneği, 191-221, Yayın No: 4, İstanbul.
- Sönmez, I., M. Kaplan, ve S. Sönmez (2008) "Kimyasal Gübrelerin Çevre Kirliliği Üzerine Etkileri ve Çözüm Önerileri", *Batı Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Derim Dergisi*, 25(2):24-34, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/derim/article/viewFile/5000017071/5000016953>, indirim tarihi: 13 Ekim 2016.
- Swain, D. (2013), *Yabancılaşma - Marx'ın teorisine bir giriş*, İstanbul: Durak.
- Şık, B. (2015) "Gıdada Pestisit Kalıntısı ve Sağlık", Gıda Güvenliği ve Tarımsal Araştırmalar Merkezi

- Raporu, <http://bianet.org/bianet/tarim/165871-gidada-pestisit-kalintisi-ve-saglik>, indirilme tarihi: 06.08.2015.
- Taylor C., R. ve D., L. Moss, (2013) "The Fertilizer Oligopoly,: The Case For Global Antitrust Enforcement, The American Antitrust Institute, <http://www.antitrustinstitute.org/sites/default/files/FertilizerMonograph.pdf>, indirilme tarihi: 12 Ağustos 2015).
- Tümertekin, E. ve N. Özgüç, (2009), *Ekonomik Coğrafya*, İstanbul: Çantay.
- Ulukan, U. (2009), *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.
- Windfuhr, M. ve J. Jonsén (2005) "Food Sovereignty Towards democracy in localized food systems", ITDG Publishing, ISBN: 1-85339-608-7, https://practicalaction.org/new-technologies/docs/advocacy/foodsovereignty_fan.pdf, indirilme tarihi: 30 Ağustos 2015.
- Wittman, H., A., Desmarais ve N. Wiebe, (2010) "The Origins and Potential of Food Sovereignty", H. Wittman, A. Desmarais ve N. Wiebe (der.), *Food Sovereignty Reconnecting Food, Nature and Community* içinde, s.1-12, Fernwood.

Kadınlar Hep Vardı

Türkiye Solundan Kadın Portreleri

Hazırlayan: Feryal Saygılıgil

Kadınlar Hep Vardı, bu topraklarda yaşamış, Türkiye'nin sosyalist tarihine damga vurdukları halde pek de görülmemiş, hatta çoğunlukla yok sayılmış belli başlı kadınların portrelerini bir araya getiriyor. Türkiye solundan kadınları hikayeleriyle, duruşlarıyla ve direnişleriyle sergileyip onların cesaretini ve umudunu bugüne, bizlere aktarıyor.

Kadın araştırmacıların farklı kuşaktan sosyalist kadınlar üzerindeki çalışmalarının toplandığı bu kitap biyografi yazımında feminist yöntemin uygulanma biçimleri üzerine de çarpıcı örnekler içeriyor.

Kadınlar Hep Vardı, hem siyasal tarihin hem de kadın tarihinin yeniden yazımında görmezden gelinen özneyi, kadınları, görünür kılarak önemli bir kapı aralıyor.

Portreler: Mari Beyleryan, Zabel Yesayan, Athina Gaitanou-Gianninou, Yaşar Nezihe, Sabiha Sertel, Suat Derviş, Fatma Nudiye Yalçı, Zehra Kosova, Sevim Belli, Sevgi Soysal, Leylâ Erbil, Şirin Cemgil

Katkıda Bulunanlar:

Auna Vakali, Aynur Soydan-Erdemir, Beyhan Uygun-Aytemiz, Canan Özcan, Esen Özdemir, Feryal Saygılıgil, Hazal Halavut, Kayuş Çalıkman Gavrilof, Melike Koçak, Nacide Berber, Narin Bağdatlı, Necla Akgökçe, Sevdâ Karaca, Ürün Şen-Sönmez

*dipnot yayınları

Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma

Ekin Değirmenci¹

Öz

Tarımda son yıllara ilişkin en çarpıcı süreç tarımsal üreticilerin meta ve piyasa ilişkilerine görülmemiş derecede bağımlı hale gelmesidir. Metalaşmanın ve piyasa egemenliğinin artmasına rağmen tarımdaki küçük meta üretiminin bütünüyle çözülmemiş olması, küçük meta üreticiliğinin varlığını hangi koşullarda devam ettirebildiğinin araştırılmasını gerektirir. Bu çalışmada tarımsal ekonomi politik ve metalaşma tartışmalarının sunduğu olanaklardan faydalanarak Türkiye tarımındaki neoliberal yeniden yapılanma ve metalaşma süreci incelenmektedir. Türkiye’de bu süreç, mevcut destekleyici kural ve kurumların ortadan kaldırılması ve yeni kurumsal ve yasal düzenlemelerin getirilmesinden oluşan iki aşamadan oluşmaktadır. Bu bağlamda finansallaşma, borçluluk ve güvencesizlik küçük meta üreticileri üzerinde daha belirleyici hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tarımsal Dönüşüm, Tarımsal Ekonomi Politik, Metalaşma*

Abstract

The most conspicuous process experienced in the recent years in agriculture has been the increased dependency, at an unprecedented rate, of the agricultural producers on commodity and market relationships. Despite commodification and intensified market domination, resilience of petty commodity production needs to be addressed and the conditions of its presence needs to be investigated. In this study, neoliberal restructuring and commodification processes in Turkish agriculture are studied by means of the opportunities introduced by agrarian political economy and commodification debates. This process in Turkey consists of two phases; the elimination of existing subvention rules and institutions and introduction of new institutional and legal regulations. In this context, financialization, indebtedness and precariousness have become more determinative over petty commodity producers.

Keywords: *Agrarian transformation, agrarian political economy, commodification*

1 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi doktora öğrencisi. E-posta: ekinerdogdu@gmail.com

Giriş²

Kapitalizmin 1960'lı yılların sonundan itibaren girmiş olduğu kârlılık krizi ile birlikte sermaye, çıkış yolunu birikim sürecine dahil edebileceği yeni alanlar ile bulmuş, nihai krizini öteleyebilme fırsatı edinmiştir (Dumenil ve Levy, 2008). Neoliberalizm, kârlılığın sürdürülmesi konusunda İkinci Dünya Savaşı sonrası döneminin demokratik kapitalist devletine yönelik güven kaybı sorununa bir çözüm yolu olarak görünmüştür. Bu çözüm yolunun ulusal ölçeği, devletin piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda küçültülmesi ve kamusal alanların ticarileştirilmesi ve metalaştırılması olarak ortaya çıkmıştır (Streeck, 2016: 69-70). Neoliberalizmin kuramsal zemini devletin dönüşümünü aşarak, doğanın da bütün bileşenleriyle meta haline getirilmesine temel oluşturmuştur. İnsanın değer yaratabilme kapasitesinin meta olması yeni bir olgu değildir. Ancak insan tarafından üretilmemiş olan nehirler, göller, ormanlar gibi doğaya ait çeşitli unsurların metalaştırılması neoliberalizme özgüdür. Doğanın bileşenlerinin fiyatlandırılmasına yönelik yaklaşımlar, kapitalizmin neoliberal aşamasında hızla kabul görmeye başlamıştır.³ Tarımdaki neoliberal yapılanma, az gelişmiş ülkelerde devletin bu alandaki varlığının çeşitli kurumsal düzenlemelerle dönüştürülerek o zamana dek meta dışı kalmış alanların metalaştırılması ile; gelişmiş kapitalist ülkelerde ise metalaşma halinin derinleşmesi ile ilerlemektedir.

Hem kapitalist gelişme modelinde hem de geleneksel kalkınma yaklaşımlarında, tarımdaki kapitalist gelişmenin sanayidekine benzer bir yol izleyeceği öngörülmektedir. Ancak tarımın kendine özgü koşullarından kaynaklanan kısıtların varlığı, sanayi kapitalizmi benzeri bir merkezileşme ve yoğunlaşmanın tarımda doğrudan gözlemlenmesinin önünde engeldir. Bu kısıtlar arasında tarımsal üretimin doğaya ve iklim koşullarına bağımlı olması, toprağın yenilenemeyen bir üretim aracı olması ile ürünün ortaya çıkma ve piyasaya sunulma zamanları arasındaki farklılıklar sayılabilir. Öte yandan bu kısıtlar, tarımsal yapıların kapitalist üretim tarzı altında dönüşmesini engellemez (Özügürlü, 2013: 68).

Bu bağlamda sermaye, biyoteknoloji faaliyetlerine ağırlık vererek, ürünün yetiştirme süresini kısaltan, ama bozulma ve çürüme süresini uzatan yeniliklerle geleneksel tarımsal üretimi kendi birikim hızı lehine tahrir etmektedir. Türkiye tarımında 2000'li yıllarla birlikte daha yoğun olarak görülen olgu, diğer az gelişmiş ülkelerin de tarihin farklı dönemlerinde deneyimlediği ve deneyimlemekte olduğu gibi; emek, üretim ve dolaşım süreçlerindeki metalaşmanın derinleşmesidir.

2 14.07.2014 tarihinde Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı tarafından kabul edilen "Türkiye'de Tarımsal Dönüşüm ve Yeniden Metalaşma" başlıklı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş ve kapsamı daraltılmış halidir.

3 Sermayenin, 1980'ler ve 1990'lardan itibaren doğaya ilişkin unsurları da fiyatlama ve metalaştırma kapsamına dahil etmesinin meşrulaştırılmasında Garrett Hardin'in (1968) 'tragedy of commons'- 'müstereklerin trajedis'i'- yaklaşımı önemli bir rol oynamıştır. Bu argümanın merkezinde, herkesin erişiminin mümkün olduğu 'ortak varlık'ların sınırsız kullanımının doğal kaynakların tükenmesine ve çevre kirliliğine yol açması yer almaktadır. 'Müstereklerin trajedis'i' durumuna çözüm olarak onların özel mülkiyet haline getirilerek satılması veya kamusal mal olmaları halinde de onlara erişim hakkının zenginlik ölçütü temel alınarak dağıtılması önerilmektedir.

Bu çalışmanın konusu, sermayenin kendisini toplumsal bir ilişki olarak ortaya koyma sürecinde nüfuz ettiği bütün alanları metalaştırdığı, daha önce sınırlı düzeyde metalaşmış alanlarda ise metalaşma olgusunu derinleştirdiği savından hareketle, Türkiye tarımının 2000'li yıllar boyunca geçirdiği dönüşümdür. Bu dönüşümün kapitalist gelişme çizgisinin belirleyiciliği altında gerçekleştiğini unutmadan ele almak çalışmanın amacıdır. Çalışmada ilk bölümde metalaşma ve yeniden metalaşmaya dair kavramlar üzerinde durulacaktır. Bu bölümde tarımdaki kapitalist dönüşüm sürecinin neden köylülüğün bütünüyle tasfiyesi ile sonuçlanmadığı sorusuna cevap aranacaktır. İkinci bölümde, sunulan kavramlar üzerinden Türkiye tarımındaki metalaşma sürecine yer verilecektir. Bu bölümde, yasal ve kurumsal düzenlemeler ile destekleme politikasındaki değişimin tarımsal emek süreci ve toprak mülkiyeti üzerindeki etkilerine değinilecektir. Bu bölümün ikinci kısmını tarımdaki finansallaşma oluşturmaktadır. Tarım ürünlerinin üreticilerinin bankalar veya kooperatiflerden borç alarak üretime devam etmesi yeni bir durum değildir. Ancak girdi ve ürün fiyatlarının uluslararası piyasalardaki hareketinden doğrudan etkilenerek üretim kararı vermek ve kredi borcu ile gelir ikamesi sağlamak, içinde bulunduğumuz döneme özgüdür. Sonuç bölümünde ise, metalaşma ve finansallaşma sürecinin Türkiye tarımı üzerindeki etkilerinin kısa bir değerlendirmesine yer verilecektir.

Tarımda Kapitalist Dönüşüm ve Metalaşma

Çalışmada sermayenin tarıma nasıl nüfuz ettiği incelenirken konu edindikleri sorunsal itibarıyla farklılık gösteren iki yazından faydalanılacaktır. Bunların birincisi, genel olarak neoliberal politikalar çerçevesinde doğanın ve kamusal varlıkların metalaştırılması ve piyasa işleyişine içerilmesini konu edinen metalaşma yazınıdır. İkincisi ise kapitalizmin tarıma ve tarımsal yapılara etkilerini araştıran ve kapitalist gelişme dinamikleriyle yakından ilgili olan tarımsal ekonomi-politik yazınıdır.

Kapitalizm, genelleşmiş meta üretiminin kendisini hakim kıldığı ve daha önce meta ilişkileri dışında kalmış alanların metalaşma sürecine dahil edildiği bir üretim tarzıdır (Baggethun ve Perez, 2011: 619). Immanuel Wallerstein 'tarihsel kapitalizm'den bahsederken bu toplumsal sistemin daha önce meta olmamış unsurların metalaştırma eğilimine işaret eder ve bu, tarihsel olarak emek gücünün kendisinin de ilk kez meta haline geldiği süreçten daha fazlasını ifade etmektedir (2012: 16-17). Yeniden metalaşma, bir önceki cümlede belirtilen yani 'daha fazla' olan, hali hazırda meta durumunda olan unsurların meta olma boyutunun derinleşmesidir. Dolayısıyla, her iki kavram da kapitalist üretim tarzının gelişmesi ve sermayenin daha önce kapitalist olmayan toplumsal yapılara nüfuz etmesi ile yakından ilgilidir.

Kapitalizmin neoliberalizm aşamasında, sermayenin dünya ölçeğinde birikiminin gereği olarak yeni metalaşma nesneleri tanımlanmaktadır (Smith, 2007: 23). Bu yeni metalar 'ekosistem hizmetleri' olarak sunulan kirletme hakları, karbon

piyasası ile, daha önce kamusal olan ormanlar, nehirler, doğa parkları gibi alanlardır.⁴ 1980'li yıllardan itibaren bu alanların özel mülkiyet haline getirilmesi ve kullanımının fiyatını ödeyebilme ölçütü ile sınırlandırılması, genişletilmiş yeniden üretimin⁵ bir sonucu olarak tarım-dışı alanda gerçekleşmekte; gıda üretiminin tohum yetiştirme, sulama, fide yetiştirme gibi bütün alt aşamalarının piyasa mekanizmalarına içerilmesi, zaten bir meta olan gıdanın meta olma boyutunu derinleştirmektedir. Bu gelişmelerin sadece görünüm itibarıyla tarım-dışı alanda gerçekleştiğini vurgulamak önemlidir.

Kapitalizmin tarımda yarattığı dönüşümü, onun sürekli yayılma eğiliminden bağımsız olarak ele alabilmek mümkün gözükmemektedir. Ancak bu yayılma, sadece mekânsal boyutta değil, üretim ve mülkiyet ilişkilerini de içeren kurumsal bir yeniden yapılanma biçiminde gerçekleşmektedir (Önal, 2007: 19). Bu bizi, kapitalist gelişme sürecinin tarımsal alandaki üretim ve mülkiyet ilişkileri ile kırsal mekân üzerindeki yeniden yapılanma süreçlerini inceleyen tarımsal ekonomi politik yaklaşımına götürür (Akram-Lodhi, 2007). Bu yaklaşım içinde, tarımdaki dönüşümü küresel değişimlerin etkisi altında değerlendiren tarım-gıda çalışmaları ile kapitalist gelişmenin tarımda yarattığı dönüşümü ele alan tarım sorunu tartışmaları yer almaktadır.

1980'li yıllardan başlayarak sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte tarım ve gıda konuları tarım-gıda ilişkileri çerçevesinde ele alınma eğiliminde olmuştur. Bu bakımdan tartışmaların ilgi alanı tarımdaki dönüşümün uluslararası belirleyicileri üzerinedir. İlgili yazında tarım-gıda sistemleri⁶ olarak gelişen tartışmalarda sermayenin ulusötesi karakterine yapılan vurgu belirgindir ve ulusötesi şirketlerin gıdanın küresel ölçekte üretimi ve tüketimine etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu yaklaşımın çerçevesinde köylülük, bu süreçteki değişimlerden etkilenen kesim olarak ele alınmıştır (Özügür, 2013: 18).

4 Günümüzde çoğunlukla kamulaştırma politikaları ile gündeme gelen, nitelik ve uygulama itibarıyla aslında birer metalaştırma uygulaması olan hidroelektrik santrali inşaatları, meraların, ormanların ve zeytinliklerin madencilik ve enerji sektörüne devredilmesi, milli parkların özelleştirilmesine ilişkin çalışmalara Mansfeld (2007), McAfee (2003), Smith (2007), Panayotakis (2008), Yılmaz (2009) örnek verilebilir. Neoliberalizmle birlikte metalaştırmanın yolu, sermayenin emrinde olan bir kamulaştırma aşamasından geçmektedir.

5 Genişletilmiş yeniden üretim ve ilkel birikim kavramları birlikte ele alınmalıdır. İkel birikim, Marksist yazında, sermayenin toplumun bütününe nüfuz eden bir ilişki olarak ortaya çıkma sürecinin başlangıcı olarak tanımlanmaktadır. Bir yandan kapitalizmin tarih öncesi aşamasını ifade ederken, diğer yandan da bir kere ortaya çıktıktan sonra, kendisini belirleyen koşulları giderek genişleyen ölçüde yeniden üretmekte, yeni metaların ve birikim nesnelerinin varlığının koşullarını yaratmaktadır. Bu anlamda sermayenin birikmesi, nicel olarak artan bir büyüklüğe değil, kendisini yeniden üreten bir ilişkiye tekabül etmektedir (Marx, 2000; 2012). Bu kavramın farklı yorumları için bkz. Luxemburg (1984); Harvey (2004); De Angelis (1999). Harvey (2004) tarafından literatüre katılan "mülsüzleştirme yoluyla birikim" ya da Araghi (2009) tarafından önerilen "mekânsızlaştırarak birikim" kavramları, emekçilerin kendi toplumsal yeniden üretimlerini gerçekleştirdikleri geçim araçlarından iktisadi ve iktisadi olmayan zora dayalı yöntemlerle ayrışmasını giderek artan ölçüde yeniden üretmesi anlamında "ilkel birikimin" tarımsal alandaki yansımaları olarak görülebilir.

6 Tarım-gıda sistemleri yaklaşımında kullanılmakta olan en önemli kavram 'gıda rejimi'dir. Gıda rejimleri analizinin kendisi bu çalışmanın kapsamını aşacağından sadece kavramın açıklanması ile yetinilecektir. "Gıda rejimi", gıda üretiminin ve tüketiminin dünya ölçeğinde örgütlenmesini sağlayan kurallar bütünüdür (Friedmann, 1993: 30–31). Tarihsel kapitalizm içindeki hegemonya devirlerine referansla İngiliz ve Amerikan hegemonyalarında gıdanın üretimi, dağıtımı ve tüketimini belirleyen farklı zımnı kurallar bulunmaktadır. "Gıda rejiminin" daha geniş bir kavramsallaştırması için bkz. Friedmann ve McMichael (1989). Benzer çalışmalar için bkz. Moreira, vd. (2004), Pechlaner ve Otero (2008), Aydın (2010); Tarım-gıda sistemleri yaklaşımının değerlendirilmesi için ise bkz. Bernstein (2015); Büke (2008).

Tarım sorunu tartışmaları ise kapitalizmin kapitalist olmayan alanlarda gelişmesi üzerinden yapılmıştır. Yirminci yüzyıl başlarında bu tartışmalar, kapitalist gelişme boyunca tarımsal yapıların geçirdiği dönüşüm ve bu dönüşüm aşamasında köylülüğün sınıfsal belirlenimi üzerinden sürdürülmüştür (Aydın, 1986: 134). V. I. Lenin (1988) ve Karl Kautsky'nin (1988) çalışmaları, bu tartışmaların erken dönem örnekleridir. Kautsky ve Lenin, kapitalizme, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini dönüştürme özelliğinden dolayı ilerici bir rol atfetmişler, köylülüğü bu süreçte çözülecek ve tasfiye olacak bir yapı olarak ele almışlardır. Kautsky'nin (1988: 12), kapitalizmin tarımda gelişmesine ilişkin sadece küçük köylü mülkiyetinin varlığını sürdürüp sürdürmeyeceğinin değil; sermayenin tarımsal yapıları nasıl etkisi altına aldığının, oradaki üretim ilişkilerini dönüştürüp dönüştürmediğini ve bu sürecin sonunda yeni üretim biçimlerini yaratıp yaratmadığını ele alınması gerektiği yönündeki görüşleri, 1970'lerdeki tarım tartışmalarına yön verici nitelikte olmuştur.

Kalkınma iktisadının tarımsal yapılara ilişkin doğrusal gelişmeci yaklaşımını saymazsak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1980'li yıllara uzanan tarım tartışmaları azgelişmişlik ve küçük meta üretimi sorunsalı etrafında yapılmıştır. Bunun sebebi, azgelişmiş tarımsal yapıların varlığını sürdürmekte olması ile birlikte küçük toprak mülkiyeti ve metalaşmamış hane emeğinin varlığıdır. Bu çerçevede belirtmelidir ki, tarım sorunu tartışmaları tam da kapitalizmin doğrusal gelişmeci modelinde öngörüldüğü, kapitalist çiftçiler ve kır emekçilerinden oluşan nihai ikili sınıf yapısının ortaya çıkmamış olmasının gerekçeleri üzerine şekillenmektedir (Özügürlü, 2013). Jairus Banaji'nin sözleriyle ifade etmek gerekirse, "tarımda tek bir kapitalizm yoktur, diğer tarımsal kapitalizmlerin yerel izlerinin anlaşılmasını düzenleyen saf bir 'biçim' yoktur ve tarımsal kapitalizmin prototipi olan bir sınıf yapısı bulunmamaktadır" (2002: 114-115).

Azgelişmiş ülkelerde, tarımsal üretim çoğunlukla üretim aracının mülkiyetine sahip olan, kendi geçimlik üretimini ve piyasaya yönelik üretimini kendi üretim aracı ile gerçekleştirebilen küçük meta üreticileri tarafından yapılmaktadır (Büke, 2013: 53). Küçük meta üretimi, doğrudan üreticilerin üretim araçları üzerindeki sahipliğinin sürdüğü, üretim sürecinde kendisi ve ailesinin –hanenin- emeğinin kullanılarak kısmi veya tamamıyla piyasa için üretimin yapıldığı bir kategoridir (Boratav, 2004: 51-52). Küçük meta üreticileri, geçimlerini daha karmaşık bir toplumsal işbölümü ve piyasa hükümlerliği altında gerçekleştirmek zorunda kaldıkları için yeniden üretimlerinde farklı düzeyde metalaşma görülmektedir (Bernstein, 2009: 13). Bu sebeple, kapitalizm ile bütünleşme dereceleri ve metalaşma düzeyinin farklılık gösterdiği bu iktisadi-toplumsal yapıları inceleyen tartışmaların odağı küçük meta üretimi olmuştur.

Tarımda, sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda dönüşümün en önemli sonuçları piyasa ile farklı düzeyde bütünleşmiş küçük meta üreticileri üzerinde görülmektedir. Sermayenin tarımsal üretim üzerindeki tahakkümü arttıkça köylü hanenin basit yeniden üretimi artan ölçüde meta ilişkilerine bağımlı hale gelmektedir. Ancak bu süreç küçük meta üreticisinin üretim aracını ve toprağını kaybetmesiyle sonuç-

lanmayabilir (Bernstein, 1977: 63; 2009: 49). Robert Brenner (2001: 173), küçük meta üreticisi hanelerin basit yeniden üretim süreçlerinin metalaşmasını üretim ve geçim aracı kavramlarını farklılaştırarak ifade eder. Geçim aracı sahipliği, günlük basit yeniden üretim için gerekli nesneleri satın alma ihtiyacı hissetmeksizin karşılamaya yetecek büyüklükte arazi ve bu araziyi işleyecek aletlerin sahipliğidir. Dolaysız üreticinin geçim araçlarından ayrılması, onun üretim araçlarından ayrılmasını gerektirmemektedir ancak, kendi geçimi de metalaşma sürecinin dışında gerçekleşmemektedir.

Sermaye, küçük meta üreticilerinin basit yeniden üretim süreci üzerindeki etkisini tamamlayıcı bir şekilde, gıda üretimindeki koruyucu, tatlandırıcı gibi girdilerin endüstriyel üretimini sağlayarak; su ve toprağın neoliberal uygulamalar çerçevesinde metalaştırılmasını derinleştirerek, tohum ve hayvan ırklarının genetik bilgisini özel mülkiyet haline getirerek üretim sürecinin doğal koşullara olan bağımlılığını azaltmaktadır (Goodman ve Redclift, 1991). Bu, sermaye açısından üretim sürecinin risklerinden uzak kalmayı sağlarken, küçük meta üreticisi hane açısından basit yeniden üretimini sağlayabilmek için, piyasaya yönelik emek zamanını arttırmasıyla ve sermayeye olan bağımlılığının kuvvetlenmesiyle sonuçlanmaktadır (Ecevit, 1999: 43; Ulukan, 2009: 25). Sermayenin bu esnekliği⁷, üreticiler mülksüzleştirilmeden de, onları kullanım değeri üretiminden alıkoyarak tarımsal yapıdaki üretim ilişkilerinin temelini sarsabilmektedir (Bernstein, 1977: 62).

Dünya kapitalizminin 1970'lerden itibaren girdiği yeniden yapılanma sürecinde tarım, dünya ekonomisi ile öylesine bütünleşmiş bir hale gelmiştir ki, tarımın kendisini ne tek bir yaklaşımla, ne de dünya kapitalizmi içinde ayrı, özgün bir alan olarak inceleyebilmek mümkün gözükmemektedir. Günümüz dünyasında, tarımda yaşanan metalaşma sürecinin anlaşılmasına yön verebilecek çerçeve, kapitalist üretim tarzı ve onun analizi tarafından belirlenmektedir (Bernstein, 2009: 9). Dolayısıyla, kapitalizmin neoliberal aşamasında sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşmasının yerel tarımsal yapılardaki yansımalarına odaklanılması gerekmektedir. Çünkü sermaye, ulusüstü düzeyde merkezileşmekte, bunun yerel tarımsal yapılardaki yansıması, küçük meta üreticisi hanenin emeğinin giderek daha fazla değersizleşmesi olarak ortaya çıkmaktadır (Özuğurlu, 2013: 84). Sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi kapitalist birikimin daha önce kendi döngüsü dışında bulunan alanlara nüfuz etmesine yol açmaktadır.

2. Türkiye Tarımında Neoliberal Yapılanma

Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmine eklemlenmesi, IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen yapısal uyum programlarının⁸ uygulanması sonucunda

7 Sermaye, biçimsel olarak kapitalizm öncesi sayılabilecek, üretim maliyetlerini düşürücü yöntemleri, ortaklık, yarıklık gibi üretim ilişkilerini ve bağımlı işgücünü kullanarak tarımsal yapıları dönüştürebilmektedir. Bu konuda Zülküf Aydın (2001) ve Sıdar Çınar (2014)'in çalışmalarına bakılabilir.

8 Yapısal uyum süreci, IMF ile stand by sürecini başlatan 9 Aralık 1999 tarihli, Dünya Bankası'na verilen Türkiye Ekonomik

gerçekleşmiştir. Bu süreç, bir önceki sermaye birikimi stratejisine uygun olarak oluşturulmuş koruyucu mekanizmaların ortadan kaldırıldığı, sonrasında ise yeni birikim rejimi için gerekli kurumsal ve yasal düzenlemelerin getirildiği iki aşamadan oluşmaktadır. Bu süreçte, piyasalaştırma ve özelleştirme uygulamaları ile, sermaye birikiminin insan hayatının her alanını metalaştırma eğilimi yoğunlaşmıştır (Yaman ve Ertürk-Keskin, 2013: 375).

Türkiye, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren dünya ekonomisine eşitsiz bir biçimde eklemlenmiş⁹, 1923'te, kuruluşundan itibaren ekonominin genelinde ve tarımda Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı, küçük toprak mülkiyetinin¹⁰ hakim olduğu az gelişmiş bir iktisadi toplumsal yapıyı sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda dönüştürmeyi ve kendine yeterli bir tarımsal yapı kurmayı hedeflemiştir. Tarımda piyasa ve meta ilişkilerinin gelişmesi için öncelikle devlet eliyle piyasa dışı mekanizmalar oluşturulmuş, bu mekanizmalar, sermaye birikimi stratejisinin gerekleri uyarınca aşama aşama tasfiye edilmiştir. 24 Ocak 1980 kararları bu tasfiye sürecinin başlangıcını oluşturmaktadır. 1999 IMF Stand By Anlaşması ve Dünya Bankası Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) Anlaşması ile tarım politikası uluslararası sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılandırılmış, devletin görevi bu doğrultuda yasal düzenlemeler yapmaya indirgenmiştir.

2000'li yıllardan başlayarak Türkiye tarımı oldukça hızlı bir şekilde geleneksellikten çözülme ve yeniden yapılanma sürecine girmiştir.¹¹ Bu süreç, sınırlı derecede metalaşmadan, derinleşen metalaşmaya doğru gerçekleşmektedir. Türkiye tarımındaki derinleşen metalaşma olgusu, gıdanın üretim yöntemleri ve tüketim biçimlerinde, dünya genelinde de görüldüğü gibi, hızlı bir tekipleşme-

Reform Kredis Kalkınma Politikası başlıklı 10 Mart 2000 tarihli ve IMF'ye verilen 22 Haziran 2000 tarihli niyet mektupları kapsamında hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve 12 Temmuz 2001'de Dünya Bankası ile imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması'nı (TRUP) kapsamaktadır.

9 Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı topraklarında bir sanayi kapitalizminden söz etmek elbette mümkün değildir. Tarımsal üretimde de bütünleşmiş bir iç pazar henüz oluşmamıştır. İhracata yönelik meta üretimin yapıldığı Ege, Marmara ve Doğu Karadeniz Bölgeleri, ihracat yapılan bölgelerle bir bütünleşme içerisindeyken, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri bu süreçten yalıtılmış durumdadır. Kapitalizmin gelişmesindeki eşitsizliklerin artırdığı bölgesel farklılıklar, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolmuştur (Pamuk, 2009: 14).

10 Burada küçük toprak mülkiyetinin yaygınlığına ve sürekliliğine dair bazı verileri paylaşmak gerekir. 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımları, Anadolu'daki bir milyon aileyi kapsamaktadır ve bu verilere göre toprakları en büyük olan yüzde 1'lik kesim toprakların yüzde 39'una, en küçük topraklara sahip olan yüzde 87'lik kesim ise toprakların yüzde 35'ine sahiptir (Önal, 2007: 40). 1980, 1991 ve 2001 yıllarında yapılan Genel Tarım Sayımları'na göre, büyüklüğü elli dönümden daha küçük olan tarımsal işletmelerin sayısının toplam işletme sayısı içindeki payı ortalama olarak yüzde 60'dır. 2006 yılında yayımlanan Tarımsal İşletme Yapı İstatistiklerine bakıldığında bu durumda fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bu verilere göre, tek parselde büyüklüğü beş dönümden daha az olan işletme sahipleri toplamın yüzde 61'ini oluşturmaktadır.

11 Tarımsal destekleme politikalarında üretimden bağımsız destekleme modeline geçilmesi konusundaki görüşler 1990'lı yılların başından itibaren tartışılmaaya başlanmıştır. Hem 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler Paketi'nde hem de 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda mevcut tarımsal destekleme modelinin değişmesine dair öneriler bulunmaktadır. Ancak IMF ile 1999'da imzalanan Stand-by Anlaşması ve devamındaki Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'na dek bu gerçekleşmemiştir (Oyan, 2011: 64). 1996'da imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması, Türkiye'nin kendine yeterli tarımsal yapısında önemli bir değişiklik yaratmıştır. Gümrük Birliği Anlaşması ile birlikte tarımsal ürünlerin dış ticaret kompozisyonunda önemli bir değişiklik söz konusudur. Tarımsal hammadde ticaretinde açık, işlenmiş gıda maddeleri dış ticaretinde fazla verilmesi düşük katma değerli emek yoğun gıda imalatının Türkiye'ye yerleşmesi olarak yorumlanmaktadır (Günaydin, 2010: 191).

yi¹² ortaya çıkarmakta, gıdanın meta olma boyutunu derinleştirmektedir. Gıdanın meta olma boyutunun derinleşmesi ile birlikte tarımdaki küçük meta üreticileri giderek üretim süreci üzerindeki kontrollerini kaybetmekte, geçimleri piyasa dinamiklerine daha fazla bağımlı hale gelmekte, banka-kredi mekanizmalarının devreye girmesiyle finans kapitale olan bağımlılıkları artmaktadır. Bu süreç, her zaman üretim araçlarının değil ama geçim aracının kaybıyla sonuçlanmaktadır.

Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin faaliyet alanı haline gelmesinin, tarımsal dönüşümün 2000'li yıllarda aldığı seyrin ve daha genel olarak tarımın sermayenin yeni bir birikim unsuru haline gelmesinin çerçevesini 12 Temmuz 2001 tarihinden itibaren uygulamaya konulan ve 9 Aralık 1999'da IMF'ye verilen Niyet Mektubu'nun doğrudan uzantısını oluşturan TRUP oluşturmuştur.¹³ TRUP kapsamında birinci sırada taban fiyatı ve girdi destekleri yerine çerçevesi daha önce Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması'nda belirtilmiş olan üretimden bağımsız destek grubundaki doğrudan gelir desteğinin yaygınlaştırılması hedeflenmektedir. İkinci sırada fındık ve tütün gibi yüksek sübvansiyon verilen ürünler yerine daha sürdürülebilir¹⁴ nitelikteki ürünlerin üretimi konusunda çiftçilere destek sağlanması vardır. Üçüncü sırada Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarım Satış Kooperatif Birlikleri'nin yeniden yapılandırılması ve iktisadi işletmelerinin birer anonim şirket biçiminde yapılandırılarak mali kaynaklarını sağlamada özkerleştirilmesi –desteksiz bırakılması–¹⁵, dördüncü sırada ise, reform sürecinin takibini kolaylaştıracak bir çiftçi kayıt sisteminin oluşturulması bulunmaktadır. IMF'ye verilen niyet mektupları ile birlikte ele alındığında TRUP Anlaşması'nın, tarımın bölüşüm açısından baskılanarak, kamusal kaynakların borçlanmanın sürdürülebilirliğine tahsis edilmesi, tarımsal girdiler ve nihai ürün fiyatlarının dünya fiyat sistemine tabi olmasını sağlayacak genel çerçeveyi sunduğunu vurgulamak gerekir.

2000'li yıllarda Türkiye'nin tarımsal kesime ilişkin hazırladığı kanun metinleri ve strateji planları, dönüşümün çerçevesinin daha önce çizilmiş olduğu IMF ve Dünya Bankası programlarının nasıl uygulanacağına ilişkin olmuştur. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (2001), Şeker Kanunu (2001), Tütün Kanunu (2001),

12 Daha geniş bir değerlendirme için bkz. Koç (2013).

13 Türkiye'nin tarım konusunda taahhütte bulunduğu uluslararası çerçevenin en güncel değerlendirmesine Bağımsız Sosyal Bilimciler (BSB) tarafından hazırlanan *AKP'li Yıllarda Ermeğin Durumu* çalışmasında yer verilmiştir. Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin finansmanı için Dünya Bankası'ndan 600 milyon ABD doları tutarında kredi sağlanmıştır. Bu kredinin harcama yetkilisi ise Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı değil Hazine Müsteşarlığı olmuştur. Proje ödeneğinin harcama yetkilisinin Hazine Müsteşarlığı olması, 1999-2000 yıllarında verilen niyet mektuplarında ifade edilen, kredi alabilme koşulunun kamu maliyesi dengelerine tabi kılması kısıtı ile uyumludur.

14 Daha sürdürülebilir ürünler, kamu maliyesinde yük oluşturmayan ve arz fazlası yaratmayan ürünler olarak anlaşılmalıdır.

15 TSKB'lerin yeniden yapılandırılması konusu 01.06.2000 tarihinde kabul edilen 4572 sayılı TSKB Hakkındaki Kanun'da da ele alınmıştır. Bu kanunun geçici 1/E maddesine göre kooperatif ve birliklere devlet veya diğer kamu tüzel kişilerinden herhangi bir mali destek sağlanamamaktadır. 1/F maddesinde ise TSKB'lerin bu kanunun kabulünden itibaren üç yıl içerisinde anonim şirketlere dönüştürülecekleri ifade edilmektedir. <http://www.cukobirlik.com.tr/?tekd=150&iikid=2&syf=Mevzuat-Deravi> İndirileme Tarihi: 08.10.2016

Tarım Kanunu (2006) ve Tohumculuk Kanunu (2006) bu politikaları içeren temel hukuk metinleridir. Bu değişiklikler ile birlikte, Türkiye tarımında uluslararası tarım-gıda şirketlerinin faaliyetlerini serbestçe sürdürebilmesi kolaylaşmıştır, devletin tarıma yönelik müdahalelerinin boşalttığı alanları bütün unsurlarıyla piyasa kurumları doldurmuştur.

Şeker ve Tütün Yasaları, yüz binlerce ailenin geçimini sağladığı bir alanın ulusötesi şirketlerin talanına açma vesilesi olması bakımından önemlidir. Şeker Kurumu'nun ve Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu'nun verilerine bakıldığında bu durumun vahametini görmek mümkün olacaktır. 2002 yılında şeker pancarı ekimi yapan üretici sayısı 492 bin iken 2014 yılına gelindiğinde bu sayı 124 bine düşmüştür. Tütün Kanunu ile birlikte 2003 yılında 330 bin tütün üreticisi aileden geriye 2016 yılı itibarıyla sınırlı alanlarda üretime devam eden 55 bin aile kalmıştır.¹⁶ Şeker pancarı üreticisi hanelerin bir kısmının mısır gibi alternatif ürün üretimine yöneldiği bilinmektedir.¹⁷ Ancak tütün yetiştirilen toprakların başka ürünlerin yetiştirilmesine elverişli olmamasının sonucunda alternatif ürüne geçiş şeker pancarına göre daha kısıtlı kalmıştır. Şeker pancarı ve tütün Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin denetimine girmesindeki önemli örneklerden ikisini oluşturmaktadır (Biber, 2011: 264).

2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu'nda tarım politikalarının ilkeleri ve önceliklerine yer verilmiştir. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması'nda belirtilen taahhütlere uyum, piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme politikalarının oluşturulması, özel sektörün tarımdaki rolünün artırılması tarım politikalarının biçimsel ilkeleri arasında yer almaktadır. Tarım politikalarının öncelikleri ise tarımsal üretimde kalite ve rekabet gücünün geliştirilmesi, üretim-piyasa birlikteliğinin sağlanması, arazilerin üretimde verimliliği sağlayabilecek büyüklüklerde toplulaştırılmasıdır. Bu kanunda sözleşmeli üretim esasları da düzenlenmekte, tütün ve şeker pancarının sözleşmeli üretiminin kapsamı genişletilerek yaygınlaştırılması ve desteklenmesi için gerekli düzenlemelerin yapılacağı ifade edilmektedir.

Türkiye'deki tarım arazilerinin çok parçalı ve küçük toprak mülkiyetine dayalı olduğu daha önce de belirtilmişti. 30 Nisan 2014 tarihinde Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı kanununda yapılan değişiklikten sonra Tarım Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı eliyle yürütülecek arazi toplulaştırmasının çerçevesi de belirlenmiş oldu. Bu kanun, biçimsel olarak bakıldığında tarım arazilerinin asgari büyüklüklerinin belirlenerek miras yoluyla bölünmesinin engellenmesi amacını taşımakta, esasen toprak mülkiyeti sisteminde köklü bir dönüşümü hedeflemektedir. Kanuna göre asgari arazi büyüklükleri mutlak, marjinal ve özel ürünlerde yirmi dönüm,

16 Tütünün Türkiye tarihindeki yeri ve TEKEL'in özelleştirilmesinin yarattığı toplumsal değişim üzerine son zamanlarda yapılan en kapsamlı çalışma Melda Yaman ve Nuray Ertürk Keskin (2013) tarafından gerçekleştirilmiştir.

17 Huricihan İslamoğlu ve arkadaşlarının çalışmasına göre (2008: 86), pancar üreticileri mısıra, toprak yapısının uygun olduğu yerlerdeki tütün üreticileri ise zeytin ve bağcılığa yönelmektedir.

dikili arazilerde beş dönüm, örtü altı tarımı ise üç dönüm olarak belirtilmiştir. Beş dönümden daha küçük tarım arazilerinin yüzde 45'i; 5-9 dönüm büyüklüğündeki tarım arazilerinin yüzde 64'ü ve 10-19 dönüm arası tarım arazilerinin yüzde 84'ü iki ve daha fazla parçadan oluşmaktadır. Bu araziler bölünebilecek büyüklüğün altındadır ve toplulaştırılacak araziler arasında yer almaktadır. Yirmi dönümden daha küçük işletme sahipliğinin oranı yaklaşık yüzde 22'dir (TÜİK, 2006). Arazinin bölünme durumu ortaya çıktığında sahiplerin önünde ortaklarla birlikte şirketleşmek, hissesini ortaklara satmak ya da çözümsüzlük halinde kamulaştırma yoluyla arazisini kaybetme olasılıkları bulunmaktadır. Bu yasa da, benzer özelliklere sahip tarım arazilerinde üretimin geçimlik üretimi destekleyecek şekilde toplulaştırılmasına değil, ekonomik gereklilikler ve rekabetçi tarım sektörü oluşturmak adına toprak mülkiyetinin toplulaştırılmasını amaçlamaktadır.¹⁸

Tarımsal dönüşümün bir ayağını da tohumun metalaştırılması yönündeki girişimler oluşturmuştur. Türkiye, tarafı olduğu uluslararası sözleşmelerin hükümleri doğrultusunda bitkilerin genetik özelliklerinin belirlenmesi ve patentlenmesi yönünde yasal düzenlemeler yapmıştır. Türkiye, bu çerçevede, 04.11.2002 tarihinde imzalanan "Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması"nın 17.06.2006 tarihinde onaylanmasına karar vermiştir. Bu anlaşmanın "Fikri mülkiyet ya da diğer telif hakları ile koruma altına alınmış olan gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarına erişim, uluslararası anlaşmalar ve diğer ulusal kanunlara uygun olacaktır." hükmü, bitkilerin, tohumların genetik özelliklerinin daha geniş kapsamda ise tarımsal üretimin en temel hammaddesi olan tohumun patentlenmesi ve metalaştırılmasına hukuki zemin sağlamaktadır. Bu kanun, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün (TİGEM) işlevsizleştirilmesinden doğan boşluğun ulusötesi tohum ve tarım-gıda şirketleri tarafından doldurulmasının ve üreticilerin kendi tohumunu bile üretmez hale getirilmesinin önünü açmıştır. 14 Ekim 2016'da kamuoyuna duyurulan Milli Tarım Projesi kapsamında 2018 yılından itibaren sertifikasız tohum kullanmayan üreticilerin desteklerden faydalanamayacağı belirtilmiştir.¹⁹ Bu durum, ilerleyen süreçte üreticilerin binlerce yıldır ellerinde bulundurdıkları, tarımsal üretimin temeli olan tohumu ellerinde bulundurma hakkından mahrum edilmesine, tohum şirketlerine tabi olma durumunun derinleşmesine yol açacaktır.²⁰

18 Tarım arazilerinin toplulaştırılmasına ilişkin yasanın olası etkilerine yönelik değerlendirmeler için bkz. <http://sendika10.org/2015/02/tarimda-kucuk-uretciciyi-sifirlama-politikasi-ibrahim-yalcin/> İndirilme Tarihi: 08.10.2016 ve <http://www.karasaban.net/aile-ciftligi-yilinda-yok-edilen-kucuk-ciftcilik/> İndirilme Tarihi: 08.10.2016

19 <http://www.cnnturk.com/turkiye/bakan-celik-milli-tarim-projesinde-ekilmedik-toprak-kalmayacak> İndirilme Tarihi: 23.12.2016

20 Richard C. Lewontin (2000), kapitalizmin tarımda yayılma sürecinde hibrid tohumların geliştirilmesi ve tohumda fikri mülkiyet haklarının gelişmesi köylünün tohumdan ayrılmasının kritik bir aşaması olarak görür. Fikri mülkiyet hakları, tohum üretimini sınırlı sayıda organizmaya ve genetik özelliğe indirgemektedir. Tohum üretiminin şirketlerin tekelinde olması gıda ürünlerinin tek tip tohumla üretilmesine ve biyoçeşitlilikte azalmaya yol açmıştır. Burada önemli olan şey tohumla birlikte biyoçeşitlilik üzerinden gerçekleşecek bağımlılıktır.

2.1. Destekleme Politikasının Dönüşümü

Tarımsal destekleme politikaları, tarımın sermayenin birikim ihtiyaçları doğrultusunda yapılandırılmasına yönelik yeniden planlanmaktadır. Bu çerçevede uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek, sürdürülebilir ürünlerin üretimi teşvik edilmektedir. TRUP ile birlikte desteklerden faydalanabilmek için, Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıtlı olma koşulu getirilmiştir. Böylece hem kadastro alanının yeterli olmadığı durumlarda işlenen toprakların kayıt altına alınması, hem de Dünya Bankası'ndan alınan kredilerin denetimli harcanması hedeflenmiştir. TRUP Anlaşması'nın içerdiği diğer bir unsur, piyasa fiyatlarını etkileyemeyecek, üretimden bağımsız bir destekleme modelinin yerleştirilmesiydi. Eski destekleme sisteminin yerine uygulamaya konulan Doğrudan Gelir Desteği uygulaması destek ve üretim arasındaki bağı koparmış, tarımsal üretimde beklentileri karşılamamanın çok gerisinde kalarak yeni eşitsizliklere neden olmuştur.²¹ Destekleme sisteminde halkın ihtiyacı olan besinlere değil ekonomik gerekliliklerin öncelikli olduğu ürünler lehine değişim gerçekleşmiştir. Ürün destekleri buğday, çay, meyve, sebze, sofralık zeytin gibi ürünler yerine yağlı tohumlara yönelik olmaktadır.²² Yağlı tohumların teşvikinin önemli sebeplerinden birisi bu bitkilerin endüstri girdisi olmalarıdır. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı belgelerinde Türkiye'nin yağlı tohum açığı enerji açığı ile ilişkilendirilmekte, enerji tarımının yaygınlaştırılması ve desteklenmesinden söz edilmektedir.²³ Ancak yağlı tohumlara yönelik desteklerin arttırılması, tarım kültüründe yaygın olmayan ürünlerin ekim alanlarını diğer ürünler aleyhine arttırma tehlikesini barındırmaktadır. 2010 yılında, enerji tarımına yönelik protokolün imzalanmasından daha önce, Abdulah Aysu bu konudaki endişelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“...hep yağlı tohumlar üzerinde duruluyor. Yağlı tohumlardan beş-altı yıldır çok korkar oldum. Bizim yağ açığımız var ama açığımız aspirle, kanolaıyla ya da soyayla giderilemez. *Buradaki kültürde olmayan bir şekillendirme var.* Bunun birkaç adım sonrasının biyoyakıt olmayacağını garanti yok. Her şey ekonomik gereklilik üzerine kurgulanıyor. Bu yüzden, yağlı tohum konusu tehlikeli” (Aysu, 2010).

21 Dünya Bankası (2004) tarafından hazırlanan raporda üretici gelirlerinin düzenlemelerin yapıldığı dönem öncesindeki düzeye ulaşmadığı saptanmıştır.

22 Destekleme politikalarının yağlı tohumlar gibi endüstri bitkilerine yönelmesinin uzun vadede bu ürünlerin ekim alanını besin maddeleri aleyhine genişletebileceği düşünülmektedir. 2003-2011 yılları arasında buğday ekim alanı %11 oranında daralmıştır. Türkiye nüfusunun artış eğilimi de göz önüne alındığında bu durumun, gelecekte gıda güvenliği açısından tehlike oluşturacağı söylenebilir.

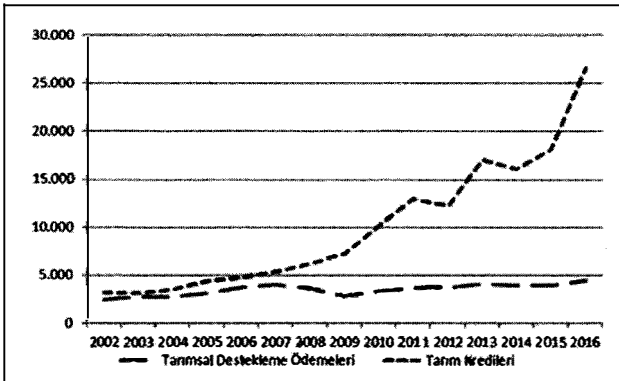
23 Dönemin Tarım Bakanı Mehdi Eker'in 28 Kasım 2013 tarihinde yaptığı bir konuşmadan bir bölüme yer vermeyi uygun görüyoruz:

Aspir bitkisinin sözleşmeli model ile üretiminin teşvik edilmesi ve bakanlığımız bu bitkiye halihazırda en yüksek düzeyde destek veriyor. Kilo başına 50 kuruş, diğer desteklerle birlikte 70 kuruş, 100 TL'nin 70 TL'si destek olarak veriliyor. Buna ilaveten sözleşmeli üretim dahilinde üretici ile alıcı arasında sözleşme yapılırsa biz ona ayrıca dekar başına ilave 10 TL sözleşme kapsamına almış oluruz. Türkiye'de aspir ne kadar çok yetiştirilirse cari açığın azaltılmasına rol oynayacak, ekonomimiz açısından önemli bir kaynak. Bir yıl boş duran araziyi kullanıyoruz. (<http://www.haberler.com/iki-bakanlik-arasinda-biyyakit-ve-tarim-5364651-haberi/> İndirilme Tarihi: 08.10.2016)

2.2 Tarımda Borçlanma

Tarım emekçilerinin borçlanması Türkiye’de 2000’li yıllarda belirginleşen hanehalkı borçlanmasının bir yansımasıdır. Elif Karaçimen (2015: 752), son on yıllık dönemde emekçi hanelerin en temel ihtiyaçları için borçlanmak ve borcu bir ücret ikamesi olarak kullanmak zorunda kaldığını ifade etmektedir. Genel itibariyle emekçi hanelerin yaşamsal ihtiyaçları için borçlanmak zorunda kaldığı yapıda kırsal emekçilerin bunun dışında bir eğilim göstermesi beklenmemelidir. Serdal Bahçe ve Ahmet Haşım Köse (2016: 68), 2002-2011 yıllarını kapsayan çalışmalarında toplumsal sınıflar hiyerarşisinin alt basamaklarında yer alan kentli emekçi sınıflara ek olarak topraklı küçük köylüler, kırsal işsizler ve topraksız geçimlik köylülerin açık pozisyonunun sürekliliğini ortaya koymuşlardır. Öyle ki tarımda finansallaşma ile birlikte, kırsal emek gücünün yeniden üretimi de meta ile değil, kredi ile başlar duruma gelmiştir (Bryan vd, 2009: 463).

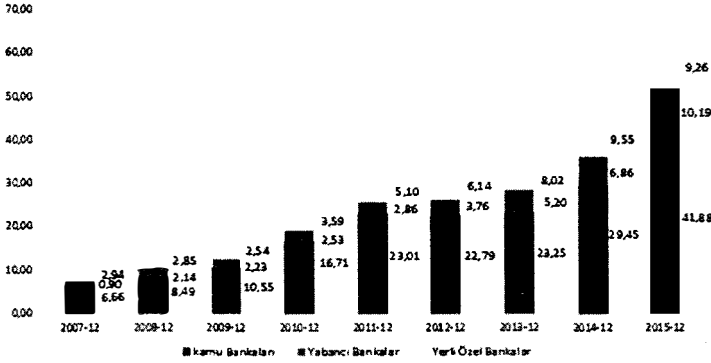
Türkiye’nin tarıma yönelik politikalarının sonucu olarak üretim maliyetleri, gelirin üzerinde olan tarımsal üreticiler üretimden uzaklaşmıştır. Tarımsal üretime devam etmekte olan küçük üreticiler için bankaların tarım kredileri, -destekleme alımlarının olmadığı, girdi desteklerinin azaldığı ve üreticinin eline geçen fiyatların giderek düştüğü bir noktada üretimi devam ettirebilmek amacıyla başvurulmuş finansman kaynaklarından biri olmuştur. *Finansman* kavramı desteklemenin yerini almıştır ve finansallaşma ile birlikte düşünülmesi gerekmektedir. Tarımsal destekleme ödemeleri ve bankalar tarafından verilen tarım kredilerine bakıldığında tarımın finansmanının büyük ölçüde bankalar tarafından sağlandığını görebiliriz. 2002 ile 2016 yılları arasında tarımsal destekleme ödemeleri reel olarak sadece bir buçuk kat artarken tarım kredilerinde sekiz kat artış olmuştur. Destekleme ödemeleri ve tarım kredilerinin büyüklüğü arasındaki fark giderek açılmaktadır. Şekil 1, bu yorumu yapmamıza imkân vermektedir.

Şekil 1 Tarımsal Destekleme Ödemeleri ve Tarım Kredileri (Milyon TL)

Kaynak: Tarımsal destekleme ödemeleri için www.muhasabat.gov.tr 'de yer alan Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri altında yer alan Ekod4 tablolarından, tarım kredileri için <http://lebulten.bddk.org.tr/finfoturk#> den faydalanılmıştır. Buradaki cari büyüklükler yurtiçi üretici fiyat endeksi ile reel büyüklük haline getirilmiştir.

Verilen tarım kredilerinin bankalara göre dağılımıyla ilgili ikinci şekile bakıldığında ise kamu bankalarının krediler içindeki ağırlığını koruduğunu görürüz. Bu, büyük ölçüde Ziraat Bankası'nın henüz özelleştirilmemiş olması ile ilgilidir. Ancak kamu bankalarının tarıma yönelik kredi desteklerinin kısıtlanması ile birlikte özel bankalar bu boşluğu doldurmaya başlamıştır. Bu süreçte en büyük değişiklik de yabancı sermayeli bankaların verdiği kredilerde (yaklaşık on kat artış) gerçekleşmiştir.

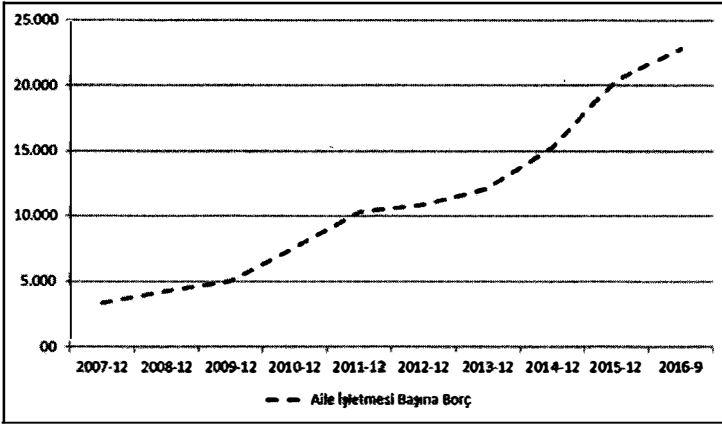

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk#> İndirilme Tarihi: 08.10.2016

Her yılın 12. ayı verisi alınmıştır.

Küçük toprak mülkiyetine dayalı tarımsal yapı, bu bölümün başında da belirtildiği gibi Türkiye tarımının en belirgin özelliklerinden biridir. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü'nün (TEPGE) 2013 yılında yaptığı araştırmanın sonucuna göre, Türkiye tarımında yaklaşık üç milyon aile işletmesi vardır. Şekil 3'de görülmektedir ki, tarım kredilerindeki artış aile işletmelerine borç birikimi olarak yansımaktadır. Son on yıl içinde aile işletmesi başına düşen borç yaklaşık yedi kat artmıştır. 2016 yılının üçüncü çeyreği itibarıyla aile işletmesi başına 22 bin TL borç düşmektedir.²⁴

24 Bu sonuçları, sadece bankaların verdiği tarım kredilerinden yorumluyoruz ancak bankalar tarımdaki küçük meta üreticisi hanelerin borçlandığı yegane kaynağı değildir. Umur Ulukan (2009: 217), Bursa'nın Sultaniye köyünde domates üreticileriyle ilgili yaptığı çalışmada görüşme yaptığı üreticilerin yüzde 97'sinin borçlu olduğunu belirtmektedir. Üreticiler, bankaların yanı sıra Tarım Kredi Kooperatifleri'ne de borçlu durumdadır. Selen Ertas (2013: 66-68), Antalya'nın Kumluca ilçesindeki sera sahipleriyle ilgili çalışmada seracılık yapanların borçluluk durumuna ilişkin bilgi vermektedir. Buna göre, sera sahipleri bankalar ve Tarım Kredi Kooperatifleri'nin yanı sıra tüccara, komisyoncuya veya ihracatçıya da borçlu durumdadır.

Şekil 3 Aile İşletmesi Başına Tarım Kredisi (Bin TL)

Kaynak: Ziraat ve Balıkçılık Kredileri için <http://lebulten.bddk.org.tr/finturk#> sayfasından, işletme sayısı için TEPGE'den faydalanılmıştır.

Tarımsal alandaki finansallaşmayı sadece banka kredileri ve üreticilerin borçları ile ele almak sınırlı bir yaklaşım oluşturma tehlikesini barındırmaktadır. Mazot, gübre, tohum gibi girdilerin ticareti serbestleştiği için bu girdilerin fiyatları doğrudan dünya emtia piyasalarında belirlenmektedir. Bu durumda üretici, dünya fiyatlarındaki dalgalanmaların yansımalarını doğrudan hissetmekte, finansal piyasalarda yer alan aktörler gibi risk yönetimi yapmak zorunda kalmaktadır.²⁵

Türkiye'de küçük toprak mülkiyetinin yaygın olması, arazi ve tapu kayıtlarının eksik olması, bankaların kredi verme koşulu olarak şehirde bir gayrimenkulün tapusunun teminat olarak gösterilmesini istemesi, kredilerden faydalanma konusunda eşitsizlikler yaratmaktadır ve gelirleri maliyetlerinin altında kalan üreticilerin mülklerine bankalar tarafından el konulması yeni mülksüzleştirme ve yoksullaşma süreçleri²⁶ yaratmaktadır (Keyder ve Yenal, 2015: 67-68). Bu konu ile ilgili ayrıntılı verilere sahip olmamakla birlikte çeşitli alan çalışmaları²⁷ ve milletvekilleri tarafından verilen soru önergelerinin cevapları böyle bir fikir edinebilmemizi sağlamaktadır. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın soru önergesine verdiği cevap uyarınca 2014 yılı itibarıyla toplam tarım arazilerinin (28.8 milyon hektar) yüzde 47'si ipoteklidir ve bu arazilerin yüzde 71'ine bankacılık sektörüncü ipotek konulmuştur.²⁸

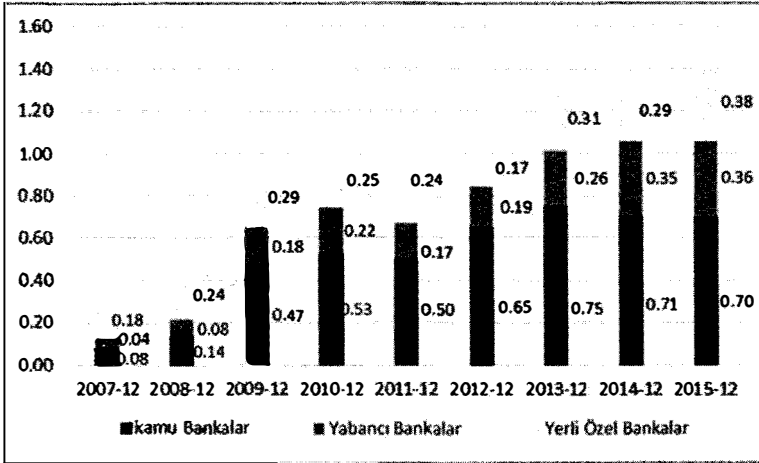
25 Küçük meta üreticilerinin risk yönetimi, tarımsal üretimi sürdürebilmek için başvurulan ürün çeşitlemesi yapmak, hane emeğini tarım dışı işlere tahsis etmek gibi stratejileri içermektedir.

26 İslamoğlu ve arkadaşları (2008) borçlanma düzeyleri yüksek olan 100 dekarın altında toprak işleyen üreticilerin ellerindeki toprakları satma eğilimlerinin düşük olduğunu ancak yoksullaşma eğiliminin arttığını gözlemlemiştir.

27 Alan çalışmaları için bkz Ulukan (2009), İslamoğlu vd (2008), Özügür (2013).

28 Bu bilgiler, Ankara milletvekili İzzet Çetin'in 18 Mart 2014 tarihinde verdiği soru önergesine Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na verilen cevap metninden derlenmiştir. İğdir milletvekili Sinan Oğan'ın 20 Nisan 2014 tarihinde Tarım Gıda

Ödenmeyen tarım kredilerindeki artış da bu fikrimizi doğrular niteliktedir. Şekil 4'de 2007 yılından itibaren takibe düşen tarım kredilerinde yaklaşık dört kat artış olduğu görülebilir. Takibe düşen kredilerin banka türüne göre bileşimine bakıldığında ise kamu bankalarına ait kredi borçlarının daha durağan seyrederken özel bankalar elinde biriken borçların arttığını görebiliyoruz. Bu tabloya banka ayrımı yapmaksızın çiftçilerin borç biriktirmesi penceresinden baktığımızda durumun vahameti daha da görünür hale gelmektedir. Geçtiğimiz dokuz sene içinde çiftçilerin borçları dört kat artmıştır.

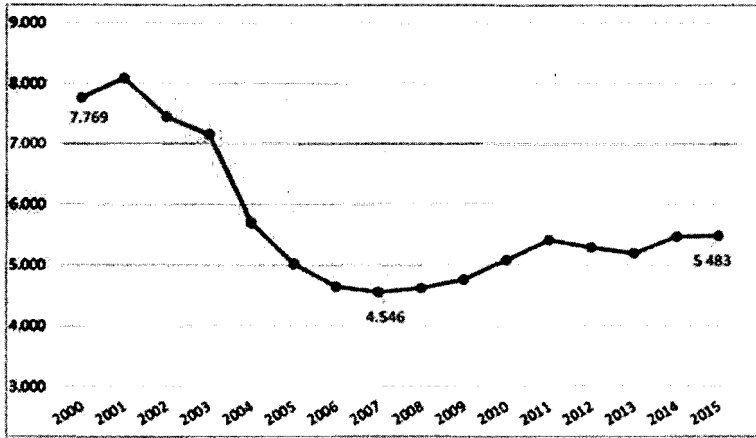

Şekil 4 Takibe Giren Tarım Kredileri (Milyar TL)

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk#> İndirilme Tarihi: 08.10.2016. Şekil her yılın 12. ayının verisi alınarak oluşturulmuştur.

Üreticilerin kredi ve borç bağımlılığını pekiştiren diğer bir uygulama sözleşmeli üretimdir. Sözleşmeli üretim, şirket için tarım arazilerinin doğrudan sahibi olmaması ve üreticiler ile doğrudan patron-işçi ilişkisini kurmaması açısından üretim maliyetlerini düşüren bir yöntem olarak hızla benimsenmektedir. Üreticiler ise koruyucu kurumsal mekanizmaları tasfiye edildiği için ürünlerine alım garantisi sağlayan bu uygulamayı 'tercih etmektedir' (Keyder ve Yenil, 2015: 75). Sözleşmeli üretim yöntemi, devlet ve kurum güvencesinin olmadığı durumda küçük meta üreticisini borçlanabilecek, gerektiğinde borcunu ödeme yükümlüğünü tek başına karşılayabilecek doğrudan bir piyasa aktörü haline getirmesi açısından önem taşımaktadır.

ve Hayvancılık Bakanlığı'na yönelttiği benzer soru önergesi ise bakanlığın ilgi alanına girmediği gerekçesiyle yanıtlanmamıştır. Görülen odur ki, tarım arazilerinin ipotek altına alınması Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın ilgi alanına girmektedir.

Şekil 5 Tarımsal İstihdam (Bin kişi)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı ve TÜİK

Son olarak tarımda neoliberal yapılanmanın emek süreci üzerine etkilerine değinilecektir. Tarımsal istihdam ile ilgili tabloya bakıldığında reform sürecinin hemen öncesinde yaklaşık 7,7 milyon kişi tarımda yer alırken reform anlaşmasını izleyen beş yıl içinde tarımsal istihdam 3,2 milyon kişi azalmıştır. İstihdamdaki azalma eğilimini 2008 krizi değiştirmiştir. Bu tersine eğilimin ardında, kriz ile birlikte küçülen ekonomide kentsel istihdam olanaklarının daralması olduğu düşünülmektedir. Bu tersine dönüş, krizin yarattığı güvencesizlik halinin tarımsal alana da taşınmasını sağlamıştır. Risk ve güvencesizlik hali küçük meta üreticisi hanelerin emek zamanlarını tarımın yanı sıra tarım dışı istihdam biçimlerinde de değerlendirme motivasyonlarını arttırmaktadır (Keyder ve Yenal, 2015; Özuğurlu, 2013). İstihdam verilerinde 2011 yılından itibaren görülen dalgalanmanın altında yatan gerekçenin bu olduğu düşünülmektedir. Bu dalgalanmanın kırsal kent arası geçişliliğin artması ve emekçileşme ile uyumlu olduğu söylenmelidir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

1970'lerin krizi ile birlikte dünya ekonomisi yeniden yapılanma dönemine girmiştir. Bu yeniden yapılanma sürecinde Fuat Ercan'ın belirttiği gibi (2002: 28), kapitalizme özgü olan metalaşma, ticarileştirme, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşması eğilimleri toplumsal ilişkiler üzerinde daha belirleyici hale gelmiştir. Neoliberalizm, bu genel ticarileştirme ve metalaşma halinin kuramsal dayanağını oluşturmuştur. Neoliberalizm ile birlikte, metalaşma boyutu derinleştirilen tarım, sermaye birikimi sürecine dahil edilmekte, bu dahil edilmenin çerçevesi IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla belirlenmektedir (Kendir, 2003: 281).

Bu doğrultuda uluslararası kuruluşların belirlediği çerçevede ulusal devletlerin uyguladıkları destekleyici politikalar terk edilmekte, bu destekleme mekanizmalarının yerini piyasa kurumları doldurmaktadır. Daha fazla artık değere el koyma isteğinde ve uluslararasılaşma eğiliminde olan sermaye açısından devletin işlevi, uluslararası ölçekli sermaye ile ulus devlet ölçekli sermaye arasındaki uyumu sağlayacak kuralları oluşturmak üzerinden kurgulanmaktadır (Ercan, 2004: 14). Türkiye’de tarım, 2000’li yılların başından itibaren IMF’ye verilen niyet mektuplarının devamı niteliğindeki Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) Anlaşması ile dünya ekonomisi ile bütünleşecek bir alan olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bir önceki tarımsal destekleme modeli terk edilmiş, destekleme biçimi metalaşmayı ve piyasalaşmayı arttıracak şekilde dönüştürülmüştür.

Yapısal uyum programları ile devletin, tarıma yönelik girdi sağlama ve destekleme işlevlerinin dönüşmesi ile birlikte ortaya çıkan sonuçlardan birisi finansallaşmanın tarım üzerindeki etkisinin daha da artmasıdır. Son ondört yılda bankalar tarafından verilen tarım kredileri yüzde 729 artarken tarımsal destekleme ödemelerindeki artış sadece yüzde 58’dir. Tarımda küçük meta üreticilerinin borçlu olma hali sürekli bir özellik kazanmıştır. Finansallaşmanın ikinci bir etkisi küçük meta üreticilerinin uluslararası piyasalarda belirlenen girdi ve ürün fiyatlarının etkisine çok daha fazla açık hale gelmeleridir.

Tarımda neoliberal dönüşümün küçük meta üreticileri açısından diğer bir sonucu tarımsal istihdamda görülen hızlı daralma ile ilgilidir. Bir önceki bölümde de ifade edildiği gibi 2008 krizinden itibaren tarımsal istihdamda tersine bir dönüş ve 2011 yılından itibaren de istihdamda dalgalanma görülmektedir. Sadece tarımsal faaliyetten gelir elde etmenin istisna haline gelmesi bu dalgalanmayı açıklamaktadır. Küçük meta üretiminin dönüşümü ve borçlanma süreci, kırdaki risk unsurunu egemen kılmakta, risk ve güvencesizlik emek süreçlerinde hem kent ve kır arasındaki ayrımın silikleşmesine, hem de kır ve kent çelişkisinin genişleyerek yeniden üretilmesine yol açmaktadır.

Kaynakça

- Akram-Lodhi, A. H. (2007) "Land, markets and neoliberal enclosure: an agrarian political economy perspective", *Third World Quarterly*, 28(8): 1437-1456.
- Araghi, F. (2009) "Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism", *Review*, 32(1): 113-146.
- Aydın, Z. (1986) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I)", *11. Tez Kitap Dizisi*, 3: 126-156, İstanbul: Uluslararası.
- Aydın, Z. (2001) "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88: 11-31.
- Aydın, Z. (2010) "Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 10(2): 149-187.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2015), *AKP'li Yıllarda Emegün Durumu*, İstanbul: Yordam.

- Bahçe, S. ve A. H. Köse (2016) "Financialisation/Borrowing Circle as a Solution to an Unpleasant Conundrum: Observations from the Mature Neoliberalism in Turkey", *Research and Policy on Turkey*, 1(1): 63-74.
- Banaji, J. (2002) "The Metamorphoses of Agrarian Capitalism" *Journal of Agrarian Change*, 2(1): 96-119.
- Bayaner, A. (2013) *Türkiye Tarımı: Beklentiler ve Gelişmeler*, Ankara: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE) Yayını no:224
- Bernstein, H. (1977) "Notes on Capital and Peasantry", *Review of African Political Economy*, 4(10): 60-73.
- Bernstein, H. (2009) *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, çev. Oya Köymen, İstanbul: Yordam.
- Bernstein, H. (2010) "Rural Livelihoods and Agrarian Change: Bringing Class Back in", Lang, N., Y. Jinghong, ve W. Yihuan (der), *Rural Transformations and Development: China in Context: The Everyday Lives of Policies and People* içinde, USA: Edward Elgar, 79-109.
- Bernstein, H. (2015) "Food Regimes and Food Regime Analysis: A Selective Survey" Working Paper, BRICS Initiative for Critical Agrarian Studies (BICAS).
- Biber, A. E. (2011) *Tarımda Kapitalist Gelişme Sürecinin Türkiye Tarımsal Yapılarına ve Dış Ticaretine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boratav, K. (2004) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge.
- Brenner, R.P. (2001) "The Low Countries in the Transition to Capitalism" *Journal of Agrarian Change*, 1(2): 169-241.
- Bryan, D.; R. Martin ve M. Rafferty (2009) "Financialization and Marx: Giving Labor and Capital a Financial Makeover", *Review of Radical Political Economics*, 41(4): 458-472.
- Büke, A. (2008) *Küreselleşme, Ulusötesileşme ve Emperyalizm: Tarım ve Gıda Sosyolojisinin Türkiye Örneğinde Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Büke, A. (2013) "Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Küreselleşme: Tarımsal Sınıflar" Özüğurlu, M.; Y. Akkaya, A. Büke, F. Güllüpinar, S. Kalaycıoğlu, S. Güzelsarı, F. Ercan (der), 70-96, *Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik* içinde, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Çınar, S. (2014) *Öteki 'Proletaryd': De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*, Ankara: Nota Bene.
- De Angelis, M. (1999) "Marx's Theory of Primitive Accumulation: A Suggested Reinterpretation" *UEL Department of Economics Working Paper*.
- Ecevit, M. C. (1999), *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Dumenil, G. ve D. Levy, (2008) "Neoliberal (Karşı) Devrim", Saad-Filho, A. ve D. Johnston, (der), 25-41, *Neoliberalizm: Bir Muhallif Seçki* içinde, (çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel), İstanbul: Yordam.
- Ercan, F. (2002) "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)", *Praksis* 5: 25-75.
- Ercan, F. (2004) "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği" Savran, S. ve N. Balkan (der.), *Neoliberalizmin Tahribatı: Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet* içinde, İstanbul: Metis, 9-43.
- Ertay, S. (2013) *Türkiye'de Küçük Üreticilik ve Küçük Üreticiliğin Uluslararasılaşması: Antalya Kumluca Seracılık Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Friedmann H. (1993), "The Political Economy of Food: A Global Crisis", *New Left Review*, 197: 29-57.
- Friedmann, H. ve P. McMichael (1989), "Agriculture and the State System: The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present", *Sociologia Ruralis*, 29(2): 93-117.
- Friedmann, H. (2005) "From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes", *Research in Rural Sociology and Development*, 11: 227-264.

- Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2013-2017 *Strateji Planı*. Ankara: GTHB.
- Goodman, D. ve M. Redclift (1991) *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*, Londra-New York: Routledge.
- Gómez-Baggethun, E. ve M. Ruiz-Pérez (2011) "Economic valuation and the commodification of ecosystem services", *Progress in Physical Geography*, 35(5): 613–628.
- Günaydın, G. (2010) *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm: Politika Transferi Süreci/AB ve Türkiye*, Ankara: Tan.
- Hardin, G. (1968) "The Tragedy of the Commons", *From Science*, 162: 1243-1248.
- Harvey, D. (2004) "Yeni' Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim", *Praksis* 11: 23–48.
- İslamoğlu, H., E. Gülöksüz, A. Y. Kaya, A. Çavdar, D. Nizam ve G. Yazıcı (2008) *Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*, İstanbul: TÜBİTAK.
- Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question*, London: Zwan.
- Karaçimen, E. (2015) "Interlinkages between credit, debt and the labour market: evidence from Turkey", *Cambridge Journal of Economics*, 39: 751-767.
- Keyder, Ç. ve Z. Yenil (2015) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.
- Kendir, H. (2003) "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu", *Praksis*, 9: 277-300.
- Koç, M. (2013) "Gastro-anomi ve Gıda Sistemine Yabancılaşma" Koç, M. (der), *Küresel Gıda Düzeni* içinde, Ankara: Nota Bene, 57-60.
- Lenin, V. I. (1988) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi: Geniş Çaplı Bir İç Pazarın Oluşma Süreci*, çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol.
- Lewontin, R. C. (2000) "The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer as Proletarian", in Magdoff Fred vd (der), *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment* içinde, New York: Monthly Review, 93-106.
- Luxemburg, R. (1984) *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Kaynak.
- Marx, K. (2000) *Kapital 1. Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2012) *Gründrisse: Ekonomi Politikasının Eleştirisi İçin Bir Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim.
- Mazoyer, M. ve L. Roudart (2010) *Dünya Tarım Tarihi: Neolitik Çağdan Günümüzdeki Krize*, çev. Şule Ünsaldı, Ankara: Epos.
- McAfee, K. (2003) "Neoliberalism on the molecular scale: Economic and genetic reductionism in biotechnology battles", *Geoforum*, 34: 203–219.
- Moreira, M.B. (2004) "Agriculture and Food in the Globalization Age", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 12(19): 17-28.
- Oyan, O. (2011) "Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000'li Yıllar", Köse A. H. vd (der.), 60-68, *Kriz ve Maliye Düşüncesinde Değişim: İzzettin Önder'e Armağan*, Ankara: SAV.
- Pamuk, Ş. (2009) *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserler-II*, İstanbul: İş Bankası Kültür.
- Panayotakis, C. (2008) "Capitalism's "Dialectic of Scarcity" and the Emancipatory Project", *Capitalism Nature Socialism*, 14(1): 88-107.
- Özügür, M. (2013) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye'de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler*, Ankara: NotaBene.
- Pechlaner G. ve G. Otero (2008) "The Third Food Regime: Neoliberal Globalism and Agricultural-Biotechnology in North America" *Sociologia Ruralis*, 48(4): 351-371.
- Smith, N. (2007) "Nature as Accumulation Strategy" *Socialist Register*, 43: 16-36.
- Streeck, W. (2016) *Satın Alınan Zaman: Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Krizi*, çev. Kerem Kabadayı, İstanbul: Koç Üniversitesi.

- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2006) *Tarımsal İşletme İstatistikleri*, Ankara: TÜİK.
- Ulukan, U. (2009) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, İstanbul: SAV.
- Wallerstein, I. (2012) *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygurlik*, çev. Neçmiye Alpay, İstanbul: Metis.
- World Bank (WB) (2004) *Turkey: A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization*, Washington, DC: World Bank.
- Yaman, M. ve N. Ertürk-Keskin (2013) *Türkiye'de Tütün: Rejî'den TEKEL'e TEKEL'den Bugüne*, Ankara: Nota Bene.
- Yılmaz, G. (2009) *Suyun Metalaşması: Kıtlığın Nedeni Kıtlığa Çare Olabilir mi?*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Linkler

- <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk#> İndirilme Tarihi: 08.10.2016, http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/ursum_e.htm#aAgreement İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.cukobirlik.com.tr/?tekd=150&ikid=2&syf=Mevzuat-Detayi> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.haberler.com/iki-bakanlik-arasinda-biyoyakit-ve-tarim-5364651-haberi/> İndirilme Tarihi: 08.10.2016
- <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/07/20010713.htm#7> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/05/20140515-1.htm> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060808.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060808.htm> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/mektup.html> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/ursum_e.htm#aAgreement İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.cukobirlik.com.tr/?tekd=150&ikid=2&syf=Mevzuat-Detayi> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://haber.sol.org.tr/ekonomi/milletin-efendisi-bankalara-teslim-haberi-82053> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-44013sgc.pdf> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-12262c.pdf> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-40458c.pdf> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-40458c.pdf> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-63887c.pdf> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://sendika10.org/2015/02/tarimda-kucuk-uretcisi-sifirlama-politikasi-ibrahim-yalcin/> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.karasaban.net/aile-ciftciligi-yilinda-yok-edilen-kucuk-ciftcilik/> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- <http://www.karasaban.net/ciftcinin-neoliberalizmle-imtihani/> İndirilme Tarihi: 08.10.2016.
- http://www.tarim.gov.tr/Belgeler/basin_toplantisi.pdf İndirilme Tarihi: 08.10.2016.

Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri

Coşku Çelik¹

Öz

Neoliberalizm bağlamında, sermayenin en önemli stratejilerinden birisi, ortak varlıkları sermaye birikimi için kullanmak olmuş, bunun tarımdaki etkisi küçük üreticilerin piyasaların işleyişine tabiiyeti olmuştur. Piyasa koşullarının belirsizlikleri ve küçük üreticinin rekabet edebilirliğinin sınırlılığı gibi sebeplerle, bu süreç çoğunlukla, küçük köylünün tarımda veya tarım dışında işçileşmesiyle sonuçlanmaktadır. Soma Havzası'nda da, 2000'li yıllarda tecrübe edilen işçileşme dalgasının belirleyicisi, başta tütün üreticiliği olmak üzere tarımın neoliberal dönüşümü ile kömür üretiminin özel şirketlere devrinin eşzamanlılığı olmuştur. Bu yazı, Marksist ilkel birikim (ve sürekliliği), topraktan kopma ve işçileşme tartışmalarını Soma'daki madenci ailelerinin hikâyelerine atıfla yeniden düşünmekte ve bunun yerel sınıfsal ilişkiler üzerindeki etkilerini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İlkel birikim, işçileşme, topraktan kopma, Soma*

Abstract

In the context of neoliberalism, one of the most significant strategies of the capital has been to use the commons for the aim of capital accumulation and its impact on agriculture has been the subjection of the small producers to the functioning of the market. Due to factors such as uncertain market conditions and the limited capacity of small producers to compete in the market, this process mostly results in the proletarianisation of the small peasantry in agriculture or in other sectors. In Soma Basin, the determinant of the wave of proletarianisation in the 2000s has been the simultaneity of the neoliberal transformation of agriculture, especially that of tobacco production and the transfer of coal production to the private companies. This paper, reconsiders the Marxist discussions of primitive accumulation (and its permanency), detachment from the land and proletarianisation with reference to the stories of the miner families in Soma and discusses their impact on local class relations.

Keywords: *Primitive accumulation, proletarianisation, detachment from land, Soma*

1 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Araştırma Görevlisi, cosku@metu.edu.tr

Giriş

13 Mayıs 2014 günü, Soma Kömür İşletmeleri A. Ş. Tarafından çalıştırılan Eynesiz Karanlıkdere Ocağı'nda, 301 maden işçisinin ölümüyle sonuçlanan, Türkiye emek tarihinin en büyük işçi katliamı yaşandı. Katliamı takip eden günlerde ve katliamın Akhisar Ağır Ceza Mahkemesi'nde devam eden ceza davasında, kendilerine yöneltilen suçlamalara karşın, Soma Holding Yönetim Kurulu Başkanı Alp Gürkan ve ceza davası sanıklarından Soma Kömür İşletmeleri A. Ş. Yönetim Kurulu Başkanı Can Gürkan, açıklama ve ifadelerinde sıkça havzada sağladıkları istihdamı ve bunun havzadaki nüfus için faydalarını vurguladılar. Bu iddialarının bir haklılık payı da vardı, katliam öncesinde Soma Kömür İşletmeleri tarafından işletilen ocaklarda 7 bin işçi, Havza genelinde ise toplamda yaklaşık 15 bin işçi özel şirketlerin çalıştırdığı ocaklarda çalışmaktaydı. Katliamdan yaklaşık altı ay sonra ise, Soma Kömür İşletmeleri'nin çalıştırdığı diğer ocaklardaki çalışanları da kapsayan 2831 kişi işten çıkarıldı. Bu işçilerin bir kısmı işe iade davası açtı, ciddi bir kısmı da tekrar çalışabilmek için facianın olduğu ocağın tekrar açılmasını veya hazırlık aşamasındaki ocakların bir an önce üretime başlamasını ve böylece tekrar yer altında çalışabilmeyi istiyorlar. Bu durum, 301 kişinin ölümüyle gözler önüne serilen, madenlerdeki ölümcül olabilen düzeyde güvencesiz koşullara işçilerin ve ailelerinin nasıl razı olduğu sorusunu akla getiriyor. Bu sorunun en açık cevabı, katliamda oğlunu kaybeden bir annenin sözlerinde karşımıza çıkıyor: *"Kızım hiç altında pantolon olan, parası olan insan görüyor musun burada? Hep bizim gibi şalvarlı, köylü, gariban. Yoksa insan hiç madene girer mi?"*

Bu yazı, neoliberalizmin varlığını borçlu olduğu sermaye stratejisi olan ilkel birikim, mülksüzleştirme ve proleterleşme dalgalarının yerel sınıfsal ilişkiler üzerindeki etkilerini, Soma'daki madenci ailelerinin hikâyelerine atıfla incelemektedir. Bu anlamda temel iddia, çoğunlukla kırdaki istihdam yaratma söylemiyle meşrulaştırılan yatırımların ardında kır nüfusunun üretim ve geçim araçlarının metalaştırılması ve emek gücünü sermayeye ücret karşılığı satma mecburiyetinde kalması olduğudur. Nitekim neoliberal bağlamda en önemli sermaye stratejisi, ortak varlıkları sermaye birikimi için gasp etmek ve bunu yaparken bireysel küçük mülkiyeti büyük şirketlerin himayesine sokmak olmuştur (Benlisoy, 2015). Bunun tarımdaki etkisi de üreticilerin piyasaların işleyişine tabi kılınması olmuş ve küçük üreticiler, piyasa koşullarının belirsizlikleriyle baş etmek için çeşitli stratejiler benimsemişlerdir. Bu, tarımsal üretimi bırakarak şehirlere göç etmek olabildiği gibi, tarımda veya tarım dışında ek kazanç imkânlarına başvurarak gelir kaynaklarını çeşitlendirmek biçiminde de olabilmektedir (Keyder ve Yenal, 2013: 54).

Kırsal bölgelerdeki enerji yatırımları da bu süreçte özel bir önemdedir. Nitekim Türkiye'de özellikle 2000'li yıllarda, hem enerji sektörü sermaye için yeni bir değerlendirme alanına dönüşmüştür hem de enerji yatırımları doğal alanların sermayeleştirilmesiyle mümkün olduğundan, yatırımların yapıldığı (çoğunlukla) kır-

sal bölgelerde yaşayan köylülerin, köylerinden/topraktan kopmadan işçileşmesini de beraberinde getirmiştir (Eberliköşe, 2013: 131). Soma Havzası, 2000'li yıllarda başta tütün üretimi olmak üzere tarımsal üretimin büyük şirketlerin kontrolüne girmesi ve küçük üreticinin tarımdan geçimini sağlayamaz hale gelmesiyle, kömür üretiminin özel sektöre devredilerek havzanın çeşitli bölgelerinde yatırım artmasını eş zamanlı tecrübe etmiş; maden ocaklarındaki işçi ihtiyacı da büyük ölçüde havzanın köylerinde, mülksüzleşen ve yoksullaşan nüfustan karşılanmıştır. Bu iki dönüşümün eş zamanlılığı ile köylülerin işçileşme süreçleri ve bu süreçlerin aileler tarafından farklı tecrübe ediliş biçimleri, havzadaki sınıfsal ilişkilerin belirleyicisi olmuştur.

Çalışmanın amacı, Marksist ilkel birikim (ve sürekliliği), topraktan kopma ve işçileşme tartışmalarını Soma'daki madenci ailelerinin işçileşme süreçleri örneğinde yeniden düşünmek ve bunun yerel sınıfsal ilişkiler üzerindeki etkilerini saptamaktır.² Bunun için, öncelikle ilkel birikimin sürekliliği, köylülüğün tasfiyesi ve mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerine dair tartışmalar üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Sonrasında ise, Soma'da tarımın ve madencilikğin dönüşümünün tarihsel arka planına dair kısa bir çerçeve çizilip havzadaki sınıfsal ilişkilerin mevcut durumu madenci görüşme yapılan kişilerin anlatılarına atıfla değerlendirilecektir.

İlkel Birikim, Topraktan Kopma ve İşçileşme Süreçleri ve Yerel Sınıfsal İlişkiler

İlkel Birikimin Sürekliliği

Karl Marx (2011: 687), ilk(el) birikimi *Kapital*'in birinci cildinde “üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel süreç” olarak tanımlar ve bunun “bir yandan toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştüren süreç” olduğunu vurgular. Bunun bir ilk süreç olması ise sermayeye uygun üretim tarzının henüz gerçekleşmediği bir döneme tekabül etmesine işaret etmektedir. Rosa Luxemburg (2003) ise, kavramı kapitalist birikimin çelişkili karakteriyle ilişkilendirerek, ilkel birikimin, yalnızca belirli bir tarihsel dönemin bir özelliği değil, kapitalist birikimin süregelen bir özelliği olduğunu iddia eder. Buna göre, kapitalist birikimin sürdürülebilirliği, kendi dışında, kapitalist

2 Bu yazı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde sürmekte olan doktora tez çalışmasının saha çalışmasındaki bulgularına dayanan bir ön değerlendirmedir. Saha araştırması, ODTÜ Bilimsel Araştırma Proje desteğiyle (BAP: 07-03-2016-012) gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamında, 2015 Haziran ayından 2016 Haziran ayına kadarki süreçte, Akhisar Ağır Ceza Mahkemesi'ndeki ceza davasının duruşmaları takip edilmiş ve duruşmaya katılan madenci aileleriyle katılımcı gözlem tekniği ile görüşmeler yapılmıştır. Aynı zaman diliminde, Havza'nın aydınları olarak nitelendirilebilecek, orada doğup büyümüş 3 avukat, 1 öğretmen, 1 belediye görevlisi ve 1 ziraat mühendisiyle Havza'nın tarihine dair fikir edinebilmek için görüşmeler yapılmıştır. Yine bu hazırlık sürecinde, DİSK'e bağlı Dev Maden Sen ve katliamlardan sonra Soma'da temsilcilik açmış Sosyal Haklar Derneği Soma Temsilciliği'nden kişilerle görüşülmüştür. Buna ek olarak, 2016 yazında ise, 3 ay süreyle Soma'da konaklayarak bir yandan madenci aileleri ile derinlemesine mülakatlar yapılmış, diğer yandan ise havzadaki köylerde ve ilçelerde madenci ailelerinin evlerinde kalarak, iftar yemeği veya düğün gibi toplanmalarına katılarak yaşam pratiklerine dair fikir edinilmiş, her gün tutulan günlüklerle sohbetler kayda geçirilmiştir. Havza genelindeki, ileride bahsedilecek, işsizlik korkusu veya siyasi baskı nedeniyle görüşmelerde ses kaydı alınması sıkıça reddedilmiş; 35 madenci ailesiyle ses kayıtlı görüşmeyapılırken, 18 aile ile görüşme esnasında ses kaydı alınamamıştır.

olmayan alanlar olmadan mümkün değildir. Luxemburg'a göre, kapitalizmin varlığı, en olgunlaşmış haliyle de, halen kapitalistleşmemiş toplumsal düzenlemelere ihtiyaç duymaktadır. Zira sermaye, sınırsız birikim için dünyanın her yerindeki üretim araçlarına, emek gücüne ve doğal kaynaklarına ihtiyaç duyar. Bu kaynakların ve emek gücünün büyük bir kısmının halen pre-kapitalist olan yörüngede bulunuyor olması, sermayeyi bu bölgelerin ve toplumsal düzenlemelerin egemenliğini elde etme çabasına yöneltmektedir ve dolayısıyla varlığını bu bölgelere ve onları egemenliği altına alabilmesine borçludur (Luxemburg, 2003: 345-346). Dolayısıyla, Luxemburg'un analizi, sermaye birikiminin çelişkili mantığıyla ilişkilendirdiği ölçüde, ilkel birikimi, belirli bir tarihsel dönemin özelliği olarak değil, kapitalist sermaye birikiminin devamlı bir özelliği olarak değerlendirmenin önünü açmakta, böylece güncel ilkel birikim tartışmaları için önemli bir kaynak olmaktadır.

Güncel yazında ilkel birikimin sürekliliği tartışmalarında genel eğilim, ilkel birikimi kapitalizmin devamlı bir özelliği olarak ele almak olmuştur (krş. Bonefeld, 2014; De Angelis, 2001; Glassman, 2006; Harvey, 2003; Perelman, 2000). Bu özellik, kapitalist yeniden üretimin yayılmacı doğasıyla (Harvey, 2003) veya emeğin sermayeye tabi olma süreciyle (De Angelis, 2001) açıklanabilmektedir. Her iki durumda da, sonuç yaygınlaşan işçileşmedir. Dolayısıyla, bu çalışmalarda ilkel birikim, hem bir tarihsel önkoşul hem de kapitalist yeniden üretimin zorunlu bir unsuru olarak ele alınmaktadır (Bonefeld, 2014). İlkel birikim ve sürekliliği tartışmasının yaygınlaşmasının ardında David Harvey'in (2003)mülsüzleşme yoluyla birikim kavramıyla kurduğu, ilkel birikimin küresel kapitalizm bağlamında kapitalist birikimin baskın biçimi haline geldiği iddiası olduğunu söylemek mümkündür. Harvey, özellikle kapitalizmin krizlerini aşmak için, mülsüzleşme yoluyla birikime ihtiyaç duyduğunu ancak bunun yalnızca doğrudan üreticilerin üretim ve geçim araçlarından koparılmasına değil; aynı zamanda, özelleştirme gibi toplumsal müşterekleri çitlemenin yeni biçimlerine de işaret ettiğini vurgular (Harvey, 2003: 149).

İlkel birikim ve işçileşme tartışmasını ilerletmek için, De Angelis'in (2001) ilkel birikimin sürekliliğini emek-sermaye çelişkisi açısından değerlendirdiği çalışması önemli bir zemin teşkil etmektedir. Buna göre, işçi sınıfı mücadeleleri, kapitalist üretim ilişkilerinin sürekli bir unsuru olduğu ölçüde sermaye birikimin koşullarını tekrar yaratabilmek için ilkel birikim stratejilerine başvurur. DeAngelis'in aktardığı biçimiyle; "Bu sınıf çatışması üreticilerle üretim araçları arasındaki mesafeyi azaltması yönünde birikim sürecine engel teşkil ettiği ölçüde, bu birliği telafi edecek veya tersine çevirecek her strateji (Marx'ın kuramı ve tanımlamasıyla tutarlı olarak) ilkel birikim kategorisiyle adlandırılır"(2001: 15).

Bonefeld ise (2014: 66) tartışmayı bir adım ileri götürerek, ilkel birikimi kapitalist toplumsal ilişkilerin kurucu unsuru olarak ele alır. Marx'ın "toplumsal yeniden üretim sürecinin her önkoşulu aynı zamanda onun bir sonucudur ve sonuçlarından her biri de aynı zamanda onun bir önkoşulu olarak görünür" sözlerinden hareketle, ilkel birikimin kapitalist birikimdeki kurucu rolünün yalnızca görünüşte ortadan

kaybolduğunu, kendi yeniden üretiminin sonucu olarak tekrar ortaya çıktığını iddia eder. Buna göre, üretim araçları mülkiyetinden özgürleşmiş bireylerin emek gücünü satarak yaşamını idame ettiriyor olmalarının kendisi ilkel birikimin kapitalist ilişkilerin sürekli bir kurucu unsuru olduğunun kanıtıdır. Nitekim toplumsal emeğin kapitalist örgütlenme biçimi, doğrudan üreticinin üretim araçları mülkiyetinden koparılmasını önvarsayar ve kendisi de o el koymanın toplumsal biçimi olarak ortaya çıkar. Bu, başlangıçta kendi ortaya çıkışının koşulları olarak görünürken, artık varlığının sonuçları olarak görünür. Dolayısıyla da kendi gerçekleşmesinin sonucu olarak ilkel birikim, kalıcı birikimdir (Bonefeld, 2014: 71).

İlkel birikim tartışmasının işçileşme süreçlerinin ve artan işçileşme dalgasının analiziyle doğrudan ilişkili olduğunu iddia etmek mümkündür. Bir ilişki olarak sermayenin özgür emeğe duyduğu ihtiyacı Marx şu şekilde ifade etmektedir (2011: 687):

İşçiler iki anlamda özgür olmalıdır; köleler, serfler vb gibi, doğrudan doğruya üretim araçları arasında yer almamalı, ama bağımsız çalışan çiftçiler vb gibi de üretim araçları kendine ait olmamalıdır, bu gibi şeylerden yoksun, serbest ve boş kimseler olmalıdırlar. Meta piyasasındaki bu kutuplaşma ile birlikte kapitalist üretimin temel koşulları yerine gelmiş olur. Sermaye ilişkisi, işçilerle, emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin, birbirinden ayrılmış olmasını gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, bu ayrılmayı korumakla kalmaz, bunu giderek büyüyen ölçekte yeniden üretir. Dolayısıyla, sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayıran süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçiye dönüştüren süreçtir.

Marx'ın sözleri ve kalıcı birikim olarak ilkel birikim iddiası ile birlikte düşünüldüğünde, kapitalist üretimin varlığını işçilerin üretim araçlarından koparılmasının devamlı yeniden üretimine borçlu olduğu iddia edilebilir ve bu da ancak genişlemiş proleterleşme (Bonefeld, 2014: 66) ile mümkün olabilir.

Proleterleşme, Charles Tilly (1979: 1) tarafından tanımlandığı biçimiyle “üretim araçları üzerinde kontrol sahibi olmayan ve emek gücünü satarak yaşamını idame ettiren insan sayısını arttıran süreçler serisi”ne işaret etmektedir. Bu süreçler serisi ise; yoksullaşma, mülksüzleşme, üretim ve geçim araçlarının metalaşması ve özel mülkiyet tekelinde yoğunlaşmasına işaret etmekte (Özügürlü, 2008: 64) ve dolayısıyla ilkel birikim kavramında ifadesini bulmaktadır.

Özügürlü (2008: 68-74) işçileşmenin tarihsel ve sosyolojik içeriğini işçileşmenin kökeni, hızı-çapı-zamanlaması ve yönü olmak üzere birbiriyle ilişkili üç noktada tanımlamaktadır. Buna göre, işçileşmenin kökeni doğrudan üreticilerin kopartıldıkları hayatın ekonomik, toplumsal ve kültürel özelliklerine, bir başka anlatımla, özgür emeğin kaynağına işaret etmektedir. Çoğunlukla da işçileşmenin kökeni tarımsal yapılarda bulunmaktadır. İşçileşme süreçlerine dair analiz yapabilmek için, işçilerin topraktan/tarımdan kopma süreçleri, mekanizmaları

ve bu süreçte karşı-strateji olanakları ve bunun işçi sınıfı oluşumu üzerindeki etkilerinin analizi elzemdir. İşçileşme sürecinin hızı-çapı-zamanlaması ise işçilerin emek piyasasına dahil olma biçimlerine işaret edip, işçileşen nüfusun büyüklüğü ve tarımla ve toprakla ilişkilerinin dönüşüm süreçlerinin analizini (birden bire mi ortadan kalkmış yoksa bir ölçüde sürmekte mi) gerektirmektedir. İşçileşmenin yönü ise sürecin göç boyutuna ilişkindir ve emek piyasasına dahil olmak için tecrübe edilen göçün sebeplerini, düzeylerini ve boyutlarını (bireysel mi aile olarak mı) içermektedir.

Dolayısıyla, buraya kadar yapılan tartışmadan anlaşılacağı üzere, kalıcı birikim olarak ilkel birikim ve işçileşme tarımsal yapılardaki dönüşümlerle doğrudan ilişki içindedir. Nitekim tarımda toprak mülkiyetindeki dönüşüm kapitalist dönüşümün temel uğraklarından birisidir. Bir yanda, küçük köylülerin toprak mülkiyetinden ve toprağı kullanım hakkından kopma süreçleri diğer yanda da kapitalist üreticilerin oluşma süreci vardır (Marx, 1999: 195-7). Ancak, özellikle Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ülkelerde, işçileşme süreçlerinde kesin bir mülksüzleşme veya topraktan tam anlamıyla kopma olmayabilmektedir. Burada beliren kritik bir soru, işçileşme süreçlerinin topraktan tamamen kopmuş olmayı gerektirip gerektirmediğidir ve bu sorunun cevabını klasik ve çağdaş Marksist yazındaki köylülüğün tasfiyesi ve özgür işçi tartışmalarında bulmak mümkündür.

Köylülüğün Tasfiyesi Tezi

Marx, yukarıda özetlenen, ilk(el) birikim sürecine ilişkin analizinde, kapitalizmin gelişmesi ile kendi hesabına üretim yapan köylülerin ücretli işçilere dönüşmesi arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Buna göre, köylülüğün tasfiyesi, (Avrupa'da) kırdaki sınıfsal farklılaşma süreçlerinin mantıksal sonucudur ve küçük köylü, Engels'in ifadesiyle geleceğin proleteridir (Araghi, 1995: 340). Dolayısıyla, Marksizm'deki, köylülüğün tasfiyesi tezi, kapitalizmin yayılmasının eski üretim ilişkilerini tasfiye etme kapasitesini temel alır ve buna göre, ilkel birikimin yarattığı mülksüzleşme süreçleriyle, köylülük emek gücünü ücret karşılığı sermayeye satmak zorunda kalır ve böylece kapitalist sanayileşmenin önkoşulları gerçekleşmiş olur (Boratav, 2004: 113).

Klasik Marksizm içinde, köylülüğün tasfiyesi tezine katkı yapan Kautsky ve Lenin ise, Marx'tan etkilenerek, köylülüğün tasfiyesinin kapitalist gelişmenin genel bir eğilimi olduğunu teslim etmekle birlikte, Marx'ın köylülük anlayışına yeni boyutlar kazandırmış ve kapitalist gelişmenin farklı tecrübe edilmiş biçimleri ile tarımın özgül dinamiklerini de hesaba katarak bu tezi geliştirmişlerdir. Her ikisi de, köylülüğü karışık sınıf ve grupların bir bileşimi olarak ele almakta ve diğer sınıflarla kurduğu ilişkiler bağlamında çözümlenmesi gerektiğini ve bu çözümlemenin kapitalizmin tarımdaki, sanayiye nazaran daha karmaşık olan gelişme sürecini hesaba katarak yapılması gerektiğini vurgulamaktadır (Aydın, 1986: 133-4; Boratav, 2004: 118-9).

Kautsky (1998) köylülüğün tasfiyesi tartışmalarını, bunun her an karşıt etkilere ve güçlere de maruz kalabilen çelişkili ve karmaşık bir süreç olduğunu açıklayarak revize etmiştir. Bu bağlamda, sermayenin tarımı egemenliği altına alma, tarımı ve tarımda mülkiyet ilişkilerini dönüştürme ve yeni biçimler yaratma sürecinin analizini yapmıştır (Özügürlü, 2011: 68). Dolayısıyla, köylülüğün tasfiyesi tezindeki gibi küçük işletmelerin yok olması beklenirken sayıca artması gerçeğinden hareketle, Kautsky, tarımda kapitalist gelişmenin sanayidekine göre çok daha karmaşık bir süreç olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda tarımdaki proleterleşme süreçlerini de, yalnızca üretim araçlarından kopma-kopmama ikiliğinde değil, köylü işletmelerinin var olmaya devam ettiği durumları da hesaba katarak incelemiştir. Kautsky'e göre, tarımda kapitalizmin gelişmesi, işletmelerin büyüklüğü ve ne üretilip ne satıldığı gibi boyutlarda değişikliklere yol açmış ve küçük işletmelerle büyük işletmeler arasında bir tamamlayıcı ilişki oluşmuştur. Bu bağlamda, küçük işletmeler meta değil emek satmakta ve bu biçimde büyük işletmelerin tamamlayıcısı olmaktadır (Aydın, 1986: 138). Buradan yola çıkarak, Kautsky (1998: 170) köylünün gelirini mülkünden değil emeğinden elde ettiğini ve bu yüzden ücretli emekçinininkine benzer bir yaşam standardı olduğunu iddia eder. Buna göre, toprak, köylünün kar elde etme aracı değil, kendi emeğiyle işleyerek geçimini sağlama aracıdır. Kautsky, bir miktar toprağı varken ek gelir için emeğini (tarımda veya tarım dışında) satan köylülerden de bahseder. Her iki biçimde de, kır proletaryası, proletarya safalarına toprakla bağını koparmadan katılabilmektedir (1998: 190).

Dahası, Kautsky, proleterleşen küçük üreticilerin mülklerinden tamamen kopmasının tarım ve sanayi burjuvazisinin de tercih etmediği bir durum olduğunu iddia etmektedir. Kendisine ait toprağı olup, bu topraktan elde ettiği gelir geçimine yetmediği için en yakınlarındaki kapitalist işletmede (tarımda veya tarım dışında) işçi olarak çalışan bu kesimler, yeniden üretim masraflarının bir kısmını topraktan karşılayabildikleri için emeğini daha ucuza satmaktadır. Buna karşın, tamamen mülksüzleşmiş veya kırdan kente tamamen göçmüş işçilerin yeniden üretim masrafları kapitaliste yüklenmekte, bu da sınıf mücadelesini keskinleştiren bir etki yaratmaktadır. Dolayısıyla, tarımsal yapıların kapitalizm altında dönüşmesi, bir yandan köylülüğün tamamen mülksüzleşip kente göç ederek proletarya safalarına katılmasına diğer yandan da kırdan az topraklı köylü bir nüfusun varlığına izin vermektedir (Gürel, 2015: 308). Burada, Kautsky'nin analiz biriminin birey değil hane olması önem kazanmaktadır. Nitekim birçok durumdadıkda proleterleşme süreçleri, hane emek potansiyelinin, tarımda ve tarım dışında veya ücretli ya da ücretsiz hane emeği gibi çeşitli biçimlerde kullanılmasına işaret etmektedir.

Lenin de (1974), benzer bir biçimde, kapitalizmin gelişmesiyle küçük üreticilerin mülksüzleşmesini ve işçileşmesini tarihsel bir eğilim olarak tanımlarken tarımdaki küçük üreticilerin, bu süreçte varlığını sürdürebildiğini iddia eder. Buna göre, tarımda kapitalizm, köylülük içi bir farklılaşmaya yol açmış ve küçük köylülerin orta ve zengin köylülerin yanında çalışan işçiler haline gelmesine sebep olmuştur.

Bu farklılaşma sonucu, Lenin (1974: 176-7), kırdaki iki tür yerleşik nüfusun varlığından söz eder. Birincisi, kır burjuvazisi veya zengin köylü olarak adlandırdığı, zamanla kapitalist çiftçilere dönüşen gruptur. Diğer grup ise, geçimi için *yeterli toprağa sahip olmayan veya topraksız* kır proletaryasıdır. Dolayısıyla Lenin, kır proletaryası tanımına bir miktar toprağı olan yoksul köylüyü de dâhil eder (1974, 177):

Literatürümüzde çoğu zaman kapitalizmin özgür ve topraksız işçilere ihtiyaç duyduğu yönünde fazla basmakalıp bir önerme anlayışının yer aldığını eklemekte fayda vardır. Bu önerme, temel eğilimi belirtmesi açısından oldukça doğrudur, ancak kapitalizm, özellikle tarıma yavaş ve son derece farklı biçimlerde nüfuz etmektedir. Toprağın kırdaki işçiye pay edilmesi çoğunlukla işçinin kendi yararına olmaktadır ve toprakta payı bulunan kır işçisi tüm kapitalist ülkelerde görülen bir işçi türüdür.

Tamamıyla mülksüzleşmemiş ve kendi toprağında belli bir ölçüde tarımsal üretime devam etmekte olan yoksul köylüyü de kır proletaryasına dahil etmesi, tarımdaki dönüşümü, Marksist anlamda, sömürü ilişkilerinin ortaya çıkış süreciyle ve sömüren ile sömürülen arasında ilişki ekseninde tanımlamasıyla mümkün olmaktadır (Akram-Lodhi ve Kay, 2009: 12).

Lenin ve Kautsky'nin köylülüğün dönüşümüne ilişkin değerlendirmeleri, ilkel birikimin sürekliliği teziyle birlikte düşünüldüğünde, köylülüğün, farklı coğrafyalarda ve tarihsel uğraklarda işçileşme ve/ya yeniden köylüleşme gibi süreçlerin analizi için uygun bir zemin teşkil etmiş ve bu özelliğiyle, güncel köylülük ve işçileşme tartışmalarına da kaynaklık etmiştir.

Neoliberal Bağlamda Köylülüğün Dönüşümü ve İşçileşme

Güncel Marksist tartışmalarda, köylülüğün dönüşümü, ilkel birikimin sürekliliği tartışmalarında olduğu gibi, kapitalizmin sürekliliğini sağlayan mülksüzleştirme ve kapitalist olmayan alanları sermaye birikimi süreçlerine içermeye stratejilerinin devamlılığı ekseninde yer bulmaktadır. Araghi (2009: 118) tarım ve köylülüğün dönüşümüne dair bir analizin kuramla tarih arasındaki ilişki üzerine kurulması gerektiğini iddia eder. Bunu yaparken dikkat edilmesi gereken de köylülüğün devamlılığı-tasfiyesi ikiliğinde kalan determinist varsayımlardan kaçınılmasıdır. Bu bağlamda da mülksüzleştirme pratiklerindeki dönüşüm temelinde, sömürgeci dönem, ulusal kalkınmacılık dönemi ve küreselleşme süreci olmak üzere üç dönemde köylülüğün dönüşümünün ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Benzer bir dönemleme üzerinden giden Bernstein'e göre (2009), sömürgelerin üretimlerinin kendi masraflarını çıkarma ve sömürgelere kâr bırakmasına dayanan sömürgecilik döneminde, tarımsal toplumlardaki tebaanın kontrolü ve emeğin yeniden örgütlenmesi kritik olduğu için, sömürge öncesi geçimlik köylülük ve sınıflı tarım toplumlarındaki rant biçimlerinden bir kopuş gerekiyordu. Dolayısıyla, sömürgeci ülkelerde, köylülüğün tasfiye edilmesi, proleterleşme, kentleşme ekseninde; sömürgelerde ise, köylüleştirme, kırsallaştırma ve sömürge ülkelerindeki zor yoluyla işçi-

leştirilmiş emekçilerin aşırı-sömürüsü (super-exploitation) ekseninde bir dönüşüm tecrübe edilmiştir (Araghi, 2009: 119- 122).

Araghi'nin vurguladığı ikinci dönem ise, ulusal kalkınmacılık dönemi olup bu dönemde klasik liberal serbest piyasa ekonomisi terk edilip, Keynesyen karma ekonomiye geçilmiştir. 1920'li yıllarda tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi ve toprak mülkiyetinin (land assets) değerini kaybetmesi ile başlayan 1930'lu yılların bunalımı, korumacı tarım politikalarına geçişin önünü açmıştır. Ancak, özellikle, ABD hegemonyasıyla karakterize olan, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD tarım politikasının korumacı niteliği yurtiçiyle sınırlı olmuş, uluslararası ölçekte ise liberal bir politika izlemiştir. ABD bu dönemde, stokları artan ürünleri, değerinin altındaki fiyatlara yardım olarak azgelişmiş ülkelere vermiş ve bu dönem, azgelişmiş ülkelerde gıda üretiminin azalmasına neden olmuştur (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015:90-1). Yine bu dönemde, ABD hegemonyasında tarım giderek sanayileşmiş ve uluslararası tarım-gıda şirketleri ortaya çıkmıştır. Tarımda önemli bir teknik dönüşüm gerçekleşmiş, üretimde, makine, suni gübre ve yüksek verimli tohum kullanımı artmıştır. Esasen Kuzey ülkelerinde tecrübe edilen bu teknik gelişmeler, tarımsal girdi şirketlerinin büyümesinden ileri gelmiştir (Bernstein, 2009: 92-3).

Güney ülkelerindeki küçük aile işletmelerinin küçük meta üreticilerine dönüşme süreci bu dönemde başlamış, devlet öncülüğünde kalkınma ve tarımı modernleştirme amacıyla Güney hükümetleri geniş çaplı politikalar benimsemiştir. Esasen, bu modernleşme politikalarının ve programlarının ortak mantığı, “meta ilişkilerini derinleştirerek daha verimli bir tarımın teşviki” olup “meta ilişkilerinin derinleşmesi, pazar için üretimde bazı ürünlerde uzmanlaşan, büyük ölçüde üretim ve tüketim araçları satın alan çiftçilerin piyasalarla daha büyük ölçüde bütünleşmesini gerektirmekteydi” (Bernstein, 2009: 96-7). İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ulusal kalkınmacılığı altındaki mülksüzleştirme süreci, Araghi (2009: 130) tarafından, köylüleştirme ve köylülüğü tasfiye etme süreçlerinin eşzamanlı tecrübesi nedeniyle, köylülüğün göreceli tasfiyesi olarak tanımlanmaktadır. Zira sübvansiyonlar, bu dönemdeki fiyat destekleri ve tarımsal girdilerin devlet tarafından finanse edilmesi gibi ulusalkoruma politikaları ile milyonlarca küçük toprak sahibi köylünün küresel piyasa koşullarına maruz kalma süreci yavaşlamıştır ve hafifletilmiştir.

1970'li yıllarda, ulusal kalkınmacılığın çelişkileri, Güney ülkelerinin bağımsızlık ve ulusal kaynaklar üzerinde kontrol talepleriyle ortaya çıkmaya başlarken, Keynesyen tam istihdam uygulamalarının çelişkileri de enflasyon, durgunluk ve küresel rekabetin baskıları ve Kuzey'in bu talepleri bastıramaması gibi sonuçlar yaratmış ve sistemsel krizlere yol açmıştır. Böylece, sermaye birikiminin gereklilikleri için ulusal kalkınmacılık ve Keynesyen politikalar uygun zeminler olmaktan çıkmıştır. Bu krizlere bir çözüm olarak sunulan neoliberal program, önceki dönemin katılıklarını aşarak, küresel rekabete uyum sağlayabilecek esneklikte bir birikim modelini teşvik etmekteydi. Bunun için, istihdamın, Keynesci katı biçiminin terk edilerek esnekleştirilmesi, küresel düzeyde rekabet edebilmek için devletin yatı-

rım alanından çekilmesi, kamu işletme ve hizmetlerinin özelleştirilmesi ve yapısal uyum programları ile Güney ve eski Sovyet ülkelerine bu reformların dayatılması gerekmektedir. Bu reformların, tarımda da küçük çiftçilere verilen devlet desteklerinin ve sübvansiyonların kaldırılması, küresel tarımsal şirketlerin birleşmeler ve satın almalar yoluyla yoğunlaşması ve sayıları azalan tarım ve gıda şirketlerinin tarımsal üretimi kontrolleri altına almaları başta olmak üzere önemli etkileri olmuştur (Bernstein, 2009: 106).

Bu dönüşümler, milyonlarca küçük üreticiyi büyük tarım şirketleri ile rekabete maruz bırakmış ve dolayısıyla, bu rekabette yaşamını sürdüremeyen küçük köylülük neoliberal bağlamda yeni bir mülksüzleşme sürecine girmiştir. Böylece, köylü sorunu tekrar gündeme gelmiş, Marx'ın bahsettiği anlamda köylülüğün küresel tasfiyesinin neoliberalizmle tamamlanıp tamamlanmayacağı tartışmaları gündeme gelmiştir. Philip McMichael (2006: 476) bu dönemde yaygınlaşan şirket gıda sisteminin, sınıf ilişkileriyle doğrudan ilişkili yeni bir tarım sorununu gündeme getirdiğini iddia etmekte, şirket gıda sistemiyle, küresel kapitalizmin yeniden üretiminde yeni gıda ve emek çevrimlerini bir arada düşünmeyi önermektedir. Nitekim şirketleşmiş tarımın yerleşmesinin önkoşulu olarak çiftçilerin mülksüzleştirilmesi gerekmektedir. Araghi'ye göre (2000: 151) savaş sonrası dönemdeki köylülüğün göreceli tasfiyesi, neoliberal dönemde yerini küresel çitleme dalgasıyla köylülüğün mutlak tasfiyesine ve yerinden edilmesine bırakmıştır. Önceki dönemin korumacı politikalarının yerini küresel piyasa düzeni alınca, Güney ülkelerindeki milyonlarca küçük üretici küresel gıda şirketleriyle rekabete maruz bırakılmış ve bu rekabete uyum sağlayamamaları köylülerin mülksüzleştirilmesinin ve yerinden edilmesinin önünü açmıştır. Bu durum da, potansiyel ve aktif yedek (göçmen) işgücü ordusunu yaratmıştır. Potansiyel ve aktif yedek işgücü ordusu arasındaki ayrım, üretim araçları mülkiyetiyle geçim araçları mülkiyeti arasındaki farka dayanmaktadır. Kırdaki köylülük içi ayrışma, yarı-mülksüzleşmiş bir köylü kitlesi yaratmıştır. Bunların, üretim araçları mülkiyetleri-en azından yasal olarak-sürmekle beraber, piyasa dışı geçim araçları mülkiyetini kaybetmiş durumdadırlar. Dolayısıyla, Güney'in (yarı)mülksüzleşmiş köylüleri, bugün potansiyel veya aktif olarak (göçmen) yedek işgücü ordusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla, neoliberal tarım politikaları, mülksüzleştirme ve yerinden etme teknikleriyle köylülüğün tasfiyesi sürecini hızlandırmıştır.

Geçim araçlarının metalaşması olarak tanımlanabilecek bu süreci, köylülüğün tasfiyesi tartışmasıyla ilişkilendiren güncel çalışmalarda (krş. Bernstein, 1979; Bernstein, 2001; Bryceson, 1999; Johnson, 2004) köylülüğün tasfiyesinin, geçimlik üretim veya küçük meta üretiminin, tarımda veya tarım dışında ücretli işçilikle aynı zamanda tecrübe edilebilen bir kır yaşamına da işaret edebilmesi kritiktir. Dolayısıyla, köylülüğün tasfiyesi, yoksullaşan kır nüfusunun geçim stratejilerini çeşitlendirme süreçlerine de işaret edebilmektedir (Johnson, 2004: 56). Nitekim

tarımda kapitalizmin gelişimiyle, küçük üreticiliğin toplumsal niteliği değişmiş ve küçük meta üreticiliğine dönüşmüş bu arada piyasa için ürettiği ürünlerin fiyatları düşerken üretimde ve tüketimde kullanılan girdi fiyatları artmıştır. Bernstein'in (1979) "basit yeniden üretimin sıkışması" olarak tanımladığı bu durumla beraber, hem üretimdeki girdiyi hem gündelik ihtiyaçlarını giderek daha fazla piyasadan karşılayan üreticinin nakit gereksinimi ve dolayısıyla düzenli ücrete olan ihtiyacı arttırmıştır. Böylece, toprak sahibi olmayan kır proletaryası ile birlikte, küçük üreticiler, kırdaki sayısı artmakta olan yedek işgücü ordusuna katılmıştır.

Neoliberal bağlamda da, Lenin ve Kautsky'nin dönemlerinde vurguladığı gibi, köylülüğün dönüşümüne dair yeknesak ve doğrusal bir rotadan bahsedilemez. Üretim ve/ya geçim araçları üzerinde hâkimiyetini kaybettiği için ücretli işçilere dönüşen köylülerin, tarımsal faaliyete devam etmesi de gözlemlenebilmektedir. Mevsimlik işçilik veya hane emek potansiyelinin muhtelif kullanımlarıyla ikisinin birden devam etmesi mümkün olabilmekte, geçimlik tarım veya küçük meta üreticiliği muhtelif biçimlerde ücretlerle desteklenebilmektedir.

Öyleyse, küresel kapitalizm bağlamında, topraktan tamamen kopmuş olmanın işçileşme sürecinde zorunlu bir uğrak olup olmadığı sorusu tekrar karşımıza çıkmaktadır. Marx'ın söz ettiği ikili özgürlükten biri olan üretim araçları mülkiyetinden (topraktan) özgürleşme söz konusu olmadığı ölçüde üretim ilişkileri için yarı-feodal (krş. Bhaduri, 1984; Byres, 1996) mülksüzleşen, işçileşen köylüler için de-proleter veya özgür olmayan emek (krş. Brass, 1997; Brass, 2010) gibi kavramlar geliştirilmiştir. *Yarı-feodal* yaklaşımı, ikili geçim biçimlerini, üretim ilişkilerinin henüz tam olarak kapitalist olmamasıyla açıklar ve kapitalizm gerçekleştiğinde özgür olmayan işçi kalmayacağı iddiasındadır (Çınar, 2014: 121). *Deproleterleşme* ise, Brass'ın özgür olmayan veya bağımlı emek gibi kavramlarına dayanmakta, yarı feodal yaklaşımın aksine, özgür olmayan emeğin kapitalizmde var olacağını iddia etmektedir. Nitekim Brass'a göre (2010) emek gücünün özgür olmaması, kapitalizmin ilkel bir aşamada olmasından değil, olgunlaşmış olmasından ileri gelmektedir. Ancak, ikili geçinme yöntemleri üzerinden bu tür tanımlamalar yapmak, hem tarımda kapitalizmin gelişim sürecine hem de sınıf kavramlaştırmasına dair muhtelif sorunlar barındırmaktadır. Öncelikle, tarımda kapitalist gelişmenin pür bir formu ve izleği yoktur. Tarımda kapitalist ilişkiler, tarım şirketlerinin artan kontrolüne dayanan, köylü hanelerin emeğinin sermayeye tabiiyeti olarak düşünülmelidir. Böyle bir tanımın sağladığı esneklik, farklı örneklerin analizinde kolaylık sağlamakla kalmamakta, emek gücünün metalaşmasının ücretli işçilikten fazlasına işaret ettiğini anlamının da önünü açmaktadır (Banaji, 2002: 115). Ayrıca, yine Banaji'nin belirttiği gibi (2003: 71) Marx, kapitalizmin özgürlük vurgusunu bir yanılsama, özgür işçiyi ise, kendi emek gücünü "özgür iradesiyle satmaya zorlanan kişi" olarak tanımladığı ölçüde, toprak mülkiyeti veya borçluluk gibi bağların varlığı, yeni bir işçi tanımını gerektirmemelidir.

Çınar'ın da belirttiği gibi (2014: 98) yarı-feodal veya de-proleter gibi tanımlamalar, sınıf kavramının analizindeki bir soruna işaret etmektedir. Farklı yaklaşımlar tarafından sınıf kavramı, yapısal bir konum veya toplumsal ilişki olarak sınıf olmak üzere iki biçimde ele alınmaktadır. Birinci ve daha yaygın kullanımında, sınıf toplumsal farklılaşma ve hiyerarşi içinde bir katman olarak; gelir düzeyi, pazar konumu veya meslek grubuna atıfla tanımlanmaktadır. Sınıfı yapısal bir konum olarak ele alan yaklaşımlar Weberyen³ veya yapısalcı Marksist gelenekten (Althusser, Poulantzas, Balibar gibi) olabilmektedir. İlişkisel sınıf yaklaşımı da Marksist gelenek içinden olup (Lenin, Gramsci, Thompson gibi) sınıfı, artığa el koyanlarla üreticiler arasındaki tarihsel ve toplumsal süreçte oluşan bir ilişki olarak ele alır (Öngen, 2002: 12; Wood, 2001: 92). Dolayısıyla, ilişkisel yaklaşım, sınıfı yalnızca ampirik bir gerçeklik değil, birbirleriyle ve kendi içlerindeki ilişkileri temelinde tanımlar ve bu ilişkiler ve onlardan doğan mücadeleler dışında sınıfın ampirik bir varlığından söz edilemeyeceğini vurgular. Ayrıca, bu ilişkiler, artığa el koyma sürecinde yaratılan diyalektik ilişkilere işaret ettiği ölçüde, sınıf oluşumu, mücadeleye dayanan, dinamik bir oluşuma işaret eder (Boratav, 2005: 11). Diyalektik ilişkinin analizi ise, şeylerin son hallerine geliş süreçlerini ve içinde bulundukları etkileşimsel zemini onların ne olduklarının bir parçası olarak almayı gerektirir (Ollman, 2011: 31). İlişkisel sınıf yaklaşımının en bilinen temsilcisi E. P. Thompson (1978: 147) tarihsel bir kategori olarak sınıfın, toplumsal sürecin zaman içindeki gözleminden türediğini, sınıflar hakkında bilgi sahibi olmamızın sebebi-nin ise insanların defalarca sınıfsal güzergahlarda (*class ways*) davranışlar sergilemiş olmaları olduğunu iddia eder. Buna göre, sınıfı kuramsallaştırmanın yolu, sınıf konumlarını saptamak değil, sınıf oluşum süreçlerini açıklamaktır (Wood, 2001: 96-7). Dolayısıyla, ilişkisel sınıf yaklaşımı sınıfı tarihsel bir “ilişki ve süreç olarak” (Wood, 2001) tanımladığı ölçüde dinamik bir sınıf kavramsallaştırmasının yolunu açmakta, kavramı yapısal konumlara ve kategorilere hapsedmemektedir.

Yarı-feodal, deproleter gibi tanımlamalarla sınıf yapısal bir kategori olarak tanımlandığından, bu kategorilere uymayanları yeniden konumlama çabasına girilmiş ve “yarı” gibi ifadelerle başvurulmuştur. Ancak, köylülüğün dönüşümü ve işçileşme sınıfsal dönüşüm veya sınıf oluşum süreçlerine işaret etmektedir. Dolayısıyla ne işçileşme ile köylülüğün dönüşümü birbirini dışlayan süreçlerdir ne de köylülüğün tasfiyesi sınıf toplamı bir süreçtir. Araghi'nin ifadesiyle (2009: 138), “köylülüğün küresel tasfiyesi, köylülüğün ölümüne yol açan, tamamlanmış veya kendini tamamlamış bir süreç değildir. Toplumsal sınıflar basitçe sona erip yok olmazlar, toplumsal mücadelelerle yaşar ve dönüşürler.”

3 Weberyen sınıf yaklaşımına dair detaylı bir tartışma bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Farklı yaklaşımların sınıf kavramsallaştırmasına dair detaylı bir tartışma için bkz. Öngen, T. (1996) Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı, 2.Baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Tarımdan Madene: Soma Havzası'nda Tarımsal Dönüşüm ve İşçileşme Süreçleri

Soma Havzası'nda sınıfsal ilişkilerin tarihini, iki sektörün tarihsel dönüşümüyle açıklamak mümkündür. Bir yanda, 20.yüzyılın ilk çeyreğine uzanan kömür madenciliği, diğer yanda havzanın tarihsel olarak temel geçim kaynağı olan tarımsal üretim ve özellikle tütün ve pamuk gibi sanayi ürünlerinin üretimi ve bu iki sektörün 2000'li yıllarda eş zamanlı bir dönüşüm geçirmesi, bugün havzada sınıfsal ilişkilerin belirleyicileridir.

Soma'da linyit kömürü, ilk kez, 1913 yılında ilçenin Darkale köyünden Osman Ağa isimli bir vatandaş tarafından, köyün Kısırakdere mevkiinde bulunmuş, 1914-1918 yılları arasında Almanlar tarafından işletilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda ordunun ihtiyaçları için kullanılmıştır. 1918'den 1922 yılına kadar ise, Mondros Mütarekesi'nin koşulları uyarınca Fransızlar tarafından işletilmiş, sırasıyla Faik Sabri, Nuri Aziz ve Yunus Nadi isimli kişiler tarafından çalıştırılmıştır. 1939 yılında Etibank'ın kurulmasıyla üretim Etibank'a transfer edilmiş, 1957 yılında ise, Etibank üretimi, Türkiye Kömür İşletmeleri'ne (TKİ) bağlı Garp Linyit İşletmeleri'ne devretmiştir. TKİ'nin kuruluşunu izleyen yıllarda, üretim hızla artmaya başlamıştır; 1978 yılında, Devletçe İşletilecek Madenler Hakkında Kanun ile özel sektör tarafından işletilen 79 linyit sahası TKİ'ye devredilmiştir. Aynı dönemde, yeni bir termik santralin de kurulmasıyla kömür ihtiyacı artmış, dolayısıyla üretim daha da hızlanmıştır. Bu durum, yeni bir havza planlamasını getirmiş, Soma üretim bölgesi Garp Linyit İşletmeleri'nden ayrılarak Ege Linyit İşletmeleri (ELİ) adı altında ayrı bir üretim bölgesine dönüştürülmüştür (Ergün, 1997: 98-9).

Madenlerin devlet tarafından işletildiği dönemde, havzanın köylerindeki halk, aile tarımı olarak tanımlanabilecek bir tarımsal faaliyetle uğraşıyorlardı.⁴ Bu dönem, en azından toprak sahibi köylülerin, madene girmeyi tercih etmedikleri, topraktan, çoğunlukla da tütün üretiminden geçimlerini sağlayabildikleri bir dönemdir. Örneğin, ailesi halen tütün üretirken kendisi de madende çalışan bir işçinin bu döneme ilişkin ifadesi şu şekilde: *"Biz o zaman ne madene girmeyi düşündük, ne termik santrale. Zaten onların tazminat olarak alacaklarını biz bir üründe alıyorduk. Oraya girmemizin bir anlamı yoktu."*

1980'li yıllar itibarıyla ülke genelinde, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin verimsizliği, serbest piyasacılık ve özelleştirme tartışmalarının gündeme geldiği bir sektör de, kömür madenciliği olmuştur. 1990'lı yıllarda kömür üretiminin temel belirleyicisi olan termik santrallerin özelleştirilmesi gündeme gelmiş, ancak sonuçsuz kalmıştır. Diğer sektörler gibi, kömür üretiminin de özelleştirilmesi Türkiye'de neoliberalizmin kurumsallaştığı 2000'li yıllara kadar gerçekleşmemiş, TKİ'nin Soma'da kömür üretimini özel sektöre yaptırması 2004 yılında başlamıştır. Bu yıl-

4 Burada havza köylerinden kasıt, İzmir'in Kınık ilçesine, Balıkesir'in Savaştepe ilçesine ve Manisa'nın Soma ve Kırkağaç ilçelerine bağlı köylere tekabül etmektedir. İlerleyen bölümlerde bu köylere dair daha detaylı bilgiler verilecektir.

larda, TKİ havzadaki sahaları hizmet alımı veya rödovans sözleşmeleriyle özel şirketlere ihale etmiştir (Tamzok, 2014). Bu iki sözleşme türü oldukça benzer olmakla birlikte, rödovans sözleşmesinde TKİ, ocağın işletme hakkını piyasaya satılacak ton başına kömür için en yüksek rödovans ödemesini taahhüt eden firmaya devrederken, alım garantili rödovans da denen hizmet alım sözleşmesinde üretim, ton başına en düşük satış fiyatı taahhüt eden firmaya devretmektedir. TKİ de sözleşmede belirtilen fiyat üzerinden kömürü satın almaktadır (Türkiye Barolar Birliği, 2014: 36-7). Her iki yöntemde de devlet, kömürün tek müşterisi olarak sermayeye alım ve fiyat garantisi sunmakta ve sektörü yatırımcı için cazip bir hale getirmektedir. Aynı zamanda, satılacağının garanti olması nedeniyle, sözleşmedeki asgari tutarın çok üstünde üretim yapılmakta bu da emek yoğun üretim tekniklerinde, işçi üzerindeki üretim baskısıyla mümkün olabilmektedir. Boğaziçi Üniversitesi'nin Soma faciası raporunda, Ersoy (2015: 44) tarafından bu durum şu şekilde aktarılmaktadır:

(R)ödovans sözleşmesinde belirtilen asgari tutarın çok üzerinde miktarlarda üretilen kömür TKİ tarafından sorgusuz sualsiz satın alınmakta, bu durumda ELİ'nin üretimi gerilemekte ve elindeki stoklar artmaktadır. Bu durumda ELİ, üretimin zor şartlarda gerçekleştiği yeraltı maden ocaklarında rödovans ya da hizmet alımı yoluyla üretimi arttırmaya yönelik bir üretim politikası izlemekte ve bu şirketler üzerinde ciddi bir üretim baskısı oluşturmaktadır. Rödovans sözleşmeleri incelendiğinde bu şirketler vasıtasıyla yapılması planlanan üretimin sözleşmede belirtilen asgari üretim miktarının da çok üzerinde olduğu görülebilir.

Havzada, ocak işletmekte olan mevcut dört şirket olup, üçü Soma biri Kınık ilçesindedir. Kınık'taki ocak henüz hazırlık aşamasında olduğundan istihdam ettiği işçi sayısı Soma'daki ocaklara nazaran düşüktür. Soma'da yatırım yapan şirketlerin ise ikisi birer ocak işletirken, diğer şirketin aktif olarak üretim yaptığı iki ocağı vardır; bir ocağında da Soma katliamı gerçekleştiğinden ocak o günden beri kapalı durumdadır, ancak açılması beklenmektedir. Bunlara ek olarak, yine Soma ilçesinde bir ocağın açılması için de çalışmalar başlamış durumdadır.

Özelleştirmelerle birlikte havzada önceki dönemin açık ocak madencilik tekniği yerine, emek yoğun yer altı madenciliğinin tercih edilmeye başlamasıyla havzadaki maden işçisi sayısı 2000 yılından 2013 yılına 4 kat artmıştır (Yalman ve Çelik, 2016: 12-3). Bu çalışma açısından, sektördeki özelleştirmelerin ve maden işçisi sayısındaki artışın önemi, bu işçi ihtiyacının nasıl karşılandığıdır. Tarımda neoliberal dönüşümün havzadaki etkileriyle tarımdan geçimini sağlayamayan, yoksullaşan ve dolayısıyla işçileşme sürecine giren nüfus, bu süreçte madenlere bir nevi mahkûm edilmiş, baskı koşullarında çalışmayı kabul etmeye mecbur kalmıştır.

Havzada kömür madenciliğinin neoliberal dönüşümüne tarımda neoliberal dönüşüm eşlik etmiş, özellikle tütünçülükte iki kritik dönüşüm havzada sınıfsal ilişkilerin dönüşümünde belirleyici olmuştur. Birinci dönüşüm, 1994 yılında Tekel'in

tütün alımında kota uygulaması olmuştur. Öncesinde, 196 sayılı Ekici Tütün Piyasalarının Desteklenmesine Dair Kanun ve 1177 sayılı Tütün Kanunu kapsamında Tekel, yıl içinde üretilen bütün tütünü satın alıyordu. Dolayısıyla, kota uygulaması satış garantisini ortadan kaldırdığı ölçüde, tütün üreticileri için kritik bir dönüşümdür (Ertürk-Keskin ve Yaman, 2013: 422). Kınık'ın köyünden bir ailenin ifadesiyle, kotanın etkileri şu şekildeydi: *"Tütünü bol üreteceksin ki para etsin. Kota gelmeden bir aile üç beş ton üretti. Sonra kota kondu, dediler ki 500 kilodan fazla ekemeyeceksin. O da kurtarmadı tabii. Nasıl kurtarsın koca aileyi!"* İkinci ve daha belirleyici dönüşüm ise Tekel'in özelleştirilmesi olmuştur. Tekel'in özelleştirilmesini öngören Özelleştirme Yüksek Kurulu Kararı Şubat 2001'de imzalanmış ve Tekel Genel Müdürlüğü özelleştirme programına alınmıştır. 2002'nin Ocak ayında ise 4733 sayılı Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'un kabul edilmesiyle, tütün sektörünün "serbestleşmesi", destekleme alımlarının kaldırılması ve Tekel'in varlıklarının satışı mümkün olmuştur (Ertürk-Keskin ve Yaman, 2013: 392). Tekel'in özelleştirilmesinin tütün üreticisi üzerindeki etkisi, sözleşmeli tarıma zorlanma veya tütün üretiminden çekilme şeklinde olmuştur. Soma'nın bir köyünden, 2000'li yıllara kadar ailesiyle beraber tütün üretirken 46 yaşında (2005 yılında) madende çalışmaya başlayan bir işçi, TEKEL'in özelleştirilmesinden sonra deneyimledikleri güvencesizliği şu şekilde ifade ediyor: *"Arkanda devlet olmayınca korka korka yapıyor insan. Zaten köylü hep korkar, eziktir yani. Bu işi yapıyorum ama kazanacam mı diye hep korkar. Arkanda devlet de olmayınca... Mecbur girdik madene."* Diğer yandan, özelleştirmelerin önemli bir sonucu da, tütün üretiminin uluslararası firmaların kontrolüne girmesi ve küçük üreticinin sözleşmeli tarıma başlamasıyla, şirketler tarafından belirlenen tütün fiyatlarındaki belirgin düşüştür (Aydın, 2010: 171). Zira, görüşme yapılan ailelerden tütünle uğraşan veya bir dönem uğraşmış olanların tamamı tütün fiyatındaki düşüşten bahsediyordu ve hepsinin endeksi geçmişte tütünün kilosunun yetmişlik rakıyla aynı olmasıydı: *"Şimdi sen sigaranın tanesine 10 TL veriyorsun, tütünün kilosu 13 lira. 1 kilo tütün dediğin senin 50 paket sigara. Eskiden tütünün kilosu 70'lik rakıyla aynı fiyattı. Şimdi o kadar olsa... 500 kilo tütün yapsan, 80 lira 70'lik rakının fiyatı, 40 bin lira olurdu. Artık para etmiyor."*

Sonuç olarak, madenlerin özelleştirilmesi ve yeni yer altı kömür sahaların açılmasıyla, küçük üreticinin sözleşmeli tarıma mecbur kalarak uluslararası şirketlerin kontrolü altına girmesi ve böylece tütün fiyatlarının düşmesi geçmişte tütün üretiminden geçimini sağlayan ailelerin üretimden çekilmesi, bu ailelerdeki erkeklerin yeraltı madenlerinde çalışmaya başlamasında itici faktör olmuştur. Nitekim yapılan görüşmelerde de genel eğilimin, sözleşmeli tarımdan elde edilen gelir bir ailenin geçimini sağlamaya yetmediği ölçüde, ailelerin tarımdan ya çekilmesi ya da devam etse de ek gelir kaynaklarına yönelmesi olduğu görülmektedir. Örneğin, ailesi halen tütün üretirken kendisi de madende çalışan bir işçi bu süreci şöyle anlatıyor:

Burada zaten şu an madende çalışan yerlilerin birçoğu tütünle geçinen ailelerdi. Ama tabii hükümetin siyasi iktidarın tarımı burada tasfiyesi yavaş yavaş... Ta 1990'lı yılların sonunda başladı tasfiye. Kota girdi tütüne. Örneğin sen istediğin kadar tütün yapabiliyordun, kotası yoktu. Ondan sonra 1990'lı yılların sonunda kota koydular. Dediler ki aileye, sen dediler 500 kilodan fazla tütün yapmıcan. Milleti kurtarmadı bu. Yavaş yavaş başka alternatifler aradılar kendilerine. Başka alternatif de bizim kırsal bölgede... Karaçam olsun, Çepni köyleri hep, kırsaldır yani sulak değildir. Her şey yetişmez yani. Zeytin, tütün... Kırsalda yetişebilecek şeyler burada. Zeytincilik de uzun vadeli şey istediğinden dolayı geçim kaynağı olarak millet madene yöneldi. Şimdi 2003-2004'te başladı bizim köyün madencilik hikayesi zaten 2003'ten önce çok nadirdir, tek tüktür madene girenler. 2003'ten sonra artık madenci oldu komple. Ondan önce yoktu.

Özelleştirmeler, Tarımsal Dönüşüm ve Havzada Yerel Sınıfsal İlişkiler

Bu döneme dair önemli bir olgu, özelleştirmelerle yatırımların artmasıyla, havzanın sınırlarının genişlemiş, Soma ilçesiyle sınırlı olmaktan çıkmış olmasıdır. Burada havzayı, yeni sahaların açıldığı bölgelere değil, maden işçisi arzının sağlandığı bölgelere göre değerlendirecek olursak, artık Soma Havzası'nın Manisa'nın Soma ve Kırkağaç ilçeleri, İzmir'in Kınık ilçesi ve Balıkesir'in Savaştepe ilçelerinden ve bağlı köylerinden oluştuğunu söyleyebiliriz. Savaştepe, Kırkağaç ve Soma'nın köylerinden olan ailelerin toprakla ilişkileri ve bu ilişkinin tarihsel dönüşümü ve ürün kompozisyonu benzerdir. Çoğunlukla tütün üretimiyle geçimlerini sağlamış, yukarıda vurgulanan dönüşümlerle üretimden çekilmiş veya üretime devam etse de elde ettikleri gelir geçimlerine yetmeyen ailelerden oluşmaktadır. Kınık'ta ise, iki tür kırsal yaşamdan bahsetmek mümkündür. Birinci kısım, daha verimli toprakları olan, sulu tarımın yaygın olduğu ova köyleri olup bu köylerin toprak sahibi köylüleri, halen tarımdan geçimlerini sağlayabiliyor ve ilçenin geri kalan köylerinden insanlar, özellikle madenlerde çalışmaya mecbur kalmadıkları için onları "zengin çiftçiler" olarak adlandırıyorlar. Bu köylerde, kendi toprağı olan ailelerin tarıma devam etmesi diğer köylerden daha yaygın olduğundan, aileler madenlere inmeyi çoğunlukla tercih etmiyorlar; konserve şirketleri ya da süpermarketler aracılığıyla sözleşmeli tarım halen görece yaygındır. Kınık'taki ikinci kısım ise, Soma, Kırkağaç ve Savaştepe'nin köylerindeki ailelerle benzer deneyimleri olan, geçmişte bütün köylülerin tütüncülükle geçindiği dağ köylerinden aileler olup, tarımsal dönüşümden sonra madenlere yönelmişlerdir. Bu köylerle Kınık'ın ova köyleri arasındaki farkı Tütün Üreticileri Sendikası (Tütün-Sen) Genel Başkanı Ali Bülent Erdem, yaptığımız görüşmede şu şekilde anlatıyor:

Şimdi tütünün şöyle bir özelliğı var; tütün başka ürünlere benzemiyor. Kırak topraklarda yetişiyor ve neredeyse bir zanaat halinde yapılıyor. Yani bir tütünü üretmek için aşağı yukarı 13 ayınızı harcamak zorundasınız. Tohumu,

fideyi yetiştireceksiniz, diyeceksiniz, kıracaksınız, basacaksınız tütün, balyalayacaksınız. Onu siz saklayacaksınız ve şirketler geldiğinde teslim edeceksiniz. Sorumluluk hep sizin elinizde ve çok ağır bir işçilik. Bütün bir aile çalıştığı için kazanıyorlar. Bundan bir vazgeçtikleri an bir daha dönme şansları yok. Eğer tütünden vazgeçerseniz o toprakları siz hiçbir şey yapamazsınız. Tütün yapılan toprakta başka ürün yetişmez. Ama sulu tarım yapan genelde madene inmez. Ama çalışan madencilerin eşleri o sulu tarıma mevsimlik işçi olarak gider. Şimdi Kınık Ovası da çok büyük toprakları olan, böyle çok geniş toprakları olan bir yer, çok verimli topraklar. Onlar tarımdan kazanamamışlar dahi... Çiftçinin hep bir umudu vardır; bu sene domatesten kazanamadım seneye mısır ekerim, mısırdan kazanırım. O madeni tercih etmez. Genellikle madeni tercih edenler geçmişin tütüncüleri.

Ancak, köylülüğün tasfiyesine dair yapılan teorik tartışmada bahsedildiği gibi, bu köylerdeki aileler için de ailenin erkek bireylerinin madenlerde ücretli işçi olarak çalışmaya başlamaları birçok durumda topraktan topyekûn bir kopuşu getirmişti, bu aileler hane emek potansiyelinin çeşitli kullanımlarıyla tarıma devam etmektedirler. Yukarıda, Bernstein'e (1979) atıfla bahsedilen "basit yeniden üretimin sıkışması" durumu havzada tarımla uğraşan aileler tarafından doğrudan tecrübe edilmiş, gündelik ihtiyaçlarını daha fazla piyasadan karşılamaları ve tarımda girdi fiyatlarının artması nakit gereksinimlerini arttırdığından gelir kaynaklarını çeşitlendirme yoluna gitmişlerdir. Özellikle ailelerdeki kadınlar ve çocukların, tarımsal faaliyete çeşitli biçimlerde devam etmesinin yaygın olduğu gözlemlenmiştir. Bunun en yaygın biçimi, sulu tarımın sürdüğü bölgelerde "ovaya yevmiyeye gitmek". Madenci eşleri, özellikle yaz aylarında yaygın bir biçimde tarlalara yevmiyeli çalışmaya gidiyorlar. Bu kadınlar, sigortasız çalışıyorlar, büyük çiftçilerle anlaşmalı dayıbaşları tarafından ayarlanan tarlaya götürülüyorlar. Dayıbaşları, çiftçiye sağladığı tarım işçisi üzerinden yüzde alıyor. Örneğin, 2016 yaz ayında, bir işçinin yevmiyesi 50 lira olup, 15 lirası dayıbaşına, 35 lirası işçiye veriliyordu.

Köylerinde yaşamaya devam eden ailelerin, tarımı sürdürebilmek için madencilğe başlamaları da gözlemlenebilen bir durum. Artan girdi fiyatlarını finanse edebilmek için madencilikten gelen ücrete ihtiyaç duyan bu ailelerde, çoğunlukla, kadınlar ve çocuklar ücretsiz aile işçileri olarak tarıma devam etmektedir. Diğer taraftan, tersinden bir ilişkiyi gözlemlemek de mümkün. Madenden elde ettikleri gelir geçimlerine yetmediği ölçüde, aileler ücretli işçi olarak, geçimlik veya sözleşmeli tarımı sürdürerek tarımdan ek gelir elde ediyorlar. Özellikle köylerinde yaşamaya devam eden aileler, mutfak ihtiyaçlarını neredeyse tamamen kendi ürettikleri gıdalarla karşılıyorlar. Bu, sebze-meyve ekerek de hayvancılıkla da olabiliyor. Kendi ihtiyacından fazlasını üreterek bundan gelir elde eden ailelerde, madene inen erkekler de çalışmadıkları saatlerde, hafta tatillerinde ve yıllık izinlerinde toprakla uğraşmayı sürdürüyor, çoğunlukla yıllık izinlerini de hasat zamanına denk getirmeye çalışıyorlar.

Diğer yandan, Soma'daki maden işçilerinin ciddi bir kısmı da, linyit üretiminde havzanın cazibesinin yatırımcı açısından artmasıyla, Zonguldak ve Kütahya gibi madenci kentlerinden ve bu kentlerin çevresindeki Bartın, Ordu, Çorum gibi kentlerden Soma'ya göç eden işçilerdir. Zonguldak ve çevresinden göçmen işçilerin gelmelerinin ardındaki temel sebep Zonguldak'ta yatırımların azalmaya başlaması ve küçük ölçekli yatırımların ve hatta kaçak ocakların yaygın olması dolayısıyla Soma'daki kadar istihdam olanağı olmamasıyken Kütahya'dan gelenlerin temel gerekçesi, Kütahya'da madencilik Soma kadar büyük bir istihdam sağlamıyor olmasıydı.

Göçmen işçilerle havzanın köylerinden olup madenlerde çalışan işçilerin emek süreçlerindeki ve sınıf ilişkilerindeki konumu arasındaki en önemli farkın toprakla ilişkilerindeki farktan ileri geldiği gözlemlenmiştir. Göçmen aileler, toprakla bağlarını ya koparmış durumdadır ya da toprakla ilişkileri ailedeki kadınlar ve/ya çocukların tarlalara yevmiyeye gitmesiyle sınırlıdır. Ayrıca, çoğunlukla Soma'nın merkezinde ve kirada oturuyorlar ya da ev kredisi ödüyorlardı. Görüşmelerde, göçmen aileler, çoğunlukla toprakları ve köyleriyle bağlarının tamamen kopmuş olmasından kaynaklanan dezavantajlarını vurguladılar. Yerli madenci ailelerin, en azından kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar toprakla ilişkileri sürebilirken kendilerinin memleketlerinden uzak ve/ya topraksız olmaları nedeniyle böyle bir imkanları bulunmamasını yerli ailelere karşı bir dezavantaj olarak tanımlıyorlar. . Örneğin, eşi ve oğlu madenci Kütahyalı bir kadın bu durumu şöyle anlatıyor:

Mesela benim köyüm yakın olsa... Biz hiç durmadan gitsek üç saatte anca varıyoruz köyümüze. Şurada yarım saat olsa benim köyüm buraya, akşam gitmesem sabah giderim, sabah gitmesem akşam giderim. Gider oraya bahçemi yaparım mesela: Çoluğumun çocuğumun kışlık yiyeceğini hazırlarım. Giderim ya da kurban zamanı, iki üç ay öncesi bir dana alırım bağlarım dama. Kurban zamanı onları satarım, köyüm yakın olsa. Şurada Savaştepe'ye bir saatte gider gelirsin ama Kütahya'ya bir gün sürer.

Soma, Kınık ve Savaştepe işçileri ise onların dezavantajlı konumlarını örgütlenme olanaklarının önünde bir engel olarak görüyorlardı. Buna göre, topraktan (neredeyse) tamamen kopmuş olmaları yeniden üretim maliyetlerini arttırdığı ölçüde maden işçiliğinden elde edilen gelire bağımlılıklarının daha fazla olması, onları patronlara daha itaatkar bir hale getiriyor. Özellikle, köyünde yaşamaya devam eden yerli işçiler bu farkı çok sık dile getiriyordu, örneğin Savaştepe'nin köyünde yaşayıp servisle işe gidip gelen bir işçinin ifadesiyle:

Şimdi biz ev kirası vermiyoruz. Kendi ettiğimizi yiyoruz. Ya da şimdi Soma'ya gitsem ben, bana bir 50 lira para lazım olsa kimden isteyeceğim? Ama burada hepimiz birbirimizi tanıyoruz. Soma'da bir sıkışsan mecbur kredi kartına yüklenecesin. Dayanışma burada var yani. Dolayısıyla... Adam mesela geliyor Kütahya'dan, kredi çekiyor ev alıyor. Adam artık madene köle oluyor. Sen

mesela yapılması yasak bir işi bile emretsen yapmak zorunda. Çünkü borcu var. Onun için bazı şeyler düzene girmiyor. Onlar var ya... O Kütahyalılar, Zonguldaklılar... Onlar artık köleleşti. Onlara madenden çıkmayacaksın, bir vardiya daha çalışacaksın de. Yine çalışacaklar. Kukla onlar. Çavuş otur dedi, oturur. Amir otur dedi oturur. Bu baskıya karşı yer altında biraz duran bizler yine. Ama biz de öne çıkıyoruz işte çok. Devletten de bir beklentimiz yok, şirketten de bir beklentimiz yok. En fazla olsa al çantanı çık dışarı derler, o da bizi öldürmez. Biz buraya geri geldiğimiz zaman yapabileceğimiz bir tarlamız, toprağımız, hayvan hasat yapma imkanımız var.

Diğer taraftan, toprakla ilişkilerinin tamamen bitmese de ciddi ölçüde azalması sonucu geçim araçlarının metalaşması ve artan nakit ihtiyacı, yerli aileler için de borçlanmayı getirmiş, insanlar borçlarını ödeyebilmek ve hatta borçlanabilmek için madenlerde çalışmaya başlamıştır. Örneğin Kınık'ın bir köyünde, maden faciasında oğlunu kaybetmiş bir baba şunları söylüyor: *"Durumlarımız çok bozuldu, öyle mecbur girdik madene. Mesela bir para gerekse, bankaya krediye başvursan kefil mefil bir sürü iş. Madenciye hemen verirler kredi."* Ayrıca, yerli ailelerin de, özellikle görece genç olanların, ciddi bir kısmı köylerinden Soma, Kınık veya Savaştepe'nin merkezine taşınmış, aralarında toprakla ilişkileri belli ölçüde devam edenler olsa da, çoğu ev kredisi veya kredi kartı borcu gibi sebeplerle borçlanmışlardır.

Hem havzanın köylerinden hem de diğer kentlerden Soma'daki madenlerde çalışmaya başlayan işçilerin, işe başlama süreçleri havzadaki sınıfsal ilişkiler için kritik. Havzada, madencilerin madenlerde çalışmaya başlamaları dayıbaşılar aracılığıyla oluyor. Maden işçileri tarafından taşeron olarak adlandırılan dayıbaşılık, gerçekten de enformel bir taşeronluk olarak işliyor. Bu kişiler, çoğunlukla deneyimli madenciler olup, onlardan beklenen öncelikle, akrabalık ve hemşerilik bağlarını kullanarak ocaklara işçi bulmaktır. Dayıbaşları, işletmeye getirdikleri ekiplerle beraber sigortalı ve ücretli olarak işe alınıp, sağladıkları işçi başına da ücret almaktadır. Bu sisteme, ocaklarda çalışacak işçi bulmanın zor olduğu bir dönemde başvurulması beklense de, ocaklarda çalışmaya razı yeterli ve hatta fazla bir nüfus varken de bu sistemin belli ölçüde sürüyor olması, ikinci bir işlevleri olabileceğini gösteriyor. Nitekim dayıbaşlarının birincil işlevi ocağa işçi sağlamak olsa da, daha kritik sorumlulukları, ekiplerinin maksimum kapasiteyle çalışmalarını sağlamaktır. Dolayısıyla, bu enformel taşeronluk, şirketin maksimum kapasiteyle kömür çıkarmasını garanti altına alan, işçiler üzerindeki bir baskı ve denetim mekanizmasıdır. İşçilerin ifadesiyle başlarında *"Azrail gibi duran"* bu kişiler, faciadan sonra sıkça gündeme gelen üretim zorlamasının yer altındaki uygulayıcılarıdır.

Dahası, bu sistem, yalnızca yer altında değil, havzadaki toplumsal ilişkilerin bütününde bir denetim mekanizması olarak işliyor. İşveren, bu kişilerle bağlantı kurduktan sonra, taşeronlar, havzadaki köylerden veya Zonguldak, Kütahya gibi kentlerden, öncelikle akraba veya hemşerileri arasından, oluşturdukları ekiplerini, yer altında ayak denilen üretim birimlerinde çalıştırıyor. Bir ekipteki işçiler, aynı

köyden gidip geliyorlar veya aynı memleketten gelip Soma'da aynı mahallede ikamet ediyorlar ve dolayısıyla aynı servisle işe gidip geliyorlar. Ayrıca, Kütahya, Ordu, Zonguldak gibi Soma'ya çok göç veren kentlerin Soma'da hemşeri dernekleri ve bu derneklerin lokalleri ve/ya kahvehaneleri olduğundan, ekipler, işyeri dışındaki yaşamlarını da bir arada geçiriyorlar. Dolayısıyla, işçiler, taşeronlara bölünürken, hemşerilik veya aile bağlarıyla da ayrıştırılıyor. Örneğin, Soma ve özellikle Kınık'ta "aşiret" olarak adlandırılan ve oldukça kalabalık olup yaygın olarak madenlerde yaşayan Türkmen Alevi, Çepniler bu ayrımı şu şekilde örneklendiriyor:

Bizim Kınıklılar, Çepniler genellikle yan işlerde çalıştırılır. Mesela ağırlık dediğimiz... Derler ki işini erken bitir, erken çık dışarı. Yani daha üretimde yer almadıkları için, bizim Kınık bölgesi erken girip erken çıkar işe. Ama dışarıdan gelen işçiler tamamen şirketin üretim bölgesinde çalışır. Taşeronlar, işveren bilir çünkü. Çepniler örgütlüdür, her dediğini yapmaz...Kütahya'dan, Zonguldak'tan gelenle bizi aynı yerde çalıştırmaz, aynı servise bindirmez. Onun için erken çıkarır bizi, öbürküler de bizi tembel sanır.

Faciadan sonra, Soma'da işçiler, facianın sorumlusu olarak; devlet (Enerji Bakanlığı ve TKİ), ocak işleten şirketler ve Maden İş sendikasıdan oluşan bir şeytan üçgeninden bahsetmeye başladılar. Buna göre, işçiler, devlet kurumlarını teftiş ve kontrol eksikliklerinden ve işvereni kolladığı için; şirketi, kâr hırsını işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemlerinin önüne koyduğu için; Maden İş sendikasını ise, işçi çıkarlarını değil, sermaye çıkarlarını kolladığı ve "sermayenin işbirlikçisi" olduğu için suçluyorlar. Bu üçlü ile dayıbaşılık sistemi arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu iddia etmek mümkün. Nitekim deneyimli bir maden işçisinin iddiasına göre, şirketlerin kârlılığı büyük ölçüde bu sistem sayesinde:

Kömür işletmelerinde ekipler olarak çalışma mecburiyeti var. Bireysel çalışamazsın. Tamir taramacılar bir ekiptir, pompacılar bir ekiptir, dinamitçiler bir ekiptir, bantçılar bir ekiptir, ayakta çalışanlar bir ekiptir, hazırlıkçılar bir ekiptir, baca sürücüler bir ekiptir. Şimdi bu ekiplerin hepsinin başında taşeron vardır. Doğal olarak onları denetim altına alacak ve aynı zamanda da sermayenin, yani esas ana patronların oradaki üretimi hızlandıracak mekanizmalara ihtiyacı var. Yani onlar olmasa, iddiayla söylüyorum bugün bir ocakta⁵ bir vardiyada 7 bin ton kömür çıkıyor, bu 5 bin tona düşer. Üç vardiya düşün, günde 6 bin ton daha fazla kömürü bu yukarıdan kurdukları baskı ve denetim sayesinde elde ediyorlar.

Yine, dayıbaşları ve hemşeri dernekleri, Maden İş sendikasının yönetiminde temsil ediliyorlar, her bir hemşeri derneğinin sendika yönetiminde bir temsilcisi bulunuyor. Benzer bir biçimde, hemşeri dernekleri de doğrudan taşeronlar tarafından veya bu üçlü ittifak ve taşeronun kurmak istediği sisteme hizmet edecek

5 Burada şirketin ismini söylüyor, ancak işçilere, kendi isimleri gibi çalıştıkları ocağın ve şirketin isminin de söylenmeyeceği teyit edildiğinden, "bir ocak" ifadesi kullanılmıştır.

biçimde kuruluyor. Emekli bir maden işçisinin belirttiği gibi: *“Bizim dernekler hep madenden, taşerondan. Mesela sen taşeronsun, ben taşeronum, o taşeron... Bizim taşeronlar toplaşıp dernek yaptılar. İşte bizim Kütahyalı Derneği öyle. Ama gene de gitsen şimdi, benim şuna ihtiyacım var desen onlar yardımcı olurlar.”*

Dolayısıyla, dayıbaşılık ve işçilerin sözünü ettiği üçgen tarafından kurulan ilişki ağları, işçileri taşeronlara bölerek, iş yerinde ve toplumsal yaşamda bir araya gelmelerinin önünü kesiyor ve bu feodal ilişki ağları sayesinde olası bir işçi muhalefetinin önüne geçiyor. Örneğin, faciadan sonra örgütlenme çalışmalarına⁶ katıldığı için işte çıkarılan bir maden işçisi, “deşifre olduğu için” artık Soma’da iş bulamayacağını düşünüyor. Yakın bir akrabasının taşeron olduğunu ve aynı zamanda Maden İş sendikasında yönetici olduğunu ve şunları söylediğini anlatıyor: *“bulunduğun örgütle bütün işini kes, oradakilerle selamını kes, bizim Maden İş’in üyesi ol, yarın hemen seni işe sokayım. Ama onlarla olduğun sürece sana ben bile iş bulamam”*.

Facia Sonrası Dönem: Maaş Artışları ve İşsizlik

Faciayı takip eden bir yılda, kent genelinde ve özel olarak maden işçileri arasında bir muhalefet oluşmaması için iktidarın ve sermayenin çeşitli içerme mekanizmaları ve sınıf içi ayrıştırma taktikleri kullandığını iddia etmek mümkün. Bunu yerine göre patronajla, yerine göre işsizlik gibi tehdit mekanizmalarıyla kurdukları görülüyor. Örneğin, kentin ana caddesindeki esnafın o caddede yapılan eylem ve gösterilere katılmaması istendiğinden faizsiz kredi verildi ve Soma halkının kredi kartı ödemeleri üç ay ertelendi. Diğer taraftan, en etkin kullanılan ve kullanılmaya devam eden mekanizma, işsizlik tehdidi olmuş durumda. Faciadan sonra altı ay boyunca, katliamın olduğu ocağı işleten şirketin bütün ocakları kapatılıyor ve bu süreçte bu şirketin işçilerine çift maaş ödeniyor. 2014 Kasım ayında, aralarından 2831 işçinin işten çıkarılmasıyla ve kentte ciddi bir işsizlik tecrübesi başlamış durumda. Çalışanlar işsizlikle, işsizler iş bulamamakla tehdit ediliyor. Örneğin, eylemlere katılanlar ya da facianın devam etmekte olan ceza davasında şirket aleyhine tanıklık yapan işçiler fişleniyor ve yalnızca o şirketin ocaklarında değil, havzada hiçbir şirketin ocağında iş bulamıyorlar. Çalışmakta olan işçiler üzerinde ise, var olan işsizlik çoğunlukla taşeronları tarafından, bir tehdit olarak kullanılıyor: *“İşsizlik kaygısı çok. Şirket de çalışana karşı kullanır bunu. En çok da taşeron kullanır. Dışarıda bekleyen adam çok diyor, çalışmazsan kendin bilirsin.”* Ayrıca, taşeronlar ve ekibi arasında, çoğunlukla, hemşerilik veya akrabalıktan kaynaklanan bağ sayesinde, borçluluğun kolaylıkla tespit edilebildiği bunun işsizlik tehdidinde işlerini kolaylaştırdığı sıkça iddia edildi. Örneğin, Soma’nın köyünde yaşayıp

6 Soma’da, katliamdan sonraki süreçte muhtelif, muhalif örgütlenme çabaları olmuş, sayıca küçülmekle birlikte varlığını sürdürmeye devam etmiştir. DISK’e bağlı Dev Maden Sen sendikası, Soma’da şube açmış ve katliamı takip eden günlerde üye sayısını bir işçiye yaklaşmıştır. Ayrıca, Sosyal Haklar Derneği, Soma’da temsilcilik açmış, maden işçilerini, tarım işçilerini ve köylerde Termik Santral ve kömür ocağı projelerine karşı örgütlenme çabalarına kalkışmıştır. Katliamı takip eden iki yılda, her iki örgütlenme de çeşitli sebeplerle güç kaybetmeye başlamıştır. Ancak, örgütlenme çalışmaları bu çalışmanın kapsamının dışında olduğundan bu konuya ilişkin detaylı bir tartışma yapılamayacaktır.

madende çalışan bir işçi, halen çalışıyor olmasını borçlu olmasına bağlıyor: “İşveren borçluyu tercih eder. Benim taşeronum ben borçlu olmasam beni çalıştırmaz. Sor şimdi, borçlu olmayan işçi anca yüzde beş çıkar. Ne yapalım borç yiğidin kamçısıdır. Gerçi bizimki kırbaça dönüyor ya.”

Diğer yandan, facia sonrası, işçilerin koşullarındaki iyileştirmeler de işçiler arasındaki rekabeti teşvik ediyor, nitekim bir yanda ücretler artıp görece bir refah artışı tecrübe edilirken diğer yanda işsizlik ve yoksulluk artıyor. Maden işçileri 2014 yılında, 1200-1300 liraya çalışırken, şu anda maden işçilerinin taban ücreti çift asgari ücret (net 2600 lira) olmuş durumda. Havzada sektörel bir çeşitlilik olmadığı ve madenci ailelerinin kendi topraklarından geçimlerini sağlayamadığı bu dönemde, görece istikrarlı ve yüksek ücretli maden işçiliği için rekabet artmış durumda. Yüksek maaşlarla işsizliğin eş zamanlı tecrübesi iki taraf için de bir baskı aracı için kullanılıyor, maden işçilerinin ifadesiyle “ölümü gösterip sıtmaya razı ediliyorlar” veya “açlıktan ölmekle madende ölmek arasında seçim yapmak zorunda kalıyorlar”. Örneğin, görüştüğüm bir işçi, çalıştığı ayakta metan gazı çıktığını ve önlenemezse ayağın kapatılacağını, ancak kapanmasını tercih etmediğini söylüyor çünkü ayak kapatılırsa “ücretsiz izne mi çıkarırlar direk atarlar mı” bilemiyor.

Buraya kadar, facia sonrasına dair bahsi geçen tablonun da işçilerin toprakla ilişkileriyle doğrudan bir ilgisi var. Bu dönemde, toprakla olan ilişkinin yarattığı avantaj tersine dönüyor ve işveren tarafından göçmen işçiler tercih edilmeye başlanıyor. Özellikle Kınıklı ve/ya Çepni yerli işçilerin işsizlik sorunları derinleşirken, toplu işe alımlar genelde Zonguldak veya Kütahya’dan ekipler getirilmesiyle oluyor. Hem göçmen işçilerin hem yerli işçilerin iddiası, işverenin artık göçmen işçiyi tercih etmeye başlaması biçiminde. Buna göre, yukarıda bahsedilen, toprakla belli ölçüde süren ilişkinin, yerel sınıfsal ilişkilerde yerli işçilere sağladığı avantaj, facia sonrası sınırlı da olsa oluşan muhalefette ön saflarda yer alabilmelerinin açıklaması olarak görülüyor. Özellikle, Kınıklı işçiler, bu durumu, faciadan sonra Kınıklı’da ciddi bir direniş olmasıyla açıklıyordu. Örneğin, emekli olduktan sonra çalışmaya devam eden, faciadan sonra işten çıkarılan 48 yaşındaki işçi şöyle anlatıyor: “Artık Kınıklıları asla madene almıyorlar. Kazadan sonra Uğur Dünder’a fulan çıktı ya. Başvurdun diyelim, doğum yeri Kınıklı mı? Almıyorlar. Eskiden tarımımız vardı, onu aldılar elimizden madene mecbur kaldık. Şimdi onu da alıyorlar. Ne olacak buranın insanı? Hep yoksullaştırıldık. Hep daha da yoksullaştırdık.” Çoğu Kınıklı ama bir kısmı Somalı olan Çepniler de benzer bir açıklama yapıyor: “Çepni olmak iş açtı başımıza. Yürüyüşlerde genelde bizim aşiret vardı. Ben gurur duyuyorum Çepni olmakla ama sevilmiyorsun. Dışarıdan geleni tercih ediyorlar, onlar giriyor madene. Zonguldaklılar Somalılardan daha kalabalık burada.” Diğer yandan, Kınıklıların eylemlere daha çok katılmasını ve cesaretini Somalı ve göçmen işçiler hâlâ toprakla ilişkilerinin daha sağlam olmasına bağlıyorlardı: “Kınıklılar daha cesur. Onlarda maden olmasın yine iş bulurlar çünkü. Her yer verimli, topraklarını ekerler. Ova so-

nuçta.” Nitekim gerçekten de Kınıklı aileler içinde kendi toprağında bir miktar üretimi sürdürmek, aynı zamanda diğer ailelere veya büyük tarlalara yevmiyeye gitmek oldukça yaygındı. Ancak yine de maden işçiliğinden elde ettikleri geliri bu yollarla elde etmeleri mümkün olmuyordu.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada, oldukça karmaşık bir süreç olan işçileşme, Soma'daki maden işçilerini, madenlerde çalışmaya sürükleyen süreçler ve bu süreçlerin farklı tecrübelerinin havzadaki sınıfsal ilişkiler üzerindeki etkilerine atıfla tartışıldı. Buna göre, tarımda kapitalist ilişkilerin baskın hale gelmesi ve kömür üretiminin özel şirketlere devrinin eş zamanlı tecrübesi bu sürecin belirleyicileri olmuştur. Kömür üretiminin özel şirketleri devredilmesiyle, havzada yer altı maden ocağı sayısının artmasıyla maden işçisi ihtiyacı doğmuş, bu ihtiyaç, tarımsal dönüşümle işçileşme süreçlerine girmiş ailelerden karşılanmıştır.

Soma'daki madenci ailelerinin işçileşme süreçlerine dair birinci ayırım, çoğunlukla havza köylülerinden oluşan “yerli” işçilerle Zonguldak, Kütahya ve çevrelerindeki kentlerden gelen göçmen işçiler arasındadır. Özelleştirmeye artan işçi ihtiyacı, çoğunlukla, aynı dönemde tarımdan elde ettiği gelirle geçimini sağlayamaz hale gelen havza köylülerinden karşılanmıştır. Diğer taraftan, bu dönemde, kendi memleketinde tarımsal dönüşümün sonuçlarına maruz kalarak veya Zonguldak ve Kütahya gibi madenci şehirlerinden Soma'daki büyük yatırımların daha fazla istihdam olanağı sağlamasıyla buraya göç eden işçiler de olmuştur. Bu işçiler arasındaki temel ayırım, yukarıda da belirtildiği gibi, yeniden üretim masraflarında madenden elde edilen gelire bağımlılıktan kaynaklanmıştır. Bu anlamda, geçimlik üretimden tamamen kopmuş, geçimini sağlamada nakit bağımlılığı daha fazla olan, çoğunlukla borçlu olan göçmen işçilerin madenden elde ettikleri gelire/ücrete olan ihtiyacının daha fazla olması, onları üretim sürecinde daha güçsüz bir konuma itmiştir.

Havza içindeki köylerden olup madene inenlerin de işçileşme süreçleri ve toprakla ilişkileri oldukça çeşitlidir. Saha araştırmasında, toprakla ilişkilerin çeşitliliği anlamında dört tür ailenin varlığı gözlemlenmiştir. Birinci grup, kendi toprağından elde ettiği gelir ailenin geçimine yetmediğinden, ailenin erkek üyesi madenlerde çalışmaya başlarken, geri kalan üyelerinin ve izin günlerinde maden işçilerinin kendi toprağında tarımsal üretime devam ettiği ailelerdir. Bu ailelerin bazıları, yalnızca kendi tüketecekleri kadar üretim yaparken, bir diğer kısmı madencilikten elde ettiği geliri, tarımsal faaliyetin maliyeti için kullanarak, tarımdan gelir elde etmeye devam ediyor. Tarımdan gelir elde etmeye devam edenler, ya tütüne devam ediyor veya özellikle Kınık ve Savaştepe'nin köylerindeki tütün tarlaları dışında da arazileri olup domates, biber veya zeytin yetiştiriyor ya da hayvancılıkla uğraşiyor. İkinci grup aileler, madende çalışmaya devam ederken özellikle kadınların, büyük tarlalarda yevmiyeli olarak çalıştığı ailelerdir. Bu ailelerin bir kısmı, toprak

sahibi olmayan aileler olup, madende çalışmaya başlamadan önce de tarım işçiliği yapan aileler. Bu ailelerin anlattıklarına göre, tütünden toprak sahibi aileler yüksek kazançlar elde ederken “ırgatlık da para ediyordu” dolayısıyla onlar da tarımda neoliberal dönüşümden etkilenerek madenlere yönelmişler; erkekler madende çalışırken kadınlar ve çocuklar “ovaya gitmeye” devam ediyor. İkinci gruptaki ailelerin bir diğer kısmı ise, halen kendi toprağı olan, ama o toprakta üretim yapmayı bırakan aileler. Bu aileler çoğunlukla, eski tütün üreticileri ve tütün ekilen toprakta yeni ürün yetişmediğinden toprakları ya boş duruyor ya da kiraya veriyorlar. Üçüncü grup aile, birinci ve ikinci grubu kapsayan ailerdi; ailede maden işçiliği, yevmiyeli tarım işçiliği ve kendi toprağında tarımsal faaliyet birlikte yürütülüyordu. Son grup ise, faciadan sonra işten çıkarılan madencilerin aileleri olup, bu ailelerin büyük bir kısmı, özellikle yaz aylarında, çocuklar dâhil bütün üyeleriyle tarım işçiliği yapıyor. Bu ailelerden kendi toprağı olanlar olsa bile, üretim maliyetlerini karşılamakta kullanılabilecek düzenli gelirlerinden mahrum edildikleri için kendi topraklarını işleyemiyorlar.

Yazındaki tartışmalara atıfla vurgulandığı gibi, Soma örneğinden de anlaşılan, köylülüğün tasfiyesi ve işçileşmenin, karşıt mekanizmaları da barındıran çelişkili ve karmaşık süreçler olduğu ve zorunlu olarak doğrusal ve topyekûn bir topraktan kopma haline işaret etmediğidir. Havzada tecrübe edilen, Lenin’in tanımladığı biçimiyle “geçimi için yeterli toprağı sahip olmayan veya topraksız kırsal proletaryası”nın toprakla ilişkisini tamamen bitirerek veya geçim stratejilerini çeşitlendirecek biçimde bir işçileşme sürecine girmesidir. Bu süreç, havzada çeşitli ekonomik ve ekonomi-dışı mekanizmalarla yönetilmiştir. Soma örneğinde, özellikle Luxemburg’un (2003) iddia ettiği, kapitalizmin kapitalist olmayan toplumsal organizasyonlara duyduğu ihtiyaç, adeta ete kemiğe bürünmüş durumdadır ve havzada kapitalist ilişkilerin ve metalaşmanın derinleşmesi için devamlı olarak feodal ilişki ağlarına başvurulmuş ve halen başvurulmaktadır. Bu, öncelikle tarımsal üretimin piyasaya bağımlı hale gelmesi veya tarımsal arazilerin istimlak edilerek kömür madeni sahalarına dönüşmesi biçiminde olmuş, halk madenlerde çalışmaya mecbur edilmiştir. Sonrasında ise, özellikle, ideolojik bir inşaa süreci olarak, dayıbaşılık veya hemşericilik gibi feodal ilişkilere başvurularak, havzadaki madenci ailelerinin bu sisteme alternatif bir güç oluşturmalarının önü kesilmiştir.

Kaynakça

- Akram-Lodhi, H. A. ve C. Kay (2009) “The Agrarian Question: Peasants and Rural Change”, Akram-Lodhi H. A. ve C. Kay (der.), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question* içinde, New York: Routledge, 3-34.
- Araghi, F. (1995) “Global Depeasantization, 1945-1990” *Sociological Quarterly*, 36(2): 337-368.
- Araghi, F. (2000) “The Great Global Enclosure of Our Times: Peasants and the Agrarian Question at the Beginning of the Twenty-First Century”, Magdoff F., J. B. Foster ve F. H. Buttel (der.), *Hungry for Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment* içinde, New York: Monthly

Review Press, 145-160.

- Araghi, F. (2009) "The Invisible Hand and the Invisible Foot: Peasants, Dispossession, and Globalization", Akram-Lodhi H. A. ve C. Kay (der.), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question* içinde, New York: Routledge, 111-147.
- Aydın, Z. (1986) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler: (I)", *Onbirinci Tez*, 3: 126-156.
- Aydın, Z. (2010) "Neo-liberal Transformation of Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 10 (2): 149-187.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2015) *AKP'li Yıllarda Emekçinin Durumu*, İstanbul: Yordam.
- Banaji, J. (2002) "The Metamorphoses Agrarian Capitalism", *Journal of Agrarian Change*, 2 (1): 96-119.
- Banaji, J. (2003) "'The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion, and So-Called Unfree Labour'", *Historical Materialism*, 11 (3): 69-95.
- Benlisoy, S. (2015) "Ekolojik Müsterekleri Savunmak ve Kırdı Güvencesizleşmeye Direniş", <http://baslangicdergi.org/ekolojik-musterekleri-savunmak-ve-kirda-guvencesizlesmeye-direnis/>, indirme tarihi: 24 Ekim 2016-10-24.
- Bernstein, H. (1979) "African Peasantries: A Theoretical Framework", *The Journal of Peasant Studies*, 6 (4): 421-443.
- Bernstein, H. (2001) "'The Peasantry' in Global Capitalism: Who, Where and Why", Panitch L. ve C. Leys (der.), *Socialist Register 2001: Working Classes Global Realities* içinde, Londra: Merlin, 25-51.
- Bernstein, H. (2009) *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, çev. O. Köymen, İstanbul: Yordam.
- Bonefeld W. (2014) "Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine", Göztepe, Ö. (der.), *İlkel Birikim: Sermayenin Kaldırıcı* içinde, Ankara: Notabene, 65-87.
- Boratav, K. (2004) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2005) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, 2. Baskı, Ankara: İmge.
- Brass, T. (2010) "Unfree Labour as Primitive Accumulation?", *Capital and Class*, 35 (1): 23-38.
- Bryceson, D. F. (1999) "African Rural Labour, Income Diversification & Livelihood Approaches: A Long Term Development Perspective", *Review of African Political Economy*, 26 (80): 171-189.
- Çınar, S. (2014) Öteki Proletarya: De-Proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri, Ankara: Notabene.
- De Angelis, M. (2001) "Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's 'Enclosures'", *The Commoner*, 2: <http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf>, indirme tarihi: 20 Ekim 2016.
- Eberliköse, M. (2013) "Enerji Sektörünün Dönüşümü ve HES Sürecinde Birikim, Devlet ve Sınıflar", *Praksis*, 30-31: 131-145.
- Ergün, İ. (1997) *Soma Belediyesi Soma Tanıtım Kitabı*, İzmir: NEŞA Ofset.
- Ersoy, N. (2015) "İşleneceğini Herkesin Bildiği Bir Cinayetin Öyküsü", Boğaziçi Üniversitesi Soma Araştırma Grubu Raporu, <http://www.busomarastirmagrubu.boun.edu.tr/sites/default/files/calismamaraporu.pdf>, indirme tarihi: 15 Ekim 2016.
- Ertürk-Kesin N. ve M. Yaman (2013) *Türkiye'de Tütün: Reji'den TEKE'le, TEKE'lden Bugüne*, Ankara: Notabene.
- Gürel, B. (2014) "Türkiye'de Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi", Savran S., K. Tanyılmaz ve E. A. Tonak (der.), *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* içinde, İstanbul: Yordam, 303-385.
- Harvey, D. (2003) *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, H. (2004) "Subsistence and Control: The Persistence of the Peasantry in the Developing World" *Undercurrent*, 1 (1): 54-65.

- Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question*, Londra: Zwen.
- Keyder, Ç. ve Z. Yenal (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.
- Lenin, V. I. (1974) *The Development of Capitalism in Russia*, Moskova: Progress Publishers.
- Luxemburg, R. (2003) *The Accumulation of Capital*, London: Routledge.
- Marx, K. (1999) *Grundrisse: Ekonomi Politikinin Eleştirisinin Temelleri*, çev. A. Gelen, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2011) *Kapital: I. Cilt*, çev. M. Selik ve N. Satlıgan, İstanbul: Yordam.
- McMichael, P. (2006) "Peasant Prospects in the Neoliberal Age", *New Political Economy*, 11(3): 407-418.
- Ollman, B. (2011) *Diyalektiğin Dansı Marx'ın Yönteminde Adımlar*, 3. Baskı, (Çev. Cenk Saraçoğlu) İstanbul: Yordam.
- Öngen, T. (2002) "Marx ve Sınıf", *Praksis*, 8: 9-28.
- Özuğurlu, M. (2008) *Anadolu'da Küresel Fabrika'nın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, İstanbul: Kalkedon.
- Özuğurlu, M. (2012) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye'de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler*, Ankara: Notabene.
- Tamzok, N. (2014) "Soma: Bir Facianın Tarihçesi- 5", http://www.enerjigunlugu.net/osmanlida-komurun-devreye-girisi-ve-somanin-kesfi_9188.html#.VQgSWdKsV1Y, indirilme tarihi: 24 Ekim 2016).
- Thompson, E. P. (1978) "Eighteenth-century English Society: Class Struggle Without Class?", *Social History*, 3: 133-165.
- Tilly, C. (1979) "Proletarianisation: Theory and Research", CRSO Working Paper No: 202, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.574.602&rep=rep1&type=pdf>, indirilme tarihi: 20 Ekim 2016.
- Türkiye Barolar Birliği (2014) *Soma Maden Faciası Raporu*, Ankara: Şen Matbaa.
- Wood, E. M. (2001) "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", *Praksis*, 1: 92-119.
- Yalman G. ve C. Çelik (2016) "Maden İşçiliğinin Ekonomi Politikası ve Soma'da İşçileşme Süreci", Türk Sosyal Bilimler Derneği Çalışma Grubu İki Yılın Ardından Soma Maden Faciası Raporu, <http://www.tsbd.org.tr/2016/04/15/tsbd-soma-raporu/>, indirilme tarihi: 26 Ekim 2016.

Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Havzası Dağ Köylerinden Kadınların Anlatıları ve Kırsal Dönüşüm

Zeynep Ceren Eren¹

Öz

Neoliberal kapitalist politikaların kırsal alanda yaşayan küçük üreticiler üzerinde etkileri yıkıcı olmaktadır. En geniş anlamıyla mülksüzleşme, bahsi geçen hanelerin üretim ve yeniden üretim kapasitelerini zayıflatmaktadır. Fakat bu makale, köylülüğün sadece ekonomik bir kriz içerisinde olmadığını, aynı zamanda bir toplumsal kategori olarak da kendini yeniden üretmekte zorluk çektiğini tartışmaktadır. Toplumsal bir kategori olarak kendini yeniden üretememe, 'köylülüğün itibar kaybında' somutlaşmaktadır.

Bu çalışma, 'itibar kaybının' izini halen Bakırçay Havzası'nın, (Ege Bölgesi, Türkiye) neredeyse boşalmış dağ köylerinde yaşayan kadınların anlatıları üzerinden sürmeye çalışıyor. Bu anlatılar aynı zamanda, bir zamanlar hayvancılık, tütün ve zeytin üretimi ile geçinen köylerin sönümlenme hikâyelerinin de temelini oluşturuyor. Bahsi geçen köylerdeki kadınlar, köyün yakın geçmişine odaklanırken, köy nüfusunun yaşlanmasının ve çocuksuzlaşmasının altını çiziyorlar. Kadınlar genç hemcinslerinin birer birer köyden ayrılmalarına tanıklık ederken, artık kadınların 'köye evlenmek' istemediklerini, toplumsal cinsiyet temelli iş bölümü ve eşitsiz iş yükü ile özdeşleşmiş tarım işlerinden uzak durmak istediklerini vurguluyorlar. Temel hizmetlerin ve sosyo-kültürel hayatın yokluğu ise gitmek için diğer sebepler arasında gösteriliyor. Bu şartlar altında dağ köyleri, şehirde hayatta kalma olanaklarından yoksun, köyü terk edemeyen kırılgan bir nüfusu barındırıyor gözüküyor.

Bu noktada kadınların tercihleri, bir başka deyişle, hangi koşullar altında, neyi, neden seçtikleri, bize bugünün kırsalını anlamak istiyorsak, kadın deneyimini de anlamamız gerektiğini anlatıyor. Kırsal dönüşümün bir tezahürü olarak ortaya çıkan köylülüğün itibar kaybının kadın bakış açısından yapılan bu analizi, bahsi geçen bu sürecin toplumsal cinsiyet dinamikleri ile şekillendiğini gösteriyor.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, kırsal dönüşüm, yaşlanma, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, dağ köyleri, göç, evlilik örüntüleri

Abstract

Neoliberal capitalist policies have devastating effects on the small producers living in rural areas. Dispossession, in the broadest sense, weakens the capacities for production and reproduction of those households. Yet, this article argues that peasantry is not only in economic crisis but also having difficulties in reproducing itself as a social category that is crystallized in the "loss of dignity". This study will attempt to explore this "loss of dignity" in the narratives of the women that still live in the near emptied mountain villages of the Bakırçay Basin, Aegean Region, Turkey. At the same

1 ODTÜ Sosyoloji Bölümü Doktora Adayı. E-posta: zeyneperen86@hotmail.com

time these narratives form the basis of the story of the eclipse of these villages that once occupied with husbandry, olive and tobacco production. The narratives of women that still live in the aforementioned villages focus on the recent past emphasize the ageing of the village population and their becoming childless. These women while witnessing one by one the depart of the young women from the village stress that women no longer want to "marry in the village" and prefer to stay away from agricultural work, which is characterized by gender-based division of labor and unequal work burden. In addition, the lack of basic services and socio-cultural life in the mountain villages are among the other reasons to leave. Under these conditions, mountain villages seem to host a vulnerable population which has lack of opportunities to survive in the city and therefore cannot leave.

Herein the choices of life of women, in another sense, under what conditions and why women make preferences demonstrate us that in order to understand the contemporary rural we have to understand the experiences of women. The attempt to understand the loss of stature of peasantry as a reflection of the rural transformation through women perspectives will show how the aforementioned process is shaped by gender dynamics

Keywords: *Gender, rural transformation, aging, gendered division of labor, mountain villages, migration, marriage patterns*

*İlk kez, varkalmacı sınıf, varkalmayabilir.
(Berger, 1998: 22)*

Giriş

Bugün Türkiye’de kırsal dönüşümün en sarsıcı etkileri küçük üreticilikle geçimini sağlayan haneler üzerinde görülüyor. Üretici sayısındaki ve ekilen arazi büyüklüğündeki düzenli azalma küçük üreticiliğin kendini devam ettirme koşullarının zorlaştığını açık bir şekilde anlatmakta (TMMOB, 2015). Küçük üreticiliğin devletle olan ittifakı giderek daha fazla sarsılırken, haneler neoliberal kapitalist piyasa koşullarının yaptırımlarına her zamankinden daha açık ve kırılgan gözüküyor. Türkiye kırsalının günümüz eğilimleri, Küresel Güneyin ülkelerinde de görülen ve dünya-tarihsel bir eğilim olan mülksüzleşmeye paralellik gösteriyor.

Mülksüzleşmeyi, sadece toprak ve diğer üretim araçlarından temelli bir kopuş olarak değil, ‘köylüyü topraktan kopmaya zorlayan bir sürü faktörün bileşkesi’ (Gürel, 2015: 328) olarak da kavramsallaştırmakta yarar vardır; Türkiye kırsalındaki ara formlar da böylesi bir kavramsallaştırmayı gerekli kılmaktadır. Çağlar Keyder ve Zafer Yenil (2013) ise, ‘*Bildiğimiz Tarımın Sonu*’ derken, bu sürecin yarattığı topyekûn dönüşümü anlatmayı hedefler: Bugünün ‘Tarım Sorunu’ metalaşma, köylünün mülksüzleşmesi ve siyaset çerçevesinde tartışılır. Kırsal yapılar ve ilişkilerde derinleşen bir metalaşma olarak okudukları bu süreçte, köyün geleneksel ekonomik faaliyetlerle özdeşleşen bir üretim birimi olmaktan çıktığını ve uzun vadede köylülüğün krizde olduğunu belirtirler.

Murat Öztürk de, benzer bir şekilde, köyün, güncel dinamiklerle şekillenerek farklılaştığını savunur. Son on yıllarda izlenen neoliberal politikaların etkisi sonucu “(...) tarım ürünleri fiyatlarındaki belirsizlik artmış, çiftçi gelirleri düşmüş ve önemli sayıda çiftçi tarımdan geçinemeyip göç etmiş, tarım faaliyetine ek olarak gelir getirecek arayışlara girmiş, pek çok küçük çiftçi toprağını işletemeyip kiraya vermiş, kimi yerde de topraklar boş kalmıştır” (2013: 8). Bir başka şekilde, köylülüğün “değersizleşme” sürecinden de geçtiği söylenebilir. Değersizleşme “üretim ilişkileri açısından daha uzun saatler ve daha yoğun çalışmak, yeniden üretim ilişkileri açısından ise yaşam standartlarını giderek aşağı çekmek anlamına gelecek şekilde – emeğin toplumsal varoluş koşulu ve süreçlerine” denk düşmektedir. (Eren ve Büke, 2016 içinde Ecevit, 2009) Küresel Güney’in de benzer süreçlerden geçtiği literatürde sıklıkla tartışılmaktadır (Kay, 2006; Bonanno ve Cavalcanti, 2014; Akram-Lodhi ve Kay, 2009).

Bununla beraber Türkiye kırsalında, üretim araçlarını da kaybederek kitlesel bir şekilde üretimden tasfiye olmanın yanı sıra, küçük üreticiliğin, kategorik olarak ortadan kaybolmanın aksine, çeşitli var kalma stratejileri geliştirdiğine tanık olmaktadır. Küçük üreticiler proleterleşme örüntüleri yaratıyor ve/veya mevcut olanları derinleştiriyor. Bunlara paralel bir şekilde meta-dışı alanları güçlendiriyor, geçimlik stratejileri ön plana çıkarıyor. Bunun yanı sıra, köylerde emekli aylığı gibi sabit gelirlerin varlığı hayat kurtarıcı bir rol oynuyor (Ertürk, 1998; Aydın, 2001; Ecevit, 2009; Özügürlü, 2011). Dahası, bu stratejilerin hanelerin kendi devamlılıklarını sağlamada giderek daha fazla önem kazandığını görüyoruz. Bahsi geçen stratejiler, -belli şartlar altında ve şimdilik- küçük üreticileri tarımsal üretim ve hayvancılıktan kesin bir kopuştan uzak tutmaya yardımcı oluyor gözükmektedir.

Her ne kadar üretim araçları ve/veya topraktan keskin bir kopuşla ayrılmamış olsalar da, kırsal dönüşüm sürecinin küçük üreticilerin lehine işlemediği mutlaklır. Bahsi geçen dönüşümün dinamikleri, işleyişi, hedefleri ve sonuçlarını tartışmak bu makalenin sınırlarını aşmakla beraber Özügürlü (2013), küçük üreticiler tarafından tecrübe edilenin hâlihazırda ‘Gazap Üzümleri’ koşulları olduğunu söyler. Gazap Üzümleri, topraktan sürülme, yoksulluk ve korkunç koşullarda işçileşmenin hikâyesidir; bilindik eski düzenin yok olmasıdır. Bu genel tablo, Bakırçay Havzası kırsalı için de geçerli gözüküyor. Bir görüşmeci Dikili dağ köylerindeki durumu şöyle değerlendiriyor:

Dikili’de iş yok, sanayi bölgesi yok, keşke daha çok olsa. (...) Hadi zeytinin çok maliyeti yok, buradakiler bir şekilde buralarda tutunuyorlar hala ama sen Bergama’nın köylerini hiç gördün mü? Kimse kalmadı oralarda. İnsanlar git gide fakirleşiyor. Devlet diyor ki bize sen ekme, biçme, tarım yapma, bırak şirketler yapsın, biz onlara köle olalım!²

2 Görüşmeci tarafından dillendirilen bu görece iyilik hali uzun vadeli bir değerlendirme yapıldığında ortadan kayboluyor. Dikili’de çalışan bir ziraat mühendisi şöyle aktarıyor: “Küçük işletmeler her gün kötüye gidiyor. 2000 yılında Çiftçi Kayıt sisteminde 2000 çiftçi vardı Dikili’de, 2014 itibarıyla 1300’e düştü bu rakam. Bir 10 sene sonra geldiğinde 150 çiftçi

Bu çalışma, bahsi geçen sürecin iktisadi koşullarla şekillenen bir süreç olmasının yanı sıra, bir değerler dünyasının dönüşümü olarak da anlaşılması gerektiğini iddia ederken, köylülüğün bizatihi köylüler tarafından itibarsızlaşma ve gözden düşme sürecini anlatmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede, makale kırsal dönüşüm sürecine, Bakırçay Havzası'nda yer alan dağ köylerinde yaşayan köylülerin, bilhassa kadınların deneyimleri üzerinden bakmaya çalışıyor. Toplumsal cinsiyete dayalı katı bir iş bölümüyle şekillenen patriyarkal kırsalda kadınların tecrübe ettiği bu dönüşüm, onları farklı hayat tercihleri yapmaya itiyor gözükmektedir. Makale, dağ köylerindeki iktisadi sönümlenmenin yanında, kadının birçok açıdan toplumsal eşitsiz konumunu bu tercihlerle beraber düşünmek gerektiğini iddia ediyor.

Anlaşılmaya çalışılan süreçte, coğrafyanın belirleyiciliğinin de hesaba katılması gerektiğinden yola çıkan bu çalışma, dağ köylerinin özgünlüğünü ele almaya çalışıyor.³ Dağ köyleri çalışmanın çerçevesi içerisinde hem fiziki hem toplumsal sınırlara da tekabül etmektedirler. Makalede sunulan anlatılar, yazmakta olduğum doktora tezim vesilesiyle Bakırçay Havzası dağ ve ova köylerinde yaptığım alan çalışması verilerinin bir kısmına dayanmaktadır ve Bergama ve Dikili'nin belirli Yörük köyleri ile sınırlı tutulmuştur.⁴ Bu makaleye kaynaklık eden saha araştırmasının kısıtlı bölümü bölgeye dair genellemeler yapmak için sınırlı bir temsil gücüne sahip olmakla beraber, Bakırçay Havzası dağ köylerindeki eğilimleri tespit etmeye ve örüntüleri anlamaya çalışmaktadır. Bunlara ek olarak, çalışmada bölgedeki sivil toplum kuruluşları, dayı başları ve ziraat mühendisleri ile yapılan görüşmelere de yer verilmiştir.

Dikili dağ köyleri ilçe merkezine daha yakın konumlanmışken, Bergama dağ köyleri Balıkesir sınırına yakındır ve Bergama ilçe merkezine 70-80 kilometre uzaklıkta yerleşim birimleridir. Köylerin çoğunluğu yamaç ve dağ arazilerine sahipken, sınırlı sayıda hane ovada tarla sahibidir. Topraksız hane sayısı oldukça sınırlıdır fakat sahip olunan topraklar kıraç ve verimsizdir; birçok yerde sulama yoktur. Köylüler tütün tarımının dramatik tasfiyesi sonucunda, toprak yapıları sebebiyle alternatif ürüne geçememişler, yapabilenler tütün yerine zeytin dikmiştir. Bölgede, kendi toprağını işlemenin yanında, icarla üretim yapma ve 'yevmiyecilik', tarım işçiliği de oldukça yaygındır. Fakat makineleşmenin yevmiye kalemi üzerinde önemli etkileri olmuş, bilhassa pamuk hasadının makineleşmesi pamuk işçiliğini önemli ölçüde azaltmıştır.⁵

bulacaksınız, bunlar hep büyük çiftlikler olacak. Ben diyorum buradaki köylülere, bunlar sizin daha iyi günleriniz. İleride daha kötü olacak. Çiftçilik para kazanacak, çiftçi değil. Mesela hepsinin çocuğu Dikili'de, aylıkla çalışıyor. Ben diyorum ki geleceğin provasını yapıyorlar. Gelecekte o olacak. İrgat olacaklar."

3 Yücel Çağlar yapılan tartışmalarda, 'ülke yüzeyinde yersel dağılım, işletmelerin alan genişliği ve tarım arazilerinin işletmeler arasında dağılımı gibi yüzey verileri ile işletmelerin ürün desenlerine, iç ticaret hadlerindeki değişimlere' göre yapılan değerlendirmelerin hâkim olduğunu söyler. Halbuki 'farklılaşmay' anlamada 'yersel konumlardaki ekolojik koşullar' da belirleyici olmaktadır. (2001: 144). Zira 'Türkiye'de bitkisel üretim, hayvancılık ve ormancılık etkinlikleri doğal koşullara bağımlılık özelliğini henüz yitirmemiştir.' (2001: 149).

4 Bergama köyleri, Maralı, Tirpanlı ve Obaköy, Dikili köyleriye Mavili, Sarıca, Yeldere ve Karakaya'dır. Köylerin isimleri alan çalışmasına katkıda bulunan görüşmecilerin korunması amacıyla değiştirilmiştir.

5 Geleneksel tarım ürünlerinde makineleşme, sadece basit bir teknolojik dönüşüm olarak algılanmamalıdır. Kırsalda makineleşme, tarihsel olarak da toplumsal cinsiyet fay hatlarını izlemiş, bu hatlar üzerinden şekillenmiştir. Ayşe Gündüz

Geçmişte tütün, zeytin ve küçük ölçekli yapılan hayvancılık olarak üç temel kırsal gelire sahip olan dağ köyleri, bugün bu ekonomik faaliyetleri devam ettirmekte zorlanmakta, giderek insansızlaşmakta ve yaşlanmaktadır. Burada köylerin bu eğilimlerini özetleyen birkaç örnek vermek istiyorum. Örneğin bugün Yeldere Köyü'nde yaşayan 30 hane var, fakat Bergama'ya oradan göç etmiş hane sayısı 90. Köylüler "Bizim köy burada değil, Bergama'da!" diyorlar. Emekli olmayan sadece iki hane mevcut. Mavili Köyü'nde nüfusun çoğunu orta yaşlı ve yaşlı kuşak oluşturuyor, köyde yaşayan 160 kişiden aşağı yukarı 100 kişi 40-50 yaşın üzerinde. Nüfus yaşılanıyor: köyün bir sokağında yan yana 6 evde karısını veya kocasını kaybetmiş ve tek başına yaşayan yaşlılar oturuyor. "Okulu kapattık, köyü de kapatalım" diyorlar. "Bizlerle beraber bitiyor." Mavili Köyü'nde 2000 yılında 198 kişi varken, köy 2010 yılında 177 kişi ve 2016 yılında 160 kişiye düşüyor. Mavili Köyü'nde, emekliliğini bekleyenlerin dışında 40 hanenin emekli maaşı var. Maralı Köyü'ndeki okul çocuk olmadığından şu an kapalı. Köyde yaşayan 14 hane var: "Tekleri de sayarsan, işte neneyi, dedeyi, dulu, bekârı 28-30 civarı. Yaz-kış kalan sürekli nüfus 60 kişi." Köydekiler emekli aylığıyla geçiniyor. Maralı Köyü'ndeki en genç insan 50 yaşında. Tırpanlı Köyü yaklaşık bugün 282 kişiyi barındırıyor, bu 1990 yılında 290 olan nüfusundan az. Karakaya Köyü'yse 2010 yılında 300 kişiden bugün 206 kişiye düşmüş. Muhtar kırk yaş altı 15 genç bekar sayısı olduğunu söylüyor. 53 yaşındaki bir köylü şöyle anlatıyor: "Gençlik yok, gençlik bitti köylerde. Ben ilkokula giderken 53 tane çocuk vardı. Şu anda çocuk sayısı köyde oturan 4-5 ancaktır. Bunlar da kaybolcak, bunlar da hayvancılık yapıyo. İlkokula giden şimdi sadece bir çocuk var. Yani düşün gençlik yok."

Buna ek olarak, köylerin sadece iktisadi bir birim olmadığından yola çıkan bu çalışma, bir toplumsal kategori olarak da köylülüğün kendini yeniden üretmekte güçlük çektiğini savunmaktadır. "Köy Farsça kökenli ve "mahalle" anlamına gelen bir sözcüktür. (...) Geçmişten bugüne iktisadi işbölümünde köyler, tarım, hayvancılık, ormancılık ve avcılık gibi etkinliklerin yürütüldüğü birincil üretim birimleridir" (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 491). Köy yaşantısının Anadolu topraklarında binlerce yıllık bir geçmişi olduğu bilinmektedir, "(...) yerleşik köy yaşantısına belki de ilk kez Anadolu topraklarında geçildi. Bugün, bu yaşam biçimi hızla ortadan kayboluyor. Köy yaşantısının ortadan kalkmasının dünya-tarihsel etkileri üzerine

Hoşgör, 'tarımda modernleşme ve ticari pazarlamanın' kadınların aleyhine seyrettiğini söyler: '(Mevcut yazında) Modern çiftçiliğe geçiş(in), bilgi ve eğitim seviyelerinde farkı artırarak kadınlara karşı erkeklerin statüsünü ve hâkimiyetini arttırdığı vurgulanmaktadır.' (2011: 225) Mevcut eşitsizliğin arkasında tarihsel ve yapısal olarak inşa edilmiş 'toplumsal iş bölümünün' etkisi olduğunu belirtir (2011: 226-228). Sonuç olarak makineleşmeyle beraber, erkekler teknolojik bilgi/beceri kazanarak ve dağıtım ve pazarlamada rol oynayarak yeni dünyaya dâhil olurken, kadınlar marjinalleşmiş ve bu dünyanın sınırlı bir parçası olabilmişlerdir. Pamuk tarımı buna örnektir, Nükhet Sirman'a göre tarla sürmek, pamuk ekmek, sulamak, ilaçlamak gibi mekanik süreçler evin yetişkin erkek çocuğunun sorumluluğundayken, kredi, pazarlama gibi dış işler ve karar verme süreçleri erkeklerin kontrolü altındadır. Hasat ve çapa ise kadın ve çocuk emeğine dayanmaktadır. Bu çerçevede 'Pamuk tarımının vazgeçilmez parçası haline gelen köy dışı kurum (kooperatif ve bankalar) ve kişilerle (tüccar, traktör tamircisi) ilişkilerin artması erkekleri köy dışında bir dünyanın faaliyet ve bilgi alanına sokarken, kadınların büyük ölçüde bu dünyanın dışında kalmaları toplumsal statülerini olumsuz bir biçimde etkilemiştir.' (2011: 226-227)

pek az kişi kafa yoruyor. Bu değerlendirmeye başlamak için Türkiye çok uygun bir yerde” (Delaney, 2001: 12). Gerçekleşip gerçekleşmediğinden bağımsız olarak, geçtiğimiz yüzyıla damgasını vuran, geçmişle ilişkimizi bir daha onarılamayacak şekilde koparan toplumsal değişim olan “köylülüğün ölümü” ve Türkiye’nin “köylülüğün son kalesi” (Hobsbawm, 2006) olarak tarif edilmesi de köy yaşantısının solması ve bunun etkileri üzerine yapılacak çalışmaların gerekliliğini destekler nitelikte gözükmektedir.

Bu bağlamda, köylülüğün, köy hayatının kendini yeniden ürettiği en önemli alanlardan biri olarak evlilik anlamlı bir gösteren haline dönüşmektedir. Evlilik, önceki kuşakların aksine genç kuşaklar, bilhassa kadınlar için, köye yerleşmemek, köyde yaşamamak anlamına ve muradına gelmektedir. Dağ köylüsü genç kadınların evlilik tercihleri kendi kişisel hayatları ile ilgili gelecek tahayyüllerini anlatırken, aslında Bakırçay Havzası dağ köylerinin tecrübe ettiği toplumsal yeniden üretim krizine dair de ipuçları veriyor gözüküyor. Kırsal pazarlarda, “dışarı işlerinde”, emeğin kendini gerçekleştirme koşulları parlak gözükme de, köylülüğün, köy yaşamının bilhassa genç kuşakların gözünde itibar kaybettiği bir döneme tanık oluyoruz. Bunun da ötesinde, gençlerin bakış açısı önceki kuşaklar tarafından hem destek görmekte, hem de ellerinin altından kayan bir hayata ve izi silinen geçmişe bir yazıklanmaya dönüşmektedir.

Böylelikle hâlihazırda yaşanan kırsal dönüşüm sürecinin bir tezahürü olarak değerlendirilen ‘köylülüğün itibar kaybı’, değerler sisteminde bir dönüşüme tekabül etmektedir. İtibar kaybına eşlik eden iktisadi koşulların dönüşümü de ön plana çıkmaktadır. Fakat ileriki bölümlerde sunulacağı gibi itibar kaybını besleyenler sadece bunlarla sınırlı kalmamaktadır. Makale, bu durumu, Bakırçay Havzası dağ köylerinde yaşayan kadınların anlatı ve deneyimlerine dayanarak tartışırken, kırsal dönüşüm sürecinin kurucu ögesi olan ‘toplumsal cinsiyet’ kategorisine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Türkiye’de kırsal dönüşüm literatürünün de ‘sönümlendiği’, bilhassa alan çalışması ile beslenen yeni çalışmaların azlığı birçok araştırmacı tarafından vurgulanmıştır. (Aydın; 2001; Sirman, 2001; Tekeli, 2008) Bu sınırlılık içerisinde dönüşüm sürecini toplumsal cinsiyeti merkeze alarak değerlendiren çalışmalarsa, çok daha az sayıdadır. (Ecevit, 2011; Berik, 2011)

Kadınların iradeleri veya yaşam seçimleri, yaşanan kırsal dönüşüm süreci içerisinde inşa olmakta ve aynı şekilde neredeyse bahsi geçen dağ köylerinin kaderlerini de belirlemektedir. Dağ köylerinde yaşamı yeniden üretmek zorlaştıkça ve tercih edilmedikçe kadınlar gitmek istemekte, kadınlar gittikçe dağ köyleri ıssılaşmaktadır. Hanenin yeniden üretimi ve köyün bir toplumsal kategori olarak yeniden üretimi zorlaşıyor. Bu noktada kadın deneyimini anlamak, “(...) kadınlık konumunun özgül koşullarda nasıl belirlendiğini, kadınların hangi baskılar altında yaşadıklarını, bu baskılarla başa çıkabilmek için hangi yollara başvurabileceklerini anlamaya çalışmaya” denk düşüyor (Sirman, 2011: 223). Evlenerek köyden ayrılma, kadınların

‘başka bir yaşam’ için başvurdukları bir yol olarak gözüküyor.

Çalışmada yer alan anlatılar, aynı zamanda hayvancılık, zeytincilik ve tütüncülükle uğraşan dağ köylerinin sönmelenme hikâyesinin temelini de oluşturuyorlar. Bahsi geçen köylerde kalan kadınların anlatıları köyün yakın geçmişine ve bugününe odaklanıyor; tarımsal üretim ve hayvancılıkla giderek açılan mesafe sıklıkla vurgulanıyor. Köyde kalmaya devam eden kadınlar, hemcinslerinin birbiri ardına köyden ayrılmalarına tanıklık ederken artık kadınların “köye evlenmek istemediğini” ve “tarla-bahçe” işlerinden uzak durmak istediklerinin altını çiziyorlar. Bu noktada, kadınların hayat tercihleri, bir başka deyişle kadınların neyi, hangi koşullar altında ve neden tercih ettiği bugün kırsalı anlayabilmek için kadın deneyimini anlamamız gerektiğinin altını çiziyor. Zira itibar kaybının kadın bakış açısıyla anlaşılmasına çalışılması, bahsi geçen sürecin toplumsal cinsiyet dinamikleri ile nasıl şekillendiğini de göstermektedir.

Devlet ile Bozulan İttifak veyahut Tütün-Zeytin-Hayvan

Çalışmaya başlığını veren ‘itibar kaybı’nın kadın bakış açısından yapılacak analizine geçmeden önce, söz konusu kayba eşlik eden iktisadi koşulların dönüşümüne değinmek gerekiyor. Bunu, Bakırçay Havzası dağ köylerinin yukarıda bahsedilen temel gelirlerin dönüşümüne referansla köylülerin ve bilhassa kadınların anlatıları üzerinden kurmaya çalışacağım.

Neoliberal kapitalizmin kırsal yapılar ve ilişkiler üzerindeki etkilerinin analizleri her ne kadar literatürde 1980’li yıllar ile başlatılsa da, ben bu çalışmada dağ köyleri için söz konusu dönüşümün sarsıcı etkilerinin görülmeye başlandığı 1990’ların sonu, 2000’lerin başları ile başlayan ve bugüne kadar devam eden döneme odaklanacağım. Aydın’ın (2010) belirttiği üzere neoliberal kapitalist politikaların kırsalda daha dolaysız ve etkili uygulanması, 2001 krizi sonrasına kalmıştır. Keyder ve Yenil’a göre (2013) bu zamanlamada birçok faktör etkilidir: Tarım-gıda ürünlerinin serbest ticareti üzerine Dünya Ticaret Örgütü’ndeki tartışmalar, AB’ye adaylığın 1990’ların sonlarında gündeme gelmesi, IMF ve Dünya Bankası politikalarının özellikle 2001 krizi sonrası tarım-gıda ilişkileri açısından belirginlik kazanması, 1990’ların koalisyonlar dönemi ve iktidarların oy kaygıları. Bakırçay Havzası özelinde bakıldığında, yapısal bir dönüşüm yaratarak geleneksel ürün desenini etkileyen politikalar setinin 1990’ların sonu, 2000’lerin başı ile başlayan dönemde ön plana çıktığını ve küçük toprak sahibi ve topraksız üreticiyi tarım ve hayvancılıktan kopardığını, bu faaliyetlere mesafelendirdiğini görüyoruz.

Değişikliklerin en önde geleni, dağ köylerinin tütün politikaları sonucu üretimden kopması ve/veya büyük ölçüde uzaklaşması olmuştur.⁶ Bergama Çevre Platformu ile yapılan bir görüşmede tütündeki değişikliğin bölgeyi sarsıcı etkisi belir-

6 Tütün politikaları sonucunda bilhassa çok uluslu sermayenin tütün üretimine nüfuz etmesi, tütün üreticileri üzerinde dramatik bir tasfiye yaratmıştır. (Oral, 2013; Ertürk Keskin ve Yaman, 2013)

tilmiştir: “Tütün, tütün, tütün. İki üç kişilik küçük ailelerdi bunlar. Az toprakta tütün yaparlardı ama verimi kalitesi yüksek olduğundan satar geçinirlerdi, bitti. Dağ köylerinin ortak yazgısı bu, küçük aile tarımının bitmesi. İnsanlar çaresiz.” Birçok üretici için en büyük engel tütüne konulan kota ve Tekel’in tasfiyesi olarak gözükmektedir. Tırpanlı Köyü’nde yaşayan 22 yaşında bir kadın görüşmeciyse girdi maliyetlerinin yıldırıclığını şöyle anlatmaktadır:

Köy öncelikle tütünle geçinirdi eskiden sonra tütünü bıraktı, hep ovaya ve sigortalı işe döndü. 2000’lerin başında kotadan sonra bıraktık. Tarla icar, motor yok, gübre istiyor, ilaç istiyor. Gelirinden çok gideri oluyordu. Bak 2009’da son defa ektik, altı-yedi dönüm yer ektik, dört-beş aylık bir emek, on bin lira kazandık, yarısı masraf. Elimize kalan 5000 lira oldu.

Bakırçay Havzası’nda radikal bir biçimde dönüşen geleneksel ürün sadece tütün değildir, pamuk tarımı da benzer bir süreçten geçiyor gözükmektedir. Mavili Köyü’nden 1956 doğumlu bir köylü pamuğun son on senedir ekilmediğini ve köyde pamuk eken sadece iki hane kaldığını belirtiyor: “Eskiden 40-50 dönüm pamuk ekildiğinde kazanılan parayla Dikili’de ev yaparlardı. İyi para getirirdi. Bakırçay pamuğu da ünlüdür.” “Pamuk öldü” diye tarif edilen sürecin sebebi köylülerce fiyat artışlarındaki durgunluk olarak gösteriliyor: “Son on senedir pamuk fiyatları artmadı, çiftçi zarar etti, pamuktan başka ürünlere döndü. Yapan 4-5 aile var, çok nadir yani. 2000’lerin başında bitti. İthal pamuk da zorladı bizi.” Bunlara ek olarak, girdi maliyetlerindeki artış ve desteklerdeki dalgalanma da pamuk tarımının azalmasında rol oynuyor gözüküyor. 2015-2016 Ulusal Pamuk Konseyi’nin raporunda, verim artışına rağmen üretimle tüketim arasında açılan makasın kapanmadığı, bu durumun üstesinden gelebilmek içinse ‘mevcut verim değerleriyle 2002 yılındakine eşit alanda üretim yapmanın yeterli olacağı’ söylenmektedir; bu takriben 250 bin hektar alana denk gelmektedir. Üretimdeki azalma, ekim alanlardaki daralmadan kaynaklanmaktadır. Diğer yandan Ege Bölgesi yüksek maliyet verileriyle ön plana çıkmaktadır, en yüksek maliyetlerin 957 TL/dekar ile Ege ve Şanlıurfa’da olduğu görülmektedir.⁷ Sadece Ege Bölgesi’nde 2000 yılından 2007’ye kadar pamuk üreten çiftçi sayısının yarı yarıya azaldığını da vurgulamak gerekir: “2000 yılında Ege Bölgesi’nde 67 bin 500 çiftçi pamuk üretirken 2007’ye gelindiğinde bu sayı 35 binin altına düştü”.⁸

Havzanın geleneksel ürün deseni değişmektedir; ova arazilerde en temel dönüşüm, ünlü Bakırçay pamuğunun ve tütününün yerini domates, mısır, ayçiçeği gibi ürünlerin almasıdır. Domates ve benzeri ürünler bir tarafa bırakılırsa, emek-yoğun ürünlerden daha “masrafsız” ve makineleşmiş ürünlere doğru bir eğilim

7 <http://www.upk.org.tr/PamukKitapligiDetay.aspx?id=32>, indirilme tarihi: 2.3.2016.

8 <http://www.tarimdunyasi.net/2007/08/20/pamukta-tehlike-canlari-caliyor/#sthash.hQvvyCa4.dpuf>, indirilme tarihi: 23.2.2016.

vardır.⁹ Ovada ekim yapanların alternatif ürünlere geçme şansları olurken, bu seçenek dağ köyleri için çok sınırlıdır.¹⁰ Dağ köylerindeki kıraç toprak yapısı ve sulama imkânlarının sınırlı olması bu seçenekleri neredeyse sıfıra indirmektedir. Üreticilerin tütün fidelerinin arasına ektikleri zeytinler de çare'olmuşa benzemektedir, Mavili Köyü'nden 46 yaşında bir görüşmeci şöyle aktarıyor:

Kota gelmeden önce sırf tütündü buralar. Tütünün yerine başka bir şey ekemeyen, toprağı uygun olmayanlar zeytincilik ve hayvancılıkla idare etmeye çalıştılar bir süre ama sonrasında tarla satışları başladı. Tütün arazilerinin bir kısmını kum ocağı şirketleri aldılar. Arazileri satmalarına rağmen köylerde oturmaya devam etti köylüler de. Hayvancılık da bitti, vakti zamanında 15 haneli mahallede 500 koyun vardı, biz yedi kardeşiz, şu an sadece bir kardeş hayvancılık yapmaya devam ediyor.

Diğer yandan, yem maliyetlerindeki artışın ürün fiyatları karşısında yüksekliği mal sahiplerini hayvancılığı devam ettirmekte zorlamaktadır. Karakaya Köyü'nden aşağıdaki anlatı küçük ölçekli hayvancılığın halini özetlemekte:

2000'lerde hayvancılık çoktu. Ata mesleği hayvancılık, hanelerin (198 kişi) yüzde yetmişi hayvancılıkla uğraşıyordu. Hayvancılık geri tepti. Hükümetin politikaları yüzünden oldu bu. Çok hayvanı olana prim verdiler. Hayvancılığa belli standartlar getirdiler, onları yerine getirmek zor. Mera kaybetmemizin özellikle bazı kişilere etkisi oldu. (Hayvancılıkla uğraşanlar) Bugün azıcık kazanıyor. Yarın hiç bilmeyecek. Koyun sayısı, 1997'de 10 bin küçükbaştı, şu an ancak 3500-4000 civarında. Büyükbaş 1000 vardı şimdi 150-200'e düştü.

Mera kaybı, son derece tasfiye edici bir etki yaratmaktadır. Köylerdeki ortak anlatı, köylülerin ancak mera imkânıyla hayvancılığı devam ettirebildiğidir.¹¹ Keyder ve Yenil'in (2013) Bakırçay Havzası, Dikili köylerinde yaptıkları çalışmada, ortak kullanılan mera kaybı sonucunda birçok köylünün koyun yetiştiriciliğini bıraktığı, diğerlerinin ise hayvan yemi kullanmak zorunda kalarak yüklü maliyetlerle karşı karşıya kaldıkları vurgulanmıştır. Bütün bunların sonucunda bugün Bakırçay Havzası'nda da geleneksel ürün deseni olarak adlandırabileceğimiz tütün, zeytin ve pamuk tarımında köklü değişimler yaşanıyor. Aşağıdaki veriler, tütün tarımındaki azalmayı ve pamuk tarımındaki dalgalanmayı göstermektedir. Veriler, Bergama

9 Bu ürünlerle beraber sözleşmeli çiftçiliğin daha da yaygınlaştığı görülmektedir; sözleşmeli çiftçilik köylüler için güvence olarak görülürken aynı zamanda onları hak ihallerine karşı korumasız bırakmaktadır. (Sözleşmeli çiftçiliğin derinlikli bir analizi için bkzn. Ulukan, 2009)

10 'Köylü kıran bakanın' cevabı akla geliyor: Tütün Yasası'nı savunan Yılmaz Karakoyunlu kürsüde tütün ekiminin azalacağını, ama yerine alternatif ürünlerin teşvik edileceğini söyler. Bunların neler olduğu kendisine sorulduğunda, 'Henüz arkadaşlar üstünde çalışıyor!' cevabını verir. (Akman, 2001), <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2544/en-iyi-koylu-olu-koyludur#.WEFUVXdh2qA>, indirilme tarihi: 15.1.2016.

11 Küçük üreticinin bu sıkışmışlığı, ekolojik olarak da sürdürülemez bir hal alıyor: "Eskiden bahar otları vardı. Şimdi meraları dinlendiremiyoruz. Hayvanlar otların çıkan kısmını değil, köklerini bile yediler. Mera kendini döndüremiyor. Dereler akardı eskiden, suyla otlar daha iyi olurdu. Ama şimdi sular da azaldı. Otun çok olduğu zamanlarda bu kadar fenni yem vermiyorduk. Bahar otunu yaz-kış yiyebiliyorlardı. Meralarımız genişti, daraldı. Eski bolluk kalmadı..."

İlçesi için İzmir İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü istatistiklerinden derlenmiştir.

<i>Bergama Üretim</i>	<i>2011</i>	<i>2013</i>	<i>2015</i>
Tütün	1260 ton (14.000 da X 90 kg/da verim)	800 ton (10.000 da X 80 kg/da verim)	720 ton (9000 da X 80 kg/da verim)
Pamuk	49.500 ton (90.000 da X 550 kg/da verim)	27.500 ton (50.000 da X 550 kg/da verim)	44.000 ton (80.000 da X 550 kg/da verim)

(da=dekar)

Sonuç olarak havzada küçük ölçekli hayvancılık yapanların sayısı azalıyor, sürüler küçülüyor. Dağ köylerinin emekli aylığı gibi sabit gelirlerle ayakta kaldığını, hanelerin tarımsal üretim ve hayvancılığa mesafe aldığını, aylıklı işler karşısında bunlardan kazanılanın yan gelir haline dönüştüğünü görüyoruz. Tarımsal üretimi ve hayvancılığı geçimliğe çekerek, hane ekonomisi kendini yeniden üretiyor. Dağ köyleri genç nüfusu kaybediyor, genç kuşaklar geleceği başka yerde ve başka işlerde kurmak üzere köyü terk ediyorlar. Bu da bizi iniş hikâyelerine ve kırsalla beraber dönmüşen evlilik pratiklerine bağlıyor.

İniş Hikâyeleri: Dağ Köylerinde Evlilikler

Bu bölümde yukarıda kaba hatlarıyla tarif edilmeye çalışılan süreçle beraber ve onun ötesinde Bakırçay Havzası dağ köylüsü kadınların nasıl hareket ettiklerini, sınırlarını ve imkânlarını görmeye, bunu da evlilik ve hayat tercihleri üzerinden yapmaya çalışacağım. Bunların dağ köylüsü erkekler üzerinde de etkileri mevcut, bölümde buna da değinilecektir.

Sirman (2001) “evliliğin önemi”nin küçümsememesi gerektiğini iddia eder, ‘(...) genelde hanenin, üretim ilişkilerinin ve insan malzemesinin yeniden üretim mekanizması’ olarak tanımlanan evlilik, “toplumu oluşturan ünitenin yeniden üretilmesi”nde en önemli mekanizmalardan biridir. Hanenin yeniden üretimiyle beraber, evlilik mekanizması köyün bir toplumsal kategori olarak yeniden üretilmesinde de merkezi bir konuma sahiptir. Makalenin bu bölümü bu iki önemli süreci beraber tartışmaya çalışacaktır.

Bir Toplumsal Kategori Olarak Köylülük

Köyün toplumsal hayatı durağan bir toplumsal ilişkiler demeti değildir, sürekli ve yeniden kurulması gerekir. Berger, köy hayatında şehir hayatından ayırıcı olanın “(köyün) kendi kendisinin canlı bir portresini oluşturma” özelliği olduğundan bahseder: “Herkesin portresinin çizildiği ve herkesin portre çizdiği, komünal bir portre. (...) Her köyün hikâyesi bina edilmiştir; taştan olmasa da, sözlerden, konu-

şulan ve hatırlananlardan: kanaatlardan, hikâyelerden, görgü tanıklığından, yorumlardan ve kulaktan dolma bilgiden. Ve bu sürekli çizilen bir portredir; üzerinde çalışma hiç bitmez. (...) Bu dursaydı, köy çözülüp dağılırdı.” (1998: 18).

Bu portre çiziminin enstrümanlarından birinin evlilik olduğu düşünülebilir. Dağ köylerindeki kadınların var olan portrenin dışına taşıdığı evlilikler, köyün yeniden üretilmesi elzem olan toplumsal hayatını zora sokmuş görünmektedir. Önceki kuşakların aksine, evlilik, evlenerek aynı/yakın köye yerleşmenin ötesinde, mümkünse köyü terk etme, köy hayatından ve onunla özdeşleşen “tarla-bahçe işlerinden” uzaklaşma ihtimali anlamına gelmektedir. Evliliğin en önemli koşulu olan evlenmek, yani köyde bir ev sahibi olmak ve yerleşmek artık eskisi kadar tercih edilir gözüküyor.

Eski köylerdeki toplumsal hayat bilhassa yaşlı kuşaklar tarafından hikâye edilmekte, ona duyulan özlem belirtilmektedir: “Eskiden ne canlı hayat vardı. Her evde üç-dört çocuk. Düğünler hep kalabalık. Eskiden Bergama’ya kız vermek diye bir şey yoktu. Orası yabancıydı, eldi. Köyün kendi içinde ya da Çınar’la kız alıp verilirdi. Şimdi her şey değişti, herkes uzağa evleniyor.” Bu anlatı, kaybolan bir hayatı anlattığı kadar, evlilik pratiklerindeki önemli bir kırılmaya da işaret ediyor. Delaney sınırları çizen “içerisi ve dışarısı” ikiliğine referans verir. Evlilik üzerinden de yeniden üretilen bu ikilik, kendini ‘mümkün olduğunca yakından aranan’ gelin adayında gösterir. Gelin arama süreci birbirine geçmiş bir halkalar sistemi içerisinde, en içeriden (yakın akrabalar) dışarıya (arkadaşlar) doğru tecrübe edilir. Önceden köy ve yakın köyler ile sınırlı bir evlilik evreninden bahsetmek mümkünken, bugünün evlilikleri için sınırları dağılarak genişlemiş bir evrenin söz konusu olduğunu görüyoruz.

Kadınların gitmesi, köyün genç nüfusu kaybetmesinin ötesinde bir kayıp anlamına gelir. Evliliklerin düzenlenmesi, asıl kadınların tasarrufunda olan ve kendini yeniden üreten bir süreçtir.¹² Köyün toplumsal bekası (portresi) için evliliklerin ve evliliklerin kurulmasında kadınların oynadığı rol hayatidir. Kadınlar bu sürece dâhil olmalarıyla, yeni bir hanenin köye katılmasını sağladıkları kadar, köydeki toplumsal konumlarını inşa eder ve/veya yeniden üretirler. Böylelikle evlilik “(...) bir bakıma köylü kimliğinin yeniden üretildiği” ve bu üretimdeki vazgeçilmez rolü sebebiyle de “kadını(n) köy toplumunun kurucusu” olarak görülebileceği bir hal yaratır. Köy kadının güçlendiği alanlardan biri olarak ortaya çıkar. (Sirman, 2001). Bugün Bakırçay Havzası dağ köylerinde, hem bahsi geçen toplumsal ilişkiler hem de köye katılacak haneler sönümlenme eğilimindedir.

Sönümlenme eğilimi aynı zamanda, köyün toplumsal hayatının yeniden üretimini, ‘ortaklık halı’ni de sarsar. Delaney akraba evliliği ve köy içinden evlenmenin aynı şeyin ifadesi olduğunu söyler, bir başka deyişle bu “(...) yabancılara güven du-

12 Delaney, oğulları olan annelerin olası kızları araştırmak için –çamaşırvanede, ziyaretlerde ve özellikle hem köyün, hem de dışarıdaki arkadaş ve akrabaların tüm kızlarının ve kadınlarının toplandığı düğünlerde- her fırsatı kullandıklarını aktarır. Böylelikle, ‘evlilikler yeni evlilikler doğurur.’ (2001: 135).

yulmadığı için mümkün olduğunca yakın ve kapalı durma arzusu. ‘Hep akrabayız’ derler, gerçekten de öyledirler. (...) Köylülere göre köy sıkıca örülmüş, kapalı, kendine yeterli bir topluluktur. Akraba evliliği ve köy içinden evlenme farklılığın reddi anlamına gelir. Hepimiz bir aileyiz, hepimiz aynı kaynaktan, aynı topraktan geliriz, dışarıdakilerle karşılaştırıldığında hepimiz içerideniz.” (2001: 134). Bu bilindik pratiklerin değişimi, dağ köylerinde farklılığın reddi ilkesinin sarsıldığı kadar, ortak bir kimlik inşasının da kaybı anlamına gelmektedir.

Alan çalışması süresince gözlemlenen bir diğer çarpıcı değişiklik ise bilhassa gençler arasındaki yaygın sosyal medya kullanımıdır. Gençlerin tanıştığı, birbiri hakkında bilgi sahibi olduğu ve flört ettiği bir sosyal alan olarak ortaya çıkan bu mecra, evliliklerin kurulması hususunda da geçmişten farklılıklar yaratıyor. Örneğin nişanlı bir çiftin facebook üzerinden birbirlerine gönderdikleri mesajları yorumlayan diğerleri, çiftin ilişkisinin iyi gitmediğini, sorunlu gözüktüğünü, söz edilen evliliğin gerçekleşmeyebileceğini söylemişlerdi. Kaybedilen ortaklığın sanal ve eskisinden farklılaşan yollarla yeniden kurulduğu düşünülebilir.

Benzer şekilde Sirman da ‘dış evlilikleri’ ‘köy sınırlarının dışında yaşayan kimseleyle yapılan evlilikten çok, köyün toplumsal evreni dışında kalan kişilerle yapılan evlilikler’ olarak tarif eder. Bu çerçevede yakın bir köyden ve/veya Söke’den yapılan bir evlilik, gene köy içi evlilik ile bir tutulabilir zira çiftçilik kimliği bağlamında kurulan bir eşitliğin söz konusu olduğunu iddia eder (2001). Çalışmaya konu olan dağ köylerindeki gençler, ‘çiftçi kimliğini kaybederek’ eşitlenseler de, köyün toplumsal evreni dışında kaldıklarından ve/veya kalmayı planladıklarından yapılan evlilikler ve göç köyün toplumsal yeniden üretimini sarsmaktadır.

Kadınlar “dışarıya” evlendiğinde, köy yerinde yapacakları evliliğe kıyasla belli korma ve dayanışma mekanizmalarından mahrum kalırlar. Kimberly Hart¹³, göçün “Evlenip göç eden genç kadınlar için coğrafi uzaklık ve hısımlık ağlarından kopmanın” “yardım kanallarının azalması” anlamına geldiğini söyler. Erkek için köyden evlenmek, ailesinin onun için köye ev kurması demekken, göç bunu değiştirir ve “güvence kaybına yol açar.” Bu bağlamda köyden uzağa evlenerek ayrılmak ve göç etmek arasında yapılan ayrım hatırlanabilir. Hart ailecek göç edenlerin köyde bir evi olduğu için istediği zaman dönebileceklerini ama “gelin giderek” köyden ayrılan kadının göçünün farklı bir rota izlediğini söyler. Bu iki kategori «kimin nereye ait olduğunu göstermesi ve köyle bağların sürüp sürmediği açısından önemlidir» (2011: 179-180).

Fakat bu riskleri göze alan genç kadınların köy dışı evlilikleri gerçekleştirme isteği içerisinde olduklarını görüyoruz. Gündüz Hoşgör ve Suzuki Karadeniz sahil köylerinde kadınların ücretli emeğini inceledikleri araştırmalarında benzer bir eği-

13 *Modernliği Dokumak: Bir Batı Anadolu Köyü’nde Hayat, Aşk, Emek* isimli kitabında bir dağ köyü olan Örselli’de yaptığı çalışmayı anlatır. Örselli, aslında Bergama’nın köyüdür, fakat sonra köylülerin isteği üzerine Manisa’ya bağlanmıştır. Çalışması bittikten sonra 2008’de Örselli Köyü’ne tekrar gittiğinde, göç eden kişilerin ve ailelerin sayısında ‘daha önce köyün tarihinde görülmemiş sayılara’ ulaştığını görür. Kurulan dokumacılık kooperatifinin sosyo-ekonomik farklılıklar yaratması ve devletin kırsalı ihmalî köylülere göçü düşündürmüştür (2011: 173).

limi vurgularlar: “Bekâr genç kadınlar için zor çalışma koşulları ve olumsuz etiketlemeyle başa çıkma stratejileri arasında en önde geleni, tercihen şehirli bir erkekle evlenip köyden ayrılma umuduuydu. Göç, kadınlar arasında kırsal hayattan kurtulma stratejilerinden biriydi” (2016: 125). Göçün toplumsal cinsiyet dinamikleri ile şekillendiği söylenebilir, genç kadınların evlenerek köyden gitmesi en çarpıcı örüntülerden birini oluşturur.¹⁴

Dağ Köylüsü Kadınlar, Erkekler ve Yeni Tercihler

Diğer yandan kadınların bu tercihleri dağ köylüsü genç erkekleri, farklı pratikleri hayata geçirmeye itiyor. Köylerdeki iktisadi sönümlenme ve kadınların köyde kalmama arzuları birbirini besliyor; köyleri terk ederek Bergama, Dikili ve yakın şehirlere yerleşen çok sayıda genç erkek var. Bu sürecin 1990’ların sonlarında başlayıp hız kazandığı köylerdeki ortak anlatıdır. Gidenler işçileşme pratikleri içine girmişlerdir, *asgari ücretten sigortalı bir iş sahibi olmak*, en çok arzu edilen durumdur. Dikili’nin turizm sektörü gelenlerin bir kısmına yer açabilmektedir, böylelikle garsonluk, komilik, yazlık sitelerde bekçilik ve bahçıvanlıktan, turizmden beslenen inşaatlarda işçi olarak çalışmaya kadar farklı seçenekler mevcuttur. Bergama’daysa, büyük tarım işletmelerinde, maden ve taş ocaklarında, nakliye şirketlerinde ve inşaatlarda çalışmaktadırlar.¹⁵

Bu durum, Mavili Köyü’nden bir görüşmeci tarafından şöyle değerlendiriliyor:

“Mesela ben düşünmüyorum artık bir erkek gelsin köye evlensin, buraya kız getirsin. Mecbur Dikili’ye gidiyor. Komşunun üç oğlu da dışarıda, Ayvalık’ta. İkiisi inşaat işinde çalışıyor. Gitmeselerdi, iş babaya kalsaydı evlenemezlerdi bile.”

Tırpanlı Köyü’nden bir genç erkek, hayvanlarının bir kısmını satarak ve sekiz senedir “dışarı işinde” aylıklı olarak çalışarak Bergama’dan bir ev aldığını söylüyor, çünkü nişanlısı evlenince Bergama’ya yerleşmeleri koşuluyla evlilik teklifini kabul etmiş. Nişanlı çift şu an köyde yaşıyor; düğün yaptıktan sonra yeni evlerine geçmeyi planlıyorlar. Evlenebilmenin en önemli koşulu, gitmek olarak gözüktüyor. Böylelikle kadınların tercihlerinin erkeklerin köy dışı yaşamlar kurmalarında etkili olduğunu görüyoruz.

14 İlkaracan ve İlkaracan, 1990’ların Türkiye’sinde Kadın ve Göç isimli çalışmalarında, ‘Kadınlara Özgü Göç Nedenleri’ başlığı altında genç kadınların evlilik yoluyla göçünün önemli bir örüntü olduğunu vurgularlar. Evlilik yoluyla yapılan göç örüntüsünün, ‘kadının ayrıldığı ya da gittiği mekânla olan bir itme-çekme ilişkisinden ziyade evlilik kurumunu birlikte oluşturacağı kişinin bulunduğu ayrı bir mekâna olan hareketi’ olduğunu belirtirler (1999: 308). Bu sebeple itici ve çekici olarak tabir edilen etkenlerin, kadınlardan ziyade ‘yanında ya da peşinde gittikleri erkeklere yönelik olarak’ varsayıldığını söylerler. Fakat dağ köylerini evlenerek terk eden kadınların, göç sürecinde aktif bir rol aldıkları, itme ve çekme itkilerinin kadınların karar verme süreçlerinde büyük rol oynadığı ve hatta erkekleri de kararlarıyla göçe teşvik ettiği görülmektedir; kadınlar, pasif takip ediciler değillerdir.

15 Dağ köylerinin kaybettiği nüfusun ilçe ve şehirlerdeki işçileşme pratiklerinin öneminin farkında olmakla beraber, bunlar makalenin sınırlarını aşmaktadır. Fakat bu sürecin en hafif deyişle sancılı olduğunu belirtmekte yarar var. Bu çerçevede Soma Katliamı korkunc bir örnek olarak hatırlara gelir. Soma’daki kırsal dönüşüm ve yansımaları için bkzn: <http://www.metu.edu.tr/video/somada-kırsal-donusum-ve-yansimlari>. İndirilme tarihi: 31.12.2015.

Bunun yanında, dağ köylerinde yaşamaya devam eden oldukça sınırlı sayıdaki genç arasında “evlenmeyi bekleyen erkekler” olarak tarif edilen bir grup var.¹⁶ Mavili Köyü’nde doğup büyüyen, şimdi 60 yaşında olan bir kadının oğlu da bu erkeklerden biri: “Kocamın hayvanı var. Onlara bakıyom ben. Emeklim de var. Oğlan 30 yaşına geldi bi türlü evlendiremiyom, bütün derdim o. Oğlan Dikili’de kafede çalışıyo. Zaman zaman geliyor köyde kalıyo köy yakın ya. Köyde kız yok evlenecek. Arıyom bakıyom, bulamıyom. Şimdiki kızlar fıstıkcı.”¹⁷ Bir diğer görüşmeci de Dikili’de yem fabrikasının taşımacılığında çalışan tek oğlunu evlendiremediğinden yakınıyordu. Benzer bir durum Tırpanlı Köyü’nde de mevcut gözüküyor. Köyün evlenme çağındaki *tek* kadını olan görüşmeci, köyde evlenmemiş “çok” erkek olduğunu söylüyor: “Çok var. Belki 8-9 erkek. Dört tanesi Aliğa’da çalışıyo. Üç tanesi hayvancılıkla uğraşıyo köyde, biri de seraya gidiyo.”

Evlilik tercihleri ile ilgili bazı istisnai durumlardan da söz etmek gerekir, Bergama’nın bazı dağ köylerine bakıldığında bugün görece kalabalık bir nüfusu korudukları görülür. Nüfusları artmamaktadır fakat dramatik düşüşler de gözükmez. Bu köylerden birinde doğup büyümüş kadın görüşmeci, durumu şöyle anlatır:

Mesela Opalı, Yeresteli Köyleri bizim oranın en kalabalık köylerinden. Giden var ama az. Biri gitse, ikisi, üçü kalır. ‘Ovaya gideriz, yevmiye ile idare oluruz ama huzurumuz olur en azından’ diyorlar. Kızlar dışarı gitmez mesela, Bergama’dan, uzaktan evlenmezler. Köy içine giderler. 5-6 tane Yörük köyüyüz biz. ‘Fakir olsun köyün içinden olsun’ derler.

Burada belirleyici olan ilçedeki hayatın köy hayatının sağladığı geçimlik öğelerden muaf tutulunca bu haneler için sürdürülemez olduğudur. 1990’ların sonuna doğru tütün ekiminin bırakıldığı Opalı Köyü’nde (Bergama) şimdi sadece sınırlı buğday ekiliyor. Köyün kadınları yevmiyeye gidiyorlar. Erkekler pazarcılık yapıyor, bir de tahta kaşık yapıp satıyorlar. Kestane ve ceviz ağaçlarından gelir elde ediliyor. Bunun yanında hayvancılık “kendini geçindirecek kadar” yapılıyor. Merayı kaybetmeleriyle, hayvanları olanlar satmış ve işi bırakmış. Opalı Köyü bu nitelikleriyle, ilçeye taşın(a)mayan köylüleri barındırıyor. Bu, aynı zamanda köylerde evlenememiş olarak kalan erkeklerin durumu için de açıklayıcıdır; şehrin geçimlik avantajlarından uzak hayatı,

16 Bourdieu’nun *Bekârlar Balosu* (2008) çalışmasındaki ‘evlenilmezler’ kategorisi akla geliyor. Bourdieu, Güneybatı Fransa’nın kırsal Béarn bölgesinde 20. yüzyılın ikinci yarısında, artan ‘daimi bekârlık’ olarak betimlediği olguyu, bölgenin geleneksel evlilik pratiklerine (patrimonyal sadakat, ebeveyn otoritesi, kırsal erkeklik formları) bağlı olarak tartıştığı kadar, bunların modernleşme ve küreselleşme dinamikleri ile dönüşen, artık ‘kaybettiğimiz bir (kırsal) dünyada’ yeniden yapılanmalarına da dikkate alır. Bunların, bilhassa genç kızlar ve genç kadınları kaderlerini başka yerlerde aramalarına izin verdiğini ve buna ittiğini söyler. Kırsal kesimde yaşayan genç bir erkeğin ‘evlenememe’ oranı, kasabadakine göre yedi kat daha fazlaysen, bu oran kadınlar için sadece iki katır. Diğer yandan, erkeklerin ‘kentli kriterlerle’ değerlendirilmeleri, onları daha az ‘istenir’ damat adayları yapıyor gözükmektedir. ‘Değersizleşen’ köylü algısı, kırsal hayat, tarımsal pratikler gibi diğer çağrışımları da itibarsızlaştırmaktadır.

17 ‘(Kızlar) Oğlanları fıstık gibi yiyip, kabuklarını atıyorlar’ diyor. İlişkilerin çabuk kurulmasını ve bitmesini eleştiriyor. Oğullarını evlendirmeye çalışan kadınlar için bu onları zorlayıcı bir faktör olsa da, genç kadınlar için daha bağımsız ilişkiler kurabilme kadar, bu ilişkileri bitirebilme anlamına da gelmektedir.

bu gençler için evlenerek haneyi kurma safhasında sürdürülebilir gözükmemektedir.¹⁸ Maralı Köyü muhtarı şöyle demektedir: “Köy yaşamı muhakkak daha ucuzdur, köy yaşamı şehre göre yarı yarıya ucuzdur. Bir inek yapsan, bir iki tavuk yaparsın. Gerçek köy hayatı yaşasa insanlar ucuza yaşar. Burada (Bergama’da) gençler daha pahalıya yaşıyorlar.” Köy yaşamının sunduğu geçimlik birtakım seçenekler, hayat masraflarını aşağı çekmektedir. Köyden inmeyi planlayanlarsa, hem gitmek istemekte hem de bunları kaybetmekten korkmaktadırlar.¹⁹

Köylerdeki bu “evlenememe halini” yakın geçmişe dayandırma hali ortak anlatıdır. Görüşmecilerin gösterdikleri sebepler de benzeşmektedir. Karakaya Köyü’nden yaşlı bir erkek görüşmeci “Bu köylerin boşalması belki 5-10 senelik mesele, kız vermiyorlar! Gidip istiyorsun sana ‘Dikili’de evin, işin var mı?’ diyorlar. Dikili’de de iş sahası çok yok ki, karın bile doyuramıyor, hep ana-baba destekli.” derken, Mavili Köyü’nden Bergama’ya yeni taşınmış orta yaşlı erkek bir görüşmeci “Köylerin boşalması 2000’lerde başladı, bu hükümet geldikten sonra. Mavili Köyü’nde 40-50 yaşına gelip de evlenemeyen erkekler kaldı. Parasızlıktan da bu evlenememe olayı, biz yedi kardeşтик, bir hayvanla everdiler hepimizi.” diye anlatmaktadır. Bergama, Maralı Köyü muhtarı süreci şöyle tarif etmektedir:

Göç 80’li yıllardan sonra başladı. 80’li yıllarda tütün ekiliyordu ama sonrasında köylerde bir şey oluştu, gençler köyden kız bulamıyorlardı, evlenemiyorlardı. Herkes kızlarını memura esnafa vermeyi düşünüyordu, böyle başladı göç. Böyle olunca erkekler de mecburen buraya (Bergama’ya) gelmek zorunda kaldılar. Tütün işi, çiftçilik o kadar da istenmedi. Köyde kız kalmadı. Ondan önce gençler köye evleniyorlardı, ev yapıyorlardı, şimdi yok. Çocuk da ondan bitti köyde, genç yok.

Emine Onaran İncirlioğlu’nun, Paul Stirling ile birlikte Kayseri’nin iki köyünde, 1986 ve 1989 yılında yaptığı alan çalışmasında da benzer bir vurgu vardır. Oğullarına kız arayan aileler, geri çevrilmelerine karşı sitemlidir. Kızlar ‘köye evlenmek’ istememekte, bu tercihleri aileleri tarafından da desteklenmektedir. Kızını istemeye gelen kendi köylüsü bir aileyi reddeden anne²⁰, bu kararını şöyle açıklamaktadır:

18 Aynı şekilde sebeplerinden biri mülkiyet haklarındaki eşitsizlik olarak düşünülebilir; “işin yürütülmesi” öncelikli olarak erkeğin sorumluluğu olarak görülmesidir. Kadınlar paylarını (eğer verilirse) erkek kardeşlerine devrederek çiftçilikten çekilirler.

19 Tırpanlı Köyü’nden bir kadın görüşmeci bir yandan “Biz burada bak köy yerinde yaşıyoruz. Masrafları hep ucu ucu na yettiriyoruz. Kira vermiyoruz, peynire, süte para vermiyoruz. Ama Bergama’da kiraya mecbur çıkacağız. O zaman nasıl yetiyecek?” diyerek endişesini dile getirmektedir. Bu anlatı ancak köyde yaşayarak bir ekonomik denge tutturabilen hanelerin kırılganlığını anlatıyor. Görüşmecinin endişeleri, ilçeye göçmüş bir hanenin tekrar köye dönmesinde somutlaşır. Bu aile, ilçede köye göre çok daha fazla metalaşmış ilişki ağları içerisinde varlığını devam ettirememiş ve geçimlik stratejileri hayata geçirebileceği köye tekrar dönmüştür. Obaköy’den genç bir kadın şöyle anlatmaktadır: “Bizim köyden gidenlerden bir-iki kişi geri döndü köye. ‘Şehirde duramadım, emir altında duramadım’ dediler. Onlar ağaç kesimine geri döndüler. Yapamamışlar. Köydekiler ‘Gideriz sebil oluruz’ diyo millet, ‘cahil adam iş kuramaz’ diyo.” Anlatılar, Öztürk’ü destekler niteliktedir: “Kırlar diğer yandan zayıf ve fakir nüfusun sığınağı işlevi görmektedir. Kırlarda yaşayan engelli, yaşlı nüfus oranı şehirlerden daha yüksektir. 2001 ve 2008’deki ekonomik kriz sırasında gözlemlendiği gibi şehirlerde tutunamayanlar, hayatlarını sürdürmekte zorlananlar tekrar kıra dönebilmektedir. Kırdaki gıdaya, barınma imkânlarına erişim zayıflamakla birlikte devam eden aile, akraba ve köylü dayanışması zayıf nüfusun kırdaki tutunabilmesini kolaylaştırmaktadır” (2013: 9).

20 Diğer yandan, bu kırılmayı Sirman’ın pamukçu Tuz Köyü’nde derlediği veriler desteklese de, annelerin kızlara yukarıdaki desteğini göremiyoruz. ‘Anne, kızının rahat edeceği (diğer bir deyişle daha az iş yapıp daha az emir alacağı) bir

İşimize gelmedi. İrençberlikleri ağır. Tarlaya giderler. Bir kere görgü yok, giyim yok, yiyim de yok... Tarlaya git, tarladan gel, otur halı doku! (...) Oğlan iyi olsun, çalışkan olsun, sanatı olsun. Sanatı ne? İrençber. E, irençberin arkası olur mu? Ömür boyuna kadar güreş toprağınan! Hani aylıklı olsun, memur gibi, şöyle öğretmen gibi... diyok' (1993: 118-119).

Burada, bir kuşakta izi sürülebilecek bir kırılma ön plana çıkıyor. Annenin, kızı için istediği “kendi yaşadığı hayattan başka bir hayat” evlilik tercihleri üzerinden somutlaşıyor. Köy hayatının kadın üzerindeki ağır yüküne ek olarak, kadın dokumacılığının da en önemli geçim kalemi olması, Kayseri köylerinde kadınları farklı tercihler yapmaya itiyor gözüküyor. İncirlioğlu'nun bulguları, Erman'ın çalışması ile benzerlik gösterir. Erman (1997), kırsaldan şehre göç etmiş kadınların neredeyse istisnasız hepsinin şehir hayatını tercih ettiğini, köyün ise “çok ve takdir edilmeyen çalışma” ve “kirli işlerle” özdeşleştiğini aktarır. Kadınlar, şehirdeki tüketim olanaklarını, ulaşımın kolaylığını, eğitim seçeneklerini de tercih sebebi olarak göstermektedirler. Bununla beraber, köydeki yaşam, doğaya yakınlığı ve tanıdık bir toplumsal çevreye sahip olma özellikleriyle de şehirde özlenmektedir. Fakat doğaya yakınlık tarla ve bahçelerde kadının ağır iş yükünü, tanıdık bir toplumsal çevre de kadını baskı altına alan toplumsal hayat kuralları, geniş aile ve akraba sorumluluklarını akla getirdiği için, kadınlar için son kertede ağır basan şehir yaşamı olmaktadır (Erman, 1997). Fakat İlkaracan ve İlkaracan (1999) çalışmalarında, Erman'ın bulgularına paralel bir şekilde benzer sebeplerle İstanbul'a göçmüş olmaktan memnun kadınlar kadar, “göçmemiş olmak isteyen” kadınların da anlatılarının altını çizerler. Kadınlar köyde bıraktıkları çevrelerini, ailelerini özlemekte, İstanbul'un hayatlarına getirdiği kısıtlamaları olumsuz bulmaktadırlar.

Kırsaldaki ağır cinsiyetçi iş bölümü, köy hayatına karşı bu isteksizliğin sebeplerinden biri olarak Bakırçay Havzası dağ köylerinde de ön plana çıkar. 1956 yılında doğmuş ve bütün ömrü boyunca Mavili Köyü'nde yaşamış bir kadının anlattıkları “kadınların işlerinin” *kısa* bir özetini vermektedir:

Çok çalışıyoruz. Çok iş yapardık, işe giderdik, pamuğa, oradan da dokuma tezgâhının başına geçerdik. Çocuklar dokuma tezgâhının sesinden bıkartı. Evin işi, yemeği. Yaşlılara bakardık. Nasıl yaptık bütün bunları? Şimdi olsa yapamayız. Sabah işe giderdik, bazı ışıklar yanarken eve dönerdik.²¹ Evde dokumanın başına

evlilik düşerken kızlar (televizyonun da etkisiyle), şehir hayatına duydukları özlem sonucunda kendilerini annelerinden uzaklaştıracak olan bir evliliğin hayalini kurarlar. (...) Kızların en büyük amaçları olan 'pamuksuz' bir yaşam özlemi, kendi bildikleri bir hayat tarzından uzaklaşmak olarak algılayan anneler tarafından kuşkuyla karşılanmaktadır' (2011: 233). 1980'lerin sonunda yapılmış bu alan çalışmasından günümüze kadar geçen sürede, bu tereddüt ve kuşku azalmış görülmektedir.

21 Dağ köylerinden yevmiyeye gidip gelmek hem zahmetli hem maliyetlidir: “Zeytin toplamaya işçiler Bergama'nın zeytin olmayan köylerinden geliyorlar. Sabah 7.30 gibi geliyor 4'e kadar çalışıyor, sonra kamyonlarla köylerine geri götürülüyorlar. Yatılı kalanlar da oluyor.” Köylerinin uzaklığı sebebiyle, sabah dörtte kalkıyorlar, ayrıca dayıbaşına verilen beş lira dışında bir diğer beş lira da uzak yerden geldikleri için yol parası olarak kesiliyor. Kadınlar, tarım işçisi olarak emek piyasasının en alt basamağını oluşturuyorlar. Dayıbaşının anlattığı gibi, “Zeytin toplamada erkek işçi ücreti 50-80 lira, Kürt erkek 40'a bile çalışır, kadının yevmiyesiyse 30 lira.” Kadınlar bu farkların sebebinin şöyle sıralıyor: “Erkekler gitmez ki

geçerdik. Bir de el işi yapardık. El işinde yarış yapardık kim daha çabuk yapacak bitirecek diye. Gelirken çocuklar ünlerlerdi Cemile Halalar geliyor misafirliğe diye. Gidip bir koşu evi süpürürdük misafire hazır ederdik. Bulaşık makinesi çamaşır makinesi de yoktu ki. O çamaşırlar benim boyumu aşardı. Ovaya domatese giderdik, o domatesler her yanımızı yeşil yapardı. Dayıbaşı vardı, iki kamyonu doldurturlardı domatesle, hadi domates büyük olunca daha çabuk dolardı ama küçük domates zor dolardı. O zaman hayvanlarımız da vardı, koyunumuz, ineğimiz vardı. Onlara bakardık sabah akşam. Çocuklar küçük. Dersleri var.²²

Bu anlatı kadınların iş yükünün fazlalığının yanı sıra, köylerin önemli bir diğer eski geliri, dokumacılık hakkında da bilgi veriyor. Böylelikle aslında kadınların yıl boyu çalışmaya hiç ara vermediklerini kavırıyoruz, birbirini izleyen tütün, pamuk ve zeytin hasadından sonra/ve onlarla beraber, bir sonraki tarım sezonu başlayınca-ya kadar, kadınlar halıcılık yaparak çalışmaktadır.²³ Halıcılık, sönümlenen ekonomik faaliyetlerden biri olsa ve artık yapılmısa da, kadınların bu işten bir zamanlar önemli gelirler elde ettiği anlaşılmaktadır:

İşte benim adam çobandı. Çobanlık yaparken ona sigorta ödedik. Ben dokumacılıkla eve bir sürü eşya aldım. Bak mesela televizyonu, kanepeyi, çekyatları, salon dolaplarını. Kızın çeyizlerini, işte tenceresini, tavasını halıdan kazandığım parayla yaptım. Kocam kendi BAĞ-KUR'unu ödedi, ben de bunları aldım. (...) Erkeklerden daha çok para kazanıyoduk o zamanlar ama bitti, 2000'lerde bitti.

Anlatı bize kadınların paralarının 'herkesin parası', erkeklerin paralarınınsa 'kendilerinin parası' olduğu yönünde bir fikir veriyor. Kadın görüşmeci aynı zamanda, eşinin sürecin sonunda sosyal güvence sahibi olduğunu, kendisinin ise eşinden bakıldığını söylüyor. Bu, sadece bu görüşmeciye mahsus olmayıp dağ köylüsü kadın görüşmecilerinin çoğunluğunun sahip olduğu bir özelliktir. Anlatı dağ köylüsü kadınların yukarıda sayılan ekonomik faaliyetlerde bir ömür bu-

ova işine. Öyle tek tek toplamakla uğraşmazlar. Hem dayıbaşı da istemez ki onları. Gelse yevmiyesi 50 lira olacak ama kadın ucuz, onunkisi 30 lira." "Erkekler daha iyi toplamazlar kadınlardan" ama aynı zamanda "Kadının iki bileği adamın bir bileği eder." Sirman, kadın işinin 'değersizliğini' anlatırken şöyle örnek verir: "Pamuk üretimi ile geçimini sağlayamayan bekâr erkekler de çapacı olarak çalışırlar. Kadın yevmiyesi erkek yevmiyesinin %60'ı kadardır. Kadınlarla birlikte çalışan erkekler kadın yevmiyesi alır." (1988: 221)

22 Gündüz Hoşgör (2011), Tonguç'un 1938'de kırsaldaki kadının iş yükünü tanımladığı bir paragrafı, bahsi geçen cinsiyetçi iş bölümünün bugün ne kadar benzer bir biçimde devam ettiğini göstermek adına çalışmasında örnek olarak verir: "(...) kırsalda kadın çocuklarla ilgileniyor, aile için yemek hazırlıyor, ev halkına bakıyor, hayvanlara bakıyor, tarlada çalışıyor, çocuk doğuruyor –yapabildiği kadar çok. Bütün hayatı iş, şefkat ve başkaları için fedakârlıktan oluşuyor. Görevleri ve sorumlulukları eşininkinden daha zor ve çok daha fazla yöne dağılmış. Ev halkı, çiftlik, üretim ve hayvanlar hakkındaki endişeleri ve görüşleri eşinden hiç de az değil. Kırsal (köylü) ailelerinde, her şey kadınlı ilintili ve ondan geçiyor." (Hoşgör, 2011: 224 içinde; Azmaz, 1984: 38)

23 Bakırçay Havzası dağ köylerinde yapılan halıcılık, Berik'in analizleri ile paralellik göstermektedir. Halı üretim biçimleri, tarımsal yapılar ve hane örgütlenme biçimlerinin bütünleşmesini tartıştığı çalışmada, "ev dokumacılığının, çeşitlenmiş emek-yoğun tarımın yapıldığı köylerde, çekirdek ailelerce yürütüldüğünü" söyler. Halı dokuma miktarı makineleşmiş tarım, eşitsiz toprak dağılımı ve geniş aile örüntüsü içinde yapılan dokumaya kıyasla daha az miktarda kalsa da, bütün örüntülerde tarımsal faaliyet, yeniden üretim ve halıcılığın yürütülmesinde kadın emeğine olan talepler arasındaki çelişkilerin minimize edildiğini söyler (2011: 147).

lunmalarına karşın ‘sigortasızlığının’ altını çizmektedir. Emeklilikte de benzer bir örüntü söz konusudur.²⁴

Yoğun kadın emeği kullanımı tütün tarımı anlatılarında da ön plandadır. Aşağıdaki anlatıda tütün ‘*masrafsız*’ olarak tarif edilebiliyorsa, bunun sebebi kadın ve çocuk emeğine dayanmasıdır:

Tütünün masrafı yok, hepsi el gücüyle. Köyde derler ki “Bir adamın çok kızı varsa, o çok tütün yapar.” Tütünde genelde hep kadınlar çalışır. Yaprak kırımında, çapasında, ekiminde hep kadınlar çalışır. İki kız çocuk! ‘Evde iki kız çocuğun oldu mu, bir ton tütün yaparsın.’ derler.

Görüşmeci bir kadının (34 yaş) anlattıkları, kadın emeğinin ne kadar belirleyici olduğunu vurguluyor: “Babam trilye zeytini yetiştiriyor şimdi, verimli, toplaması kolay bir zeytin diye. Ama aslen tütüncüler. Benim evlendiğim sene tütünü zeytine çevirdi. Hatta tütün makinası bile almıştı tütün yapıcay diye ama kız yok diye ümidi kesti. Bütün ümitleri kıza bağlamış. Kız çalışacak!” (Gülüyor.) Hanedeki genç kızın evlenerek haneden çıkması üzerine bütün bir ürün deseni ve üretim stratejisinin değiştiğini görüyoruz. Koç’un (1988) Ege köylerinde tütün üreticileri üzerine yaptığı alan çalışmasında da kadın emeği kullanımında benzer örüntüler görülür. Ertürk Keskin ve Yaman (2013) tarafından yapılan Samsun tütün çalışması da kadınların “becerikli” parmaklarından bahseder, kadınların tütün üretimindeki merkezi rolünün, toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün ve kadınların/kız çocuklarının ağır iş yükünün altını çizerler.

Tam da bu sebeplerle, bir başka kadın görüşmeci, tütün ektikleri toprakları satarak elden çıkarmalarına sevindiğini söylemektedir: “İyi ki de sattık, ben mahvoluyordum.”

Tütün büyük ölçüde kadın emeğine dayanmasına rağmen, kadınların kazanılan para üzerindeki tasarrufu sınırlı gözükmektedir. Küçük üretici hanenin patriyarkal hiyerarşisi içerisinde, kadının “ücretsiz aile işçisi” olarak var olması onu daha da kırılgan kılmakta ve karar verme mekanizmalarından dışlamaktadır. Aynı kadın görüşmeci, tütün geçmişini şöyle anlatmaktadır:

6 sene kayınpederle beraber pamuk, tütün yaptık. O zaman kalabalıktık, 5 kişi çalışıyorduk. Mahsul çıkıyordu her sene ama hakkımızı vermediler. Kayınpeder mahsulü sattıktan sonra parayı alıyordu “dügün yapcam” diyodu. “başka masraf var” diyodu. Onlara öyle öyle gitti paralar. Ben de kalp kırmaktan, tartışmayı sevmediğim için... Onlar eski insan. Gönül Abl’nda onu söyleyecek yürek var mı? Denmezdi eski insana. Sonra sıfırdan başladık. Tarladan, motordan da ayırdılar bizi. Sıfır bıraktılar.

24 Kırıldaki kadının sosyal güvenceden yoksunluğu dağ köyleri ile sınırlı değildir, tarım/hayvancılık ile uğraşan kadınların görünmez emeği, ücretsiz aile işçisi kategorisinin altında eriyip gitmektedir. Tarımda istihdam edilen nüfus her ne kadar azalsa da, (...) Tarım sektöründeki 2 milyon 446 bin kadının %76’sı ücretsiz aile işçisi olarak istihdama katılmaktadır (TÜİK, 2010). Türkiye’de çalışan her iki kadından birisi tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi konumunda istihdam edilmektedir (Gündüz Hoşgör ve Smits, 2008).

Mavili Köyü'nde yaşayan, 35 yaşında bir kadın, "bir ömür tütün yaptığı" ve babasının "onların tütünden kazandığı parayı" nasıl yıllarca "yediğinden" bahsederken öfkeliydi. Öztürk ve Yaman'ın (2011), 2009 yılında Bafra, Elifli Köyü'nde tütün üreticisi kadınlarla yaptıkları çalışmalarda emek kullanımı ve kazancın tasarrufunda benzer örüntüler olduğunu görüyoruz.

Bu anlatılar bize patriyarkal kırsalda, kadınların katı, toplumsal cinsiyet temelli, eşitsiz bir iş bölümü içerisinde yer aldıklarını anlatıyor. Bakırçay Havzası dağ köyleri çarpıcı bir örnek oluşturuyorlar. Ertürk Keskin ve Yaman, ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadının karşılaştığı çok yönlü eşitsizlikleri şöyle özetlerler: kayıtsız çalışan kadınlar mülkiyet sahibi değildirler, karar alma süreçlerinden dışlanır, emeği denetim altındadır, yeniden üretim faaliyetlerinden sorumludur, üretimde merkezi rol sahibi olmalarına karşın tüccar, banka, teknoloji gibi alanlarda neredeyse yokturlar, bütün bu çalışmalara rağmen tarım işi "kadın işi" dir; bir diğer deyişle gelir getirici değildir, bu yüzden kadınlar kendilerini "işsiz" olarak bile tanımlamaktadır (2013: 502). Yukarıdaki anlatılarla beraber düşünüldüğünde, kadının bu konumu, hem Ertürk Keskin ve Yaman'ın, hem de Ecevit'in (1994) çerçevesinin Bakırçay dağ köylerindeki kadınlar için de geçerliliğini destekler niteliktedir.

Bu iş bölümü ve yükü kuşaklardır ağır ve eşitsiz olmasına karşın, bugün kadınların köy hayatına dair değerlendirmelerini etkileyen, bu hayatı onlara tercih edilmez kılan ne olmuştur? Bir sonraki bölüm kadınların nasıl akıl yürüttüklerini anlamaya çalışarak bu soruya cevap aramaktadır.

Kadınlar Ne Düşünüyor?

Dağ köylerinde toplumsal hayat, genç kuşakların evlilik tercihleriyle sarsılıyor; kadınların bu tercihleriyle yeni bir hayatı planlamak kadar, eskinin de bir değerlendirmesini yapmakta oldukları gözüküyor. Dağ köylerinde yaşayan kadınlar, aynı zamanda kendileri ve çocukları için gelecek tercihlerini anlatırken kırsal dönüşüm sürecinin kadın bakış açısından bir değerlendirmesini sunuyorlar. Böylelikle, 'köylülüğün itibar kaybı' kadınların gelecek tahayyüllerinde kendini açık ediyor.

Bu anlatılarda ön plana çıkan noktalardan biri, kendileri uğraşmaya devam et-seler bile, gelecek nesillerin toprak ve hayvanla uğraşmasını istememeleridir. Yapılan alan çalışmasında kuşaklardır yapılmasına rağmen, çocuklarının ya da sahip olacağı çocukların işlere devam etmesini isteyen tek bir görüşmeciye rastlanmamıştır. Mavili Köyü'nde yaşayan iki erkek çocuk sahibi 47 yaşında bir kadının anlattıkları ortak bir anlatıya dönüşmektedir; bu ortak anlatı bugün kırsalda karşı karşıya kaldıkları koşullarla şekillenirken, koşulların içinden çıkan stratejileri de kapsamaktadır:

Çocuklar mı? Hayvancılığa mı? Nerde döncekler, dönmezler. Yapmazlar. Şimdi yeni yetişen gençler durmuyolar zaten köyde hiç. Hepsi gidiyolar, çalışıyorlar, yani hayvancılık yapan yok. Yaşlılar, kocamanlar yapıyo. Köylülüğü daha mı şey görüyolar acaba, daha mı istemiyolar? Para etmediği için oluyo. Fazla

para olmuyo ya hayvancılıkta. Kuzu yetiştiriyon veriyon para etmiyo. Köyde durmuyolar gidiyolar çalışıyolar. İşçilik... Bilmiyom sonunda geri dönerler mi dönmezler mi. Orasını bilemem. Gidenler geri gelir mi. Bizim köyde kalmadı zaten, genç kalmadı. Mesela şurda yıkık dökük boş evler var. Hiç gelen giden yok. Ha evler de sağlam durmuyo? E tabi. Nolcak evler de durdukça yıkılır. Durulmayan ev eski ev oluyo. Onlar da yıkılıp gidiyo.

Tırpanlı Köyü'nde ilçeye evlenmeyi bekleyen genç bir kadın, yerleşince evin yanındaki dükkânda bakkallık yapmaya başlayacağını anlatıyor. Henüz çocuğu yok ama çocukları için 'kendi yaşadığı hayattan farklı bir hayat' istiyor: "(Çocuklarım) İşçi olsunlar isterim. Mesela kasabada yaşasan, hadi büyükşehir olmasın, kasaba olsun, kışın okula gidiyo çocuk yazın dinleniyo. Sosyal hayatı gelişmiş olsun isterim mesela, köyde insan eziliyo. Küçük yaşta ovaya, hayvana gidiyosun. Ailene tütünde, hayvanda yardım etmek zorundasın."²⁵ Aynı şekilde, ikinci öğretimde tarih okuyan bir gencin annesi okulunu bitirip köye dönmesini asla istemiyor. Hayvancılıkla ve emekli maaşıyla çocuklarını okutan bu anne çocuklarının "bu işlere bulaşmamasını" istiyor. "Bu işler çok yorucu, çok yıpratıcı". Bu ifade, köy ile ilgili işlere atfedilen olumsuz değerlere bir örnek teşkil ediyor. Köy işlerinden sanki "pis bir iş" veya "bir hastalık" gibi söz ediliyor. Annesi formasyon alıp öğretmenlik yapabilmesi için "elimizden ne geliyorsa yapacağız." diye ekliyor. Çocuklarının geleceğini çok önemsiyor. Ve o geleceğin ise köy dışında bir yerlerde kurulmasını istiyor. 50 yaşında olan bu kadın, Mavili Köyü'nde doğup büyümüş. 150 küçükbaş hayvanı var, çoban olan eşiyle beraber hayvancılık yapıyor. Sayaları eski köyde, sürüyü dağdan indirmesinin bir saate yakın sürmesinin çok büyük zorluk olduğunu söylüyor. Yükselen yem fiyatlarından ve "malının" para etmemesinden şikâyetçi.

Benzer bir şekilde temiz ve pis ayrımı, bu anlatıda da görülüyor: "Evlenip, köye yerleşip hayvanla, toprakla uğraşmak hiç aklımdan geçmiyor. Bizim köyde öyle diyen, yerleşeyim diyen kız kalmadı. Mesela emekli olunca dönüyo geliyor köye. Gençler temiz iş ariyo, sigortalı, çiftçilikten soğudular. Köyde (çiftçilik) yapan var da, genelde yaşlılar yapıyo." 1976 doğumlu bir kadının bu anlatısı aynı zamanda, evlilik kararlarının, köylülüğün, köy hayatının ve işlerinin algısıyla yakından ilişkili olduğunu gösteriyor. Tecrübe edilen itibar kaybı, belirleyici bir rol oynuyor.

Fakat burada önemli bir ayrım yapmakta fayda var: kadınlara göre, çiftçilik ağır iş yüküdür; "sebillik çektikleri" bir iştir. Çiftçiliği tercih edeceklerini söyledikleri zamansa, bunun belli koşullara göre olması gerektiğinin altını çizerek. Bergama'ya evlenmek üzere olan genç bir kadın şöyle demektedir:

Evim Bergama'da olsa bile yaz sezonunda tütünü mü yapardım, eğer para kazandırsaydı. (...) Kendi işin daha iyi oluyor. Başkasının işinde hasta oldun diyelim

²⁵ Bu anlatı, genç kadınların tercihlerinin ötesinde, dağ köylüsü kadınların bir diğer genel geçer özelliği olan çocuk işçi olarak çalıştırılma deneyimine referans veriyor. İster genç, ister orta yaşlı olsun, neredeyse bütün kadınlar, bunu engelleyecek özel bir sebep olmadığı takdirde, çok küçük yaşlarda tütün ve/veya pamuk çapasında, tarla kenarında çalışanlara su getirip götürerek çalışmaya başladıklarını belirtmişlerdir.

kendini mecbur hissediyon, baskı altında hissediyon. Şimdi çiftçilik yapmak ne var? Traktörün tarlan oldu mu yaparsın. Bizimkiler çok yokluk çekmiş, o yüzden istemiyorlar.

Üretim yapmak için üretim araçlarına ve toprağa sahip olmanın ötesinde, emeğinin karşılığını almak kadınların önde gelen koşullarıdır. Bu ayrım çok önemlidir, dağ köylerinde yaşanan iktisadi sönümlemenin de ötesinde, yükselen girdi maliyetleri ve ‘para etmeyen’ ürün bugünün çiftçiliğini karakterize etmekte, bunun da asıl iş yükü diğer ‘sorumluluklarıyla’ beraber kadınların omzuna yüklenmektedir. ‘Köy angaryası’ bir bütün olarak, kadınlar için ifade ettiği her şeyiyle, istenmemektedir.²⁶ Bir başka deyişle, köylülüğün itibar kaybı, kadınların yoğun emeğine karşın, verilen emeğin karşılığını alamama ve yoksullukta da yatıyor. Tırpanlı Köy’ünde, 51 yaşında bir kadın şöyle aktarıyor:

Çocuklarım için çiftçilik istemem. Ne yapacaklar burada? Çiftçilikte para mı var? Hiç istemem geri dönsünler. Zaten ufacıkken gittiler. Şimdi ehliyetleri var, maaşları var, arabaları var. Biz bu hayattan gittikten sonra bu kızanlar buraya gelmez. Buralar göçer, evler biter. Çocuklar diyo, ‘Gel ana buradan gidersin işe, Bergama’ya gel.’ Ama ben duramam Bergama’da, çocuğum bile olsa daraltılık geliyo bana orada. Bağımız bahçemiz var burada.

Son anlatı, aynı zamanda, kadınların deneyimlerinin birbirlerinden *farklılaştığını* da gösteriyor. Örneğin orta yaşlı kadınlar için artık düze inmek pek ihtimal dâhilinde gözükme de, evliliği bekleyen genç kadınlar için resim net gözükmektedir. Bu anlatıya paralel bir şekilde genel göç tablosu, Türkiye kırsalında göç eden kadınların, kalanlardan çok daha genç olduğunu ve ‘büyük olasılıkla köy dışından bir erkekle evlenerek göç ettiğini’ göstermektedir. (Gündüz Hoşgör ve Suzuki, 2016: 125)

Burada bir parantez açılırsa, orta yaşlı kadınların istisnai durumlarına değinilebilir. Zira aykırı bazı örneklerden de bahsetmek mümkün: Mavili Köy’ünde doğup büyümüş, 58 yaşında bir kadın, oğlu Dikili’de bir lokantada çalışırken lokantanın satılığa çıktığını, bunun üzerine sahip oldukları 120 koyunun, 60’ını sattıklarını ve lokantayı aldıklarından bahsediyor; lokantayı ailecek 12 senedir işlettiklerini, kendisinin mutfakta çalıştığını söyledi. “Bazen Dikili’de kalyom, bazen köyde kalyom. İki torunum var, onlar da büyüsün çalışmayı bırakmayı düşünüyom. Ben onlar için çalışıyom, sonuçta ben çalışsam yerime birini tutacaklar ona para vercekler.” Kadının, ücretsiz aile işçisi konumunun başka bir formda kendini yeniden

26 Hart’ın çalışma yaptığı dağ köyü olan Örselli’de (Manisa) de benzer bir eğilim görüyoruz. Dokumacılığın büyük bir ün kazanması ve kurulan kooperatifin yardımıyla canlanan köy, yıllar sonra dokumacı köylü kadınların farklılaşan arzularıyla sönümlenir: “(Dokumacılar) dokuma işinin sağlık ve emeklilik sigortası sağlamadığını fark etmişlerdi; oysa fabrikada kendi yaptıklarına denk gördükleri işleri yapan erkekler bu haklara sahip oluyorlardı” (2011: 178) Böylelikle, 2000’lerin başında başlayan ve ‘köy ve köy işleri ile özdeşleşmekten’ kadınları kurtaran bir göç dalgası yaşanır. Evlenerek kente göçen iki yeni gelinle görüştüğünde, kadınlar sadece yaşlı kadınların köyde kalıp halı dokuyacağını, ama bütün genç kadınların ‘evlenip köyden ayrılabileceğini’ söylerler (2011: 182). Zira kadınlar dokumayla bağlantılı köy angaryasından kurtulmak istemektedirler.

ürettiğini görüyoruz. “Para ortak, paralar zaten hep bende durur.” demesine rağmen kazanılan parayla kadın görüşmecinin kurduğu ilişki erkek üyelerin kurduğu ilişkiden farklıdır. “12 senede işler iyi gitti, borçları ödedik, bir ev, bir tarla aldık. Eşimle oğlumun üzerine yaptık.” Görüşmecinin, ücretsiz aile işçisi konumuna benzer bir şekilde sahiplik ilişkilerinden dışlandığını görüyoruz.

Köylülüğün karşısında bir seçenek olarak beliren “dışarı işleri” hem arzu edilmekte hem de hor görülmektedir. İki ayrı dünyayı tanımlayan bu işlerin değerler dünyasındaki yeri, anlatılarda birbiri ile ilişkili olarak tarif ediliyor. 1996 doğumlu genç kadın, köy işlerini anlatırken dağ köyünde yaşamı neden istemediğinin de cevabını veriyor: “Şimdi darı sigortalı oldu mesela, ona giderdik yazın, kış sezonunda da ormana gidiyolar buralarda. İş-Kur’la. O da sigortalı. Yevmiyesi 30 lira. Oralarda da çalıştım ben, gene oralarda çalışırdım. Şehirdeki iş güzel, sıcak mesela kışın orman soğuk, sonra ormanda yılan olur, karşına ne çıkacak bilmiyon. Mesela darı işi de kalabalık oluyo, ne (tür insan) çıkacak bilmiyon” Görüşmecinin gözünde tarım işçiliğinin, şehirde yapılan herhangi bir işçilik gibi anonim bir karakter taşıması ve böylece güvensizlik yaratıyor olması ilginçtir. Fakat anlatının genç bir dağ köylüsü kadına ait olduğu düşünülürse, o kadar da ilginç olmayabilir. Zira kadınlar için tarım işçiliğinin dayıbaşları, tarla sahipleri, diğer erkek işçiler ve/veya çalışmaya beraber gidilen aile üyeleri tarafından tacize uğramaya açık bir alan oluşturulabileceği ihtimal dışı sayılmamalıdır.

Bunun yanı sıra, “dışarıda” tecrübe edilen zorlukları, “en nihayetinde emir altında çalışmak”, küçük köylülüğün hep atıfta bulunulan ‘bağımsız’ niteliğini kadınlara yeniden hatırlatıyor gibidir: “Kendi işimi (çiftçilik) yapmak isterdim. Serbestlik... Hasta olsan yatarsın mesela, ama emir altında hasta da olsan çalışmak zorundasın.” Böyle zamanlarda “kendi işinde çalışmak” emek piyasası içerisinde ücretli işçilik yapmanın önüne geçmektedir. Bir başka deyişle, köylülüğün itibar kazandığı yegâne nokta bu gözükmemektedir. Mavili Köyü’nde doğup büyümüş, 29 yaşında, hayvancılık ve zeytincilikle uğraşan, köyün son üç genç kadınından biri şöyle bir karşılaştırma yapmaktadır: “Ben çalışmıyorum dışarıda işte, çok aşağılıyolar, bağırıp çağırıyolar, onu çekemiyorum. İş ağır (dışarıda) ama işten değil, biz kışın yağmur altında saatlerce zeytin toplayan insanlarız.” Bu noktada, bir sürü kadının tercih etmediği ücretsiz aile işçiliği kategorisi, acımasız emek piyasası koşullarına karşı asgari bir koruma sağlayan duruma dönüşmektedir.

Karakaya Köyü’nden orta yaşlı bir kadınsa ‘mecburiyetten’ bahsetmektedir:

Mesela kendi hayvanımız çok olsa... Kendi işim olsa kendi işimi yaparım da. Kendi işimiz olmadığı için katlanıyosun. Bırakıp da ne yapcam diyor mesela. Çalıştığım yeri bıraksam burda ne yapcam. Kendi işim olmadığı için, hayvanım çok olsa hayvanımı yaparım. Onu da yapmadığımıza göre mecburum yani. Gidebildiğim yere kadar gitcem.

Bu mecburiyet, dağ köylerinde sönümlenen tarım ve hayvancılığın bir neticesi

olarak karşımıza çıkıyor. Aynı zamanda, küçük ölçekli hayvancılığın sürdürülemez niteliğini de vurguluyor. Kadınların hikâyesi, dağ köylerini terk ettikleri zaman sonrasında biriktirdikleri hikâyeler olmadan her zaman eksik kalacaktır. Arzu ettikleri “yeni hayat” içerisinde neleri, nasıl tecrübe ettikleri, kırsal dönüşüm sürecini anlamada geride bıraktıkları kadar belirleyici ve önemlidir. Fakat kadınların bu hikâyeleri bu makalenin sınırlarını aşmaktadır.

Dağ köylerinin geçim kaynaklarının sönümlenmesinin ötesinde, kadınlar için ifade ettiği yaşam biçimi de köyde yaşamak için isteksizliğe sebep oluyor görünüyor. Köylerin merkeze uzaklıkları, bilhassa kış mevsimlerinde yolların kapanmasıyla artan yalıtılmışlık hali, nüfuslarının azlığı, ilçedeki sosyal olanaklardan mahrumiyeti dağ köylerinde hayatı şekillendirmektedir. Obaköy’den genç bir kız, “dışarıya” evlenmeyi bekliyor çünkü “Evlenince, Bergama’ya taşınıncı, ordan çalışmaya gitmesi güzel olur. Kızları evlenince çalıştırmıyolar ama eğer ihtiyaç olursa çalışırım, rahat ederiz. Köyde yaşamak istemiyom, köyde yaşam zor. Koşullar zor, bi hasta olsan, uzak. Çok uzak.” derken bu hayatı neden istemediğini anlatıyor.

Hart evlilik pratiklerini incelediği bir bölümde, bir dağ köyü olarak Örselli ve ova köyü olarak Yaban’ın yeni yapılan bir evlilik çerçevesinde karşılaştırılmasından bahseder. Ova ve dağ köyü olmanın fiziksel farklılıkları bir yana bırakılırsa, “Yaban köylüleri, Örselli’dekilere kıyasla daha “gelişmiş” ve kozmopolit olduklarını düşünüyorlardı. (...) Yaban’a komşu köyde bir tıp merkezi ile bölge karakolunun yanı sıra, daha fazla sayıda kahve ve küçük dükkân var. Hem gelen yabancıların daha fazla olması, hem de Manisa’ya yakın olması nedeniyle Yaban’daki köylülerin ücretli iş bulma imkânları daha geniş.” Yaban Köyü’nden Örselli’den iki erkekle evlenen iki genç kadın, “geri kalmış buldukları” Örselli’ye yerleşmek istemezler zira halı dokumacılığı yapmak istememektedirler: “Dolayısıyla, Yaban köyünden kadınlarla evlenmek isteyen erkekler, aynı zamanda Manisa’ya yerleşmenin yollarını da arıyorlardı. Belki söylemeye hacet yok ama Örselli’deki köylüler de, Yaban köyündeki genç kadınlara, evlilik için ‘büyük şehre’ taşınma şartı getirdiklerinden fiilen sosyal statü peşindeki kadınlar olarak bakıyorlar.” (2011: 83-84) Bakırçay Havzası dağ köylerinin de benzer bir algısı vardır, köylüler “kırsal kesim” derken ova köylerini kastetmezler, işaret edilen sapa ve uzak dağ köyleridir, “geri yerlerdir”.

Mavili Köyü kadınları, köyde daha önceden açık olan köy kahvesi ve bakkalının kapandığını, köy bakkalının seyyar hale geldiğini ve kamyonete doldurduğu şeker, çay, tuz gibi malları civar köyleri gezerek sattığını anlatıyorlar. Bunun dışında köyleri gezen manav, balıkçı ve tatlıcı olduğunu söylüyorlar. Köyün kendi sosyal ve ticari hayatının da, nüfusunu kaybetmesiyle birlikte sönümlendiğini görüyoruz. Maralı Köyü muhtarı köyün gençlerinde gördüğü eğilimi şöyle özetliyordu: “Köyde sosyal hayat olmadığından. (Göçün) En etkili şeysi o herhalde. Bir de herkes sigortalı bir işe girmek istiyor. Kendi BAĞ-KUR’unu ödeyemiyor insanlar.”

Kadınlar için canlı, kalabalık bir sosyal hayattan mahrum kalmak da dağ köy-

lerindeki yaşama karşı isteksizliğin sebeplerinden biridir. Azalan ve yaşlanan nüfus içerisinde bilhassa genç kadınlar kendi yaşlılarını bulamamakta, kaçınılmaz bir şekilde kendilerinden büyüklerle vakit geçirmekte ve sosyalleşmektedirler. Diğer yandan sosyal ve kültürel imkânlardan mahrumiyet, temel hizmetlerin eksikliğiyle katmerlenmektedir. Sağlık ocağının yokluğu kadınlar için bilhassa kış zamanlarında bir endişe kaynağı olurken, okulun olmaması, çocuğu olan genç kadınlar için göçü belki şimdi değil ama uzun vadede kaçınılmaz kılmaktadır. Tırpanlı Köyü'nde yaşayan genç bir çift kızları ilkökul çağına gelince Bergama'ya taşınmayı düşünüyorlar. 23 yaşındaki genç kadın şöyle söylemektedir:

Okul öncesi 10 çocuk var köyde, onlar da okumaya başladılar mı giderler. Evlenen gidiyo evlenen gidiyo. 5 hane bulursun bulamazsın bizim çağımızdan köyde. Hep 40-45 yaş üstü. Evlenen Bergama'ya gidiyor. Buralarda bi şey yok. Baksana, biz nerede çalışıp nerede yiyoz. Çocukların oynayacağı yer yok.²⁷ Çocuklar her şeyden geri kalıyorlar. Sağlık ocağı yok okul yok. Çocuklar büyüyüp okula gidince mecbur Bergama'ya iniy o millet. Servis yok bi şey yok burada.

Sonuç Yerine

'Düşünmeliyim,' dedi ortakçı. 'Hepimizin düşünmesi gerek. Yıldırım düşmesi ya da zelzele gibi değil bu. Önümüzde insanların yarattığı bir kötülük var ve yemin ederim, değiştirebileceğimiz bir şey vardır.' (Steinbeck, 2014: 41)

Bu çalışmaya konu olan köylere bakıldığında, *bildiğimiz köyden* farklı bir resim görüyoruz. Yaşlanan bir nüfusa ev sahipliği yapan bu köyler, tarım ve hayvancılıkla mesafelenmiş, geçimlik stratejileri hayata geçiren, emekli maaşının desteği olmadan kendini yeniden üretmekte zorlanan hanelerden mürekkep hale gelmiş görünüyor. Köylüler, köylerinin kendileri ile *biteceğini* düşünüyorlar: “Evler kapanacak biz ölünce. Bak karşıdaki ev, öldüler bir ana bir baba çocukları dışarıda. Evler kapandı. Yandaki ev, onun yanındaki ev hep aynı. Döner gelirler diyorlar ama kim dönecek? Kimse dönmez”. Dikili’de merkeze yakın dağ köylerinde, yaşayan yaşlı kuşakların kaybedilmesiyle, ev ve arazilerin satıldığı görülüyor: “Bizden sonra bu köyler biter, sıfıra düşer. Ne olur, bizim bölgemiz canlanır, yabancı alır, iş sahası açılır, buraları zaten almaya teşebbüs eden çok.” Bu koşullar altında, artık köylülerden oluşmayan bir dağ köyü profili pek de seçenek dışı görünmüyor. Dağ köylerinde hayat, yeniden üretilmiyor.

“(Köylerde) Ölen ölür, giden gider, kalan kalır. Artık biz de düğüne bayrama geliriz” diyen Tırpanlı köylüsü genç kadın, Delaney’in Orta Anadolu’nun bir dağ köyünde 1980-1982 yılları arasında yaptığı alan çalışmasından sonra, köyü tekrar ziyaret edişini hatırlatıyor. 20 yıl sonra köydeki yapılaşma, üst sınıfın kırsala göçü,

27 Köyün aslında bir bütün olarak çocukların oyun yeri olduğu düşünülürse, çocukların oynayacağı bir yer yok derken ‘parkların’ eksikliğinden bahsetmek, dağ köyündeki yaşamın değerlendirilirken aslında şehirli kriterlerin kullanıldığını göstermektedir.

telefonların hâkimiyeti gibi çarpıcı değişimlere rağmen, “köy yarı yarıya küçülmüş, evler terk edilmişti(r)” (2001: 11). Fakat Delaney ‘üç katlı yepyeni, çok etkileyici bir binaya’ köy bu haldeyken neden ihtiyaç duyulduğunu anlayamaz; köylülerden biri binanın cenazeler ve cenazeye gelen ziyaretçiler için kullanıldığını söyler. Delaney değişimi şöyle yorumlar: “Şimdilerde cenazeler, bir zamanlar en önemli köy etkinliği olan evliliklerin yerini almış. Köy bir mezarlık haline gelmiş –ölmek için ve ölümler için bir yer. Halen köyde yaşayanlar da öldüklerinde, köy de onlarla beraber ölecek. Köyle beraber on bin yıl yaşayan ve gelişen bir yaşam tarzı da ölecek” (2001: 11). Bakırçay Havzası dağ köyleri de benzer bir kaderi paylaşıyor.

Türkiye kırsalında yaşanan mülksüzleşme sürecinin derinleştiğine tanık oluyoruz. Tarım-hayvancılık politikalarının ‘ölçek takıntısı’, yükselen girdi maliyetleri, giderek daha ‘riskli’ hale gelen üretim ve pazarlama, müştereklerin kaybı, şirketleşme gibi eğilimler küçük üreticiye meydan okuyor. Üreticiler artık piyasa dinamikleri ile baş başa; zira devletle olan ittifak çoktan sarsıldı. Bunun karşısında tutunmaya çalışan haneler varkalma stratejileri geliştirseler de, dağ köylerinin hâlihazırda kırılgan yapısı, bu süreci onlar üzerinde daha tahripkâr kılıyor. Ova köyleri gibi bir üründen diğerine kolayca geçemeyişleri, merkezlere olan uzaklıkları onları seçenezsiz bırakıyor. Bir büyük rakının fiyatıyla kıyaslanan tütün fiyatları, “altın günler” artık geride kaldı. Dağ köylerinde “ata mesleği” hayvancılık sönümleniyor, tütün fidelerinin yerinde artık geçindirmeyen zeytinler var. Ve pamuk, zeytin, darı ve tütün hasadında makineler, tarım işçisi dağ köylülerinin yerini alıyor. Toprak, bilhassa genç kuşaklar için artık gelecek vaat etmiyor. Bu çerçeve, köylülüğün itibar kaybını arttırıyor; düşen köylülük gözden çıkarılıyor.

Dağ köylerinde, 1990’ların sonundan itibaren giderek şiddetlenen alt üst oluş, ‘kırsal dönüşümün’ köylülüğün itibar kaybında yansıyor.²⁸ Bu gözden düşme hali, bir toplumsal kategori olarak köylülüğü kendini yeniden üretemez bir hale sokuyor. Bu bağlamda, köyün, aynı zamanda toplumsal bir kategori olduğu ve Berger’in deyimiyle ‘portresini’ sürekli çizmeye ihtiyaç duyduğu düşünülürse, genç kadınların gelecek tahayyüllerinin portrenin kaderini neredeyse belirlediği söylenebilir. Evlenerek köye yerleşmek artık tercih edilmiyor; ilçeye taşınma sözü karşılığında kadınların evlenme tekliflerini kabul ettiğine tanık oluyoruz. Evliliğin toplumsal evreni genişliyor; yeni evlilikleri kurarken köy artık tek seçenek değil. Böylelikle, evliliğin yeni bir hanenin köye katılması kadar önemli bir diğer işlevini yerine getiremediğini, ‘biz’ kavramını, ‘köylü kimliğini’ yeniden üretemediğini görüyoruz (Sirman, 2011).

Böylelikle, dağ köylerinde bir zaman kapanıyor. Fakat tam da bu noktada incelikli bir değerlendirmeye ihtiyaç var. Zira bu değerlendirme, özcü bir muhafazakârlığa karşı da temkinli olmalıdır. Köylülüğün ölümüne dair yazdığı üçlemede, Berger bu hassas dengeden bahseder: ‘geleneksel köylü hayatının’ muhafaza edilmesini

28 Köylülüğün itibarı, şehirle karşılaştırıldığında tekabül ettiği değerler sistemi ve bunun dönüşümü elbette ki tarihsellik içerisinde değerlendirilmesi gereken bir durumdur; bu çalışma da köylülüğün itibarını kaybetmesi olarak tarif ettiği durumu, bir dönemsellik içerisinde değerlendirmeye çalışmaktadır. Köylülüğün değerler sisteminde sabit ve tarih-dışı bir yer teşkil ettiğini ve değişmez olduğunu asla iddia etmemektedir.

söylemek “köylünün sömürülmesinin devam etmesini ve fiziksel işin genellikle yıkıcı ve baskıcı yükünü taşıyan bir hayat yaşamalarını söylemektir.” (1998: 240). Bu değerlendirme, Bakırçay Havzası dağ köylerindeki kadınların deneyimlerinin ışığında, çok daha fazla anlam kazanıyor. Toplumsal cinsiyet temelinde örgütlenen köy hayatı, ağır ve eşitsiz iş yükünü kadınların omuzlarına yıkıyor; “fiziksel iş ve sömürü” kadın deneyimlerini şekillendiriyor.

Köy işinin hiç bitmemesi vurgulanıyor, “Mesai hiç bitmiyor köyde, duramazsın bırakamazsın ki.” diyor bir kadın; aynı şekilde hayvancılıkla uğraşan bir diğeri “Hayvancılığın tatili yok, durması, bugün de gitmeyivereyimi yok, her zaman mesai. Hava soğuk da olsa, yağmur da olsa, hasta da olsun sabah akşam o hayvana gitmek, bakmak, beslemek zorundasın.” diyor. Aydın, küçük köylünün hayatta kalma stratejilerini analiz ettiği çalışmasında, kadın emeğine özel bir dikkat gösterir. Aydın’a (2002) göre, kriz zamanlarında kadın emeğini en çoklaştırmak, küçük üretici hanelerin bekası için en önde gelen stratejilerden biridir. Böyle durumlarda, kadınlar hanenin üretim ve yeniden üretim yükünün çoğunu omuzlar hale gelir. Bakırçay Havzası dağ köylüsü kadınlar, kuracakları muhtemel hanelerin bekalarını başka yerlerde arıyor gözüküyorlar. Evlilik tercihlerinin onları ‘köy angaryasından’ özgürleştirdiği ve güçlendirdiği düşünülebilir; fakat bu özgürleşmenin ve güçlenmenin daha bütünlüklü bir resmi ancak ve sadece şehre giden kadınların deneyimleriyle birleştiğinde ortaya çıkacaktır. Köylülüğün itibar kaybı, bu deneyimler ile birleştiğinde köylerden kopuşun niteliğini belirleyecektir. Kadınların ilçelerde tutunup tutunamayacakları, köyle bağlarının devam edip etmeyeceği, köye tekrar dönüp dönmeyecekleri bu yeni deneyimleri ile şekillenecek gibi gözüküyor.

Sonuç olarak ağır mesai, yukarıda özetlenen iktisadi kendini yeniden üretememe hali, dağ köylerinin merkezlere uzaklığı, sosyal ve kültürel hayattan, temel eğitim ve sağlık hizmetlerden yoksunluğu, yaşlı nüfusu ile beraber düşünüldüğünde, kadınların evlilik tercihlerini şekillendiriyor gözüküyor. İncirlioğlu, benzer sebeplerle, çiftçiliğin ve köy hayatının tercih edilmediğini, dağ köylerindeki genç kadınların evliliği bir ‘çıkış ihtimali’ olarak gördüklerini söyler. Evlilik, köy hayatından, köy ile özdeşleşen iş ve sorumluluklardan bir çıkıştır (1993). Bu noktada, kadınların evlilik üzerinden somutlaşan kararları, sadece ‘evlilik kararları’ olmanın ötesine taşınıyor; kırsal dönüşüm sürecinin daha bütünlüklü ve derinlikli anlaşılmasının da koşulu haline geliyor. Bu çalışmada kırsal dönüşüm sürecinin bir tezahürü olarak değerlendirilen köylülüğün itibar kaybı, kendini, kadınların Bakırçay Havzası dağ köylerinde sönümlenen iktisadi ve toplumsal hayat içerisinde şekillenen gelecek tahayyülleri, istek ve arzularında gösteriyor.

Kaynakça

- Akram-Lodhi, A. ve Kay, C. (2009) *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*, London; New York: Routledge.
- Aydın, Z. (2001) “Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi;

- Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, Bahar, sayı 88: 11-31
- Berger, J. (1998) *Domuz Toprak*, çev. Taciser Belge, İstanbul: İletişim.
- Berik, G. (2011) "Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği: Karşılaştırmalı Bir Tartışma", Ş. Tekeli (der.), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, İstanbul: İletişim: 141-159.
- Bonanno, A. ve Cavalcanti, J.S.F. (2014) *Labor Relations in Globalized Food, Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 20, Emerald Publishing, UK.
- Bourdieu, P. (2008) *The Bachelor's Ball The Crises of Peasant Society in Béarn*, Chicago and London: The University of Chicago.
- Çağlar, Y. (2001) "Köylülükte Farklılaşma ve 'Orman Köylüleri' Örneği", *Toplum ve Bilim*, Bahar, sayı 88: 144-163.
- Delaney, C. (2001) *Tohum ve Toprak*, çev. S. Somuncuoğlu ve A. Bora, İstanbul: İletişim.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003) *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat.
- Eren, Z. C. ve Büke, A. (2016) "Sen Aklını mı Yedün Çocuk? Neoliberalizm, Değersizleşme ve HES Karşıtı Hareketler: Fındıklı Direnişi Örneği", C. Aksu, S. Erensu ve E. Evren (der.) *Sudan Sebepler* içinde, İstanbul: İletişim, 313-338.
- Erman, T. (1997) "The Meaning of City Living for Rural Migrant Women and Their Role in Migration: The Case of Turkey", *Women's Studies International Forum*, Vol. 20 No 2: 263-273.
- Ertük Keskin, N. ve Yaman, M. (2013) *Türkiye'de Tütün Rejiden TEKEL'e TEKEL'den Bugüne*, İstanbul: Nota Bene.
- Ertürk, Y. (1998) "Kırsal Türkiye'de Cemaat, Gelenek ve Değişme Eğilimleri", T. Bulutay (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam* içinde, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 95-123.
- Ecevit M. (1994) "Tarımda Kadının Toplumsal Konumu: Bazı Kavramsal İlişkiler", *Amme Dergisi*, 27 (2): 89-96.
- Ecevit, M., Karkiner, N., Büke, A. (2009) "Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine", *Mülkiye* Bahar sayı 262: 41-63.
- Gündüz Hoşgör, A. (2011) "Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu: Türkiye Deneyimi Üzerinden Karadeniz Bölgesindeki İki Vaka'nın Analizi", S. Sancar (der.), *Birkaç Arpa Boyu...* 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 219-249.
- Gündüz Hoşgör, A. ve Smits, J. (2008) "Variation in Labor Market Participation of Married Women in Turkey", *Women's Studies International Forum*, 31: 104-117.
- Gündüz Hoşgör, A. ve Suzuki, M. (2016) "Küreselleşme ve Türkiye'de Kırsal Kadının Ücretli Emeği: Rapana Venosa Üretim Zinciri Üzerinden Batı Karadeniz Bölgesinde Bir Vaka Analizi", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19: 108-130.
- Gürel, B. (2015) "Türkiye'de Kırsal Sınıf Mücadelelerinin Gelişimi", S. Savran, K. Tanyılmaz, A. Tonak (der.) *Marksizm ve Sınıflar* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 302-385.
- Hart, K. (2011) *Modernliği Dokumak, Bir Batı Anadolu Köyünde Hayat, Aşk, Emek*, çev. E. Gen, İstanbul: Koç Üniversitesi.
- İlkaracan ve İlkaracan (1999) "1990'lar Türkiye'sinde Kadın ve Göç", *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, 305-322.
- İncirlioğlu, E. (1993) "Marriage, Gender Relations and Rural Transformation in Central Anatolia", P. Stirling (der.) *Culture and Economy: Changes in a Turkish Village* içinde, Eothen, 115-125.
- Kay, C. (2006) "Rural Poverty and Development Strategies", *Latin America Journal of Agrarian Change*,

6-4, 455-508.

- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu, Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.
- Koç, M. (1988) *Persistence of Simple Commodity Production in Agriculture: The Case of Tobacco Producers in Aegean Turkey*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Toronto.
- Öztürk, M. ve Akduran, Ö. (2011) "Tarımsal Üretimde Kadın Emeği Tütün Üreticisi Kadınlar", *Kırsal Kalınlmada Alternatif ve Yeni Yaklaşımlar* içinde, Kalkınma Merkezi Derneği yayını, 88-101.
- Özügürlü, M. (2011) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Ankara: Notabene.
- Özügürlü, M. (2013) "Gazap Üzümleri Tüm Dramatikliğiyle Yaşanıyor", *Perspectives*, 6: 31-35.
- Hobsbawm, E. (2006) *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırınlıklar Çağı 1914-1991*, çev: Y. Alogan, İstanbul: Everest.
- Sirman, N. (1988) "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1993-2000)* içinde, Ankara: Yurt, 209-233.
- Sirman, N. (2001) "Sosyal Bilimlerde Gelişmecilik ve Köy Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, Bahar, 88: 251-255.
- Sirman, N. (2011) "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi", Ş. Tekeli (der.), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, İstanbul: İletişim: 221-247.
- Steinbeck, J. (2014) *Gazap Üzümleri*, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Ulukan, U. (2009) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, İstanbul: SAV.
- Tekeli, İ. (2008) *Göç ve Ötesi*, İstanbul: Tarih Vakfı-Yurt Yayınları.
- TMMOB (2015) Ziraat Mühendisleri Odası, *Türkiye Ziraat Mühendisliği, VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1, Ocak 2015*, Ankara.

Linkler

- <http://www.upk.org.tr/PamukKitapligiDetay.aspx?id=32> Ulusal Pamuk Konseyi Raporu
- <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2544/en-iyi-koylu-olu-koyludur#.WEFUVXdh2qA> Akman 2001
- <http://www.tarimdunyasi.net/2007/08/20/pamukta-tehlike-canlari-caliliyor/#sthash.aHqvyCa4.dpuf>
- <http://www.metu.edu.tr/video/somada-kirsal-donusum-ve-yansimalari>

Tarımsal İşletmelerin İstihdam Stratejileri: Adapazarı Örneği

Elif S. Uyar-Mura¹

Öz

Bu makale, Adapazarı örneğinde, tarım sektöründeki işverenlerin istihdam stratejilerini; işçi/aracı sosyal ağlarına erişim, ürün tercihi, işletme büyüklükleri ve işin niteliği ile aracı kullanma pratiği arasındaki dinamik ilişkiye odaklanarak çözümlemektedir. Aracılar, işgücü piyasasında aktif olarak işçi istihdamına aracılık eden kişilerdir. Bu istihdam biçimi işçi haklarının yasal güvence altına alınmadığı ve düzensiz/kısa süreli işgücü ihtiyacı görülen tarım gibi sektörlerde yaygındır. Aracılık, mevcut literatürde genel olarak işçi odaklı—işçilerin tercihleri, sosyal ağları, hemşehrilik, akrabalık ilişkileri, geleneksel davranış kodları ve benzeri—analizlere tabi tutulmaktadır. İşçiler, tarım emek pazarının güvensizliği düşünüldüğünde, aracılarla çalışmayı, ücretlerinin ödenmesini garantilemek, göçün getirdiği belirsizlikleri aşmak, yeni işler bulmak, kolluk kuvvetleriyle ve işverenle temaslarını sorunsuzlaştırmak gibi pek çok nedenle tercih edebilmektedir. Ancak bu makale işveren tercihlerine odaklanmakta; aracı kullanımına işletmelerin kâr artırma stratejilerinden biri olarak yaklaşmaktadır. Nitekim, Türkiye tarım emek piyasasında yaygın olan aracılık sisteminin önemli işlevlerinden biri, pek çok işverenin kısa süreli olarak hazır ve verimli işgücü ekiplerine erişimini sağlamasıdır. Başka bir deyişle, işverenler açısından aracı kullanımının avantajlarından biri, özellikle kısa süreli tarım işlerinde gerekli ve önemli olan “vasfın kolektif boyutu” sebebiyle, hazır ve uyumlu çalışma ekiplerini istihdam etmenin işgücü maliyetini düşürmesidir. Adapazarı ve çevresinde gerçekleştirilen saha araştırması, işgücüne erişim sorununun, tarla sahiplerinin ürün tercihleri, aracı kullanma pratikleri ve tüccarlarla yaptıkları anlaşmaların niteliğini etkileyen temel bir dinamik olduğunu göstermektedir. Çapa ve hasat gibi kısa süreli tarla işlerinde işletmeler, genellikle araçlar vasıtasıyla, uyumlu ve deneyimli işçi ekiplerini istihdam ederek işgücü maliyetini düşük tutar. Bu strateji, küçük ölçekli işletmelerin ölçekten kaynaklanan dezavantajlarını azaltmaya yardımcı olur.

Anahtar Kelimeler: Yasal muafiyet, aracılık sistemi, vasfın kolektif niteliği, tarımsal işletmeler, ücretli emek süreçleri

Abstract

This article explores the employment strategies of agricultural employers with a specific focus on the dynamic relationship between intermediary usage and access to worker/intermediary social networks, product preferences, firm sizes, and the the nature of work in the case of Adapazarı. Intermediaries are independent individuals who actively involved in the employment processes of workers in the labor market. This form of recruitment is widespread in sectors such as agriculture where workers' rights are not legally secured and employers usually demand labor for irregular or short-terms. Intermediation is generally subject to worker-focused analyses in the current literature. The practice has often been explained through workers' preferences, social networks, and/or tradi-

tional codes of conduct. In fact, considering the insecurity of the agricultural labor market, workers may choose to work with intermediaries for many reasons, such as insuring the payment of wages, overcoming the ambiguities brought about by migration, finding new jobs, and making contact with law enforcement officials and employers. As an alternative to worker-focused explanations, this study focuses on employer preferences in the analysis of intermediation and approaches labor recruitment through intermediaries as one of the profit maximization strategies of employers. One of the important dynamics of the intermediary system, which is widespread in Turkey's agricultural labor market, is that intermediation provides employers' short-term access to ready, efficient and cheap labor teams. One of the advantages of using intermediaries is that it reduces the labor cost by offering ready and harmonized working teams because of the "collective dimension of skill" which significantly reduces costs in some agricultural tasks. The fieldwork conducted in the hinterland of Adapazarı shows that access to the workforce is the fundamental dynamic affecting landowners' product preferences, hiring strategies and negotiations with traders. For short-term field tasks such as anchoring and harvesting, employers generally use intermediaries or to keep labor costs low by employing experienced workers' teams that work cheaply and efficiently. This strategy helps to reduce the scale-related disadvantages of small-scale agricultural enterprises.

Keywords: *Legal exemption, intermediary system, collective dimension of skill, agricultural enterprises, labor market*

Giriş

İşçi aracılığı, kapitalizmin tarımsal üretimde yaygınlaşması ve buna bağlı olarak işverenlerin ucuz ve verimliliği yüksek emek gücüne ulaşma çabaları neticesinde yaygınlaşmış bir sistemdir (Ortiz vd., 2013). 19. yüzyıl İngiltere'sinde *gang masters* ve Latin Amerika'da *enganchadores* gibi tarihsel örneklerde gördüğü gibi, kapitalleşen tarım işletmeleri masraf kontrolü ve yüksek verimlilik beklentisiyle kadın ve çocukları da içeren hazır işçi ekipleri sağlayan aracılara yöneldi (Ortiz vd., 2013). İşverenlere bu konudaki en büyük desteği ise yasal muafiyetlerle sektörün bütün risklerini işçilerin omuzlarına yükleyen devletler verdi (Luna, 1997). Bu anlamda işçi aracılığı ortadan kalkması beklenen geleneksel bir uygulama olmaktan ziyade çağdaş siyasi süreçlerle desteklenip yerleşen bir sistemdir. Örneğin Luna, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1986 yılında göçmenlerle ilgili yapılan bir düzenlemenin [*IRCA - The Immigration Reform Control Act*], tarımda işverenlerin aracı kullanımında dikkate değer bir artışa yol açtığını belirtir (1997: 495). Benzer şekilde, Thilmany ve Martin (1995) çalışmalarında, işverenlerin İstihdam Servisi'nden [*Employment Service*] ücretsiz olarak işçi isteme opsiyonuna sahip olmasına rağmen 1980'lerden sonra ABD tarımında işçi araçlarının öneminin arttığını gösterir. Ortiz'in ücretli emek literatüründen derlediği bulgulara göre günümüzde işverenler araçlarla çalışmayı yeni işçiler bulmak, ucuz emek, işe alım maliyetlerini düşürmek, organizasyon ve denetim sorumluluklarını devretmek, işçilerle olan dil ve kültürel engelleri kırmak, (varsa) iş yasaları ve işçi sendikalarından kaçınmak gibi bir dizi sebeple tercih etmektedir (2002: 402). Polopolus ve Emerson, sistemin sürekliliğinin (işverenler için) araçları tercih sebebi kılan ekonomik fayda-

ların varlığını kanıtladığını ileri sürer (1991: 61). Bu haliyle aracılık, günümüzde pek çok tarım emek pazarında işverenler tarafından emek kontrolü ve işçi maliyeti açısından tercih edilen, devamlılığı işverenler için ekonomik getirisinden ve bunu garanti altına alan çağdaş siyasi tercihlerden kaynaklanan bir emek sömürüsü sisteminin parçasıdır.

Aracıların işlevlerinden biri bölgesel olarak ayırışmış, dağınık ve bağlantısız olan emek pazarındaki emek arz ve talebini koordine etmek; işverenle işçiyi, işverenin ihtiyaç anında buluşturmaktır (Polopolus ve Emerson, 1991: 60-1; LeRoy, 1998: 181). İşçi aracılığını kullanışlı kılan faktörlerden bir başkası ise işverenlerin kısa süreli veya düzensiz emek talepleri ve bölgesel olarak hasat zamanı oluşabilen emek gücü kıtlıklarıdır. Bu durumlarda işverenler bireysel istihdamdan ziyade kontrol, eğitim ve uyumlulaştırma süreçlerine ihtiyaç duymayan hazır çalışma ekipleri sağlayan işçi aracılarını tercih edebilir (Ortiz, 2002; Ortiz vd., 2013; Thomas, 1992). Tarım işleri literatürde genellikle vasıfsız iş olarak tanımlanır. Halbuki, bazı kolektif vasıflar, örneğin birlikte çalışma deneyimi ve uyum, tarla işlerinde emek maliyetlerini ciddi şekilde düşürür (Thomas, 1992; Ortiz, 2002). İşverenler vasıfsız olarak anılan pek çok tarım işinde maliyeti düşürmek için deneyimli işçi ekiplerini tercih eder (Ferguson, 2007: 22). Bu sebeple, Thomas'ın California'daki marul işçileri örneğinde dikkat çektiği gibi "vasfın kolektif niteliği" maliyeti düşüren bir faktör olarak, işverenlerin aracılardan sağladığı hazır ve deneyimli ekiplerle çalışmayı tercih etmesinin sebeplerinden biridir (1992: 97). Aracıların sağladığı emek gücü, yıllık emek talebini sabitleyebilen, işe alma ve denetleme mekanizmasını kendi bünyesinde barındırabilen büyük işletmelere nazaran, küçük ve orta ölçekli işletmeler için daha hayati bir önem taşır. İlkesel olarak verimliliği yüksek olan emeğe benzer maliyetlerle ulaşma imkanı, küçük ve orta ölçekli işletmelerin piyasada büyük-ölçekli işletmeler karşısında hayatta kalma şanslarını artırır².

Türkiye literatürüne baktığımızda, son dönemde bazı araştırmacıların Türkiye'nin tarımsal emek piyasasındaki aracılık uygulamalarının çeşitliliğine ışık tutan veriler sunmakta, aracılardan üstlendiği emeğin organizasyonu, eğitimi, işveren-işçi ilişkisini yönetme gibi farklı rollere ve hatta işçi eylemlerine öncülük ettikleri, işçilerin geçimine yardımcı oldukları örneklerle dikkat çektiği görülebilir (Çetinkaya, 2008; Çınar ve Lordoğlu, 2010, 2011; Çınar, 2014; Karaman ve Yılmaz, 2011; Ulukan ve Ulukan, 2011; Akbiyık, 2008). Hatta, Umut Ulukan ve Nihan Cigerci Ulukan tarımda işverenlerin aracıları tercih etmesinin, iş yerinde gözetim olmaksızın hız ve kalitenin kontrol edilmesi için bir strateji olduğunu belirtmiştir (2011: 11-12). Ancak halen literatürün önemli kısmı halen, işvereni dikkate almayan işçi-odaklı açıklamalardan ve aracılardan işçilerin ücretine el koyan geleneksel otoriter figürler olarak ele alan çözümlemelerden oluşmaktadır³. Literatürdeki bu

2 İşletme büyüklüğü, işin niteliği ve aracı kullanımı konusunda detaylı bir tartışma için bk. Polopolus ve Emerson (1991).

3 Literatürün ayrıntılı bir analizi için bk. Mura (2016)

eksikliği gidermek üzere, bu makalede Adapazarı ve çevresindeki işletmeler örneğinde tarımda küçük ölçekli işletmelerin aracı kullanma pratikleri çözümlenecektir. Burada, aracı kullanımı, işletme büyüklüğü, ürün ve işçi-işveren sosyal ağları arasındaki dinamik ilişkiye odaklanan analiz ile aracılık sisteminin farklı boyutlarına dikkat çekmek amaçlanmaktadır. İlk bölümde Türkiye’de tarımda ücretli çalışmayla ilgili tarihsel arkaplan sunulacak ve ardından Adapazarı’nda tarımsal işletmeler örneğinde işveren, ürün, işletme büyüklüğü ile aracıyla girilen ilişkiler arasındaki bağlantıları sorgulayan bir çözümlemeye yer verilecektir.

Türkiye Tarımında Ücretli Çalışma

19. yüzyılda Osmanlı köylüleri, kronik olarak baskılanmış bir ekonomi ve sürekli deflasyon içinde yaşıyordu (Clay, 1998). Ekilen araziler küçük ölçekli olduğundan ücretli emek ihtiyacı ve mevsimlik işçi göçü sadece ticari tarımın geliştiği istinai bölgeler olan İzmir, Bursa ve Çukurova için söz konusuydu. Christopher Clay o sırada Balkanlar’da yaşayanların Doğu’daki emsallerinden çok daha geniş tarım ve tarım dışı istihdam olanaklarına sahip olduklarını belirtir (1998: 26). Ege adalarından gelen işçiler, Batı bölgelerinin talep ettiği mevsimlik emeği karşılıyordu. Yoğun mevsimlerde Bursa’ya (Kuzeybatı) da gittiklerine dair bulgular olmakla beraber, 19. yüzyılın sonunda Kürt işçilerin ana rotası Çukurova bölgesi (Güney) idi (Clay, 1998: 12)⁴. Murat Şeker, 19. yüzyılın sonunda Çukurova’ya gelen işçilerin, pamuğun hasat mevsiminde müsait olmak için stratejik olarak başka ürünler yetiştiren küçük çiftçiler/arazi sahipleri olduğunu kaydetmişti (1987: 59). Günümüzde ise pek çok araştırmacı, tarım işçilerinin önemli oranda topraksız kent yoksullarından oluştuğuna dikkat çekmektedir (Çetinkaya, 2008; Şimşek, 2011; Yıldırım, 2014; Pelek, 2010). Bugün, ülkenin güneydoğusunda silahlı çatışma ve zorunlu göç süreçleriyle kalabalıklaşan şehirler, Türkiye tarımındaki işçi ihtiyacını karşılayan önemli merkezler haline gelmiştir⁵. Ayrıca, günümüzde tarım işleri için mevsimlik ekstra emek gücü ihtiyacı ülke genelinde yaygınlaşmıştır. Artık sadece istisnai bölgelerin değil, Kuzey, Güney ve Batı Anadolu’daki 48 ilin tarımsal üretimi, mevsimlik işçi göçüne bağımlı hale gelmiştir (TBMM, 2015: 15). TÜİK’in Ekim 2014 hanehalkı işgücü anket sonuçlarına göre, bu bölgelerdeki ihtiyaca binaen, tarımda çalışmak için göç eden (15 yaş üzeri) 485 bin civarında işçi sektörün vazgeçilmez işgücünü oluşturmaktadır (TBMM, 2015: 160).

Cumhuriyet tarihine ve kırsalın dönüşümüne daha yakından bakmak, tarımdaki iş ilişkilerinin mevcut dinamiklerini anlamaya yardımcı olacaktır. Cum-

4 Çukurova bölgesinin tarımında Kürt ve Ermeni işçilerin önemi üzerine Clay şunu kaydeder: “1891 hasadına gelenler Ermeniler ve Kürtlerdi ve Çukurova ekonomisinin onlara ağır bağımlılığı birkaç yıl sonra iyice açığa çıktı. 1896 ilkbaharında, geldikleri bölgenin büyük bölümünü etkileyen katliam dalgasının ardından hasat için kimse gelmedi. Ve o yıl tahıl ve pamuk hasadında büyük bir düşüş oldu” (Clay, 1998: 26).

5 Tarımda işgücünün etnikleşmesine, Kürt ve Arap azınlıkların bu sektörde yoğunlaşmalarına dair detaylı bilgi için bk. Geçgin (2009); Yıldırak vd. (2003); Küçükırcı (2012); Duruiz (2009); Çınar ve Lordoğlu (2011).

huriyetin ilk yıllarında ülkenin en büyük sorunlarından biri demografiydi; yıllarca süren savaş sonrasında, nüfus önemli ölçüde azalmış ve bu ciddi bir işgücü sıkıntısını beraberinde getirmişti (Zürcher, 2004: 164; Pamuk, 2008). Cumhuriyet yöneticilerinin ilk politikalarından biri köylülerin vergi yükünü hafifletmek oldu. Yeni liderlik görünüşte yoksul çoğunluğu, yani küçük ve orta ölçekli arazilerini ekerek geçinen kır yoksullarının sorunlarını önemsiyordu. Yine de tarım ile kent ekonomisi arasındaki büyük üretkenlik ve gelir farkları 1920'lerden bu yana Türkiye ekonomisinin önemli bir özelliği olmuştur (Pamuk, 2008: 294). İki savaş arası dönemde, kırsal nüfusa çoğunlukla ulaşmayan kurumsal reformlara ve kente odaklanmış olan yönetim, kırsal yoksullara durumlarını iyileştirmeleri, eğitim ve sağlık gibi imkanlara ulaşmaları için çok sınırlı olanaklar sunmaktaydı (Pamuk 2008: 274-5, 294). Yine de Cumhuriyet politikaları, uzun vadede Güneydoğu⁶ ve 19. yüzyılda ekime açılan Çukurova ve Söke-İzmir gibi istisnai bölgeler haricinde küçük ve orta büyüklükte toprak sahipliğinin yaygınlaşmasını sağladı (Pamuk 2008: 276-7; Kaya, 2015). Toprak mülkiyetinin bu görece dengeli dağılımı, kısmen Osmanlı döneminin, toprak/emek dengesizliği, ulaşım sorunu ve yerel güç sahiplerinin ekstra fayda sağlamasını önlemeye yönelik merkezi politikalarının bir mirasıdır (Keyder, 1983). Benzer şekilde, erken Cumhuriyet politikalarında da, toprak sahibi "özgür" köylü statüsünü yerel güç sahiplerinin etkisine girmeye daha müsait görülen "ortakçı" kategorisine tercih eden bir siyasi hassasiyet belirgindi⁷ (Kaya, 2015).

1920'lerde, tarım, istihdamın yüzde 80'inden fazlasını oluştuyordu ve nüfusun çoğunluğu köylerde yaşıyordu (Pamuk, 2008: 292). Bu kent-kır nüfus dengesizliği 1950'lerin kentleşme sürecine kadar değişmeden kaldı (Pamuk, 2008: 268-9). 1950'lerden sonra ise tarımın işgücündeki payı azalmaya başladı. Bu oran 1913'te yüzde 80, 1923'te yüzde 83, 1950'de yüzde 84 iken; 1980'de yüzde 51'e ve 2005'te yüzde 34'e kadar düştü (Pamuk, 2008: 267). Kırsal nüfus da 1950'lerden nüfusun yaklaşık yüzde 65'inin kentleştiği 2000'li yıllara kadar kademeli olarak azaldı (Mango, 2008: 178).

Türkiye'de tarımsal üretim büyük oranda ücretsiz aile işçiliğine ve ortakçılığa bağlı olduğundan, ücretli işçilerin tarımsal üretimdeki payı günümüze gelene kadar hep marjinal kalmıştır. 1923-50 döneminde, temel olarak ticari tarım bölgeleri olan Çukurova (Güney) ve Ege (Batı) bölgeleri hasat dönemlerinde işçi göçü almaktaydı. Okçuoğlu, dönemin mevsimlik işçilerinin önemli bir bölümünün, bugün olduğu gibi, ülkenin doğusundan geldiğini öne sürer (1990: 160).⁸

6 Bu bölgede, kısmen ortakçılığı tahrip etme konusundaki siyasi hassasiyet, kısmen de göçbelerin yerleşmesini zorlayan politikalar, aşiret liderlerinin geniş arazi sahibi olmalarına yol açtı (Kaya, 2015: 81; Gözel, 2007). Oya Gözel, çalışmasında yurtluk-ocaklık sistemi, Kürt-Ermeni ilişkileri ve 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin Doğu Anadolu'daki toprak temerküzünde önemli bir rolü olduğuna dikkat çekmektedir (2007).

7 Erken Cumhuriyet politikalarının parlamento konuşmaları ve toprak reformu tasarılarıyla ilgili ayrıntılı bir analiz için bk. Kaya (2015).

8 İlk genel tarımsal nüfus sayımı 1950'de uygulandığı için, önceki dönemde ücretli işçilere dair bilgilerimiz tahminlere dayalıdır. Örneğin 1927'de Şefik Hüsnü 450 bin işçinin mevsimlik göç ettiğinden bahsederken Hikmet Kıvılcımlı ise 250

1950'lerde ve 1960'larda sektördeki ücretlilerin oranı küçük olsa da, tarım sektörü halen nüfusun büyük kısmını istihdam edebiliyordu (Makal, 2001: 119).⁹ 1950'li yıllardan itibaren tarımsal üretimde makine kullanımı artmaya başladı, karasabanın yerine demir pulluk, traktör ve diğer tarım teknolojileri artan oranda kullanılmaya başlandı. 1947-62 döneminde, ekili alanın genişlemesi ve Marshall Planı'nın tarım makineleri ithalatı konusundaki desteğiyle tarımsal üretim iki katına çıktı (Pamuk, 2008: 281). Bu gelişmeler bir yandan ekili alanların genişlemesine ve tarımda işçi ihtiyacında azalmaya, bir yandan da beklenenin aksine tarımda küçük işletmelerin daha da yaygınlaşmasına sebep oldu. Makineleşme hem çalışan nüfus içinde kentteki ücretli işgücü oranını, hem de tarım çalışanları içinde ücretlerin oranını artıran bir dizi gelişmeyi tetikledi (Makal, 2001: 112). Ancak Makal'ın belirttiği gibi bu dönemde de kent ve kırsal nüfusu arasındaki gelir farkları, özellikle ücretler bakımından, önemli oranda korundu (2001). 1950-1963 yılları arasındaki dönemde, sanayii sektöründeki ücretler tarımdaki emsallerinin yüzde 50 üzerindeydi (Makal 2001: 132). Tarım işçileriyle kentteki işçiler arasındaki gelir seviyesi farkının boyutlarını tam anlamıyla anlamak için tarım işçilerinin çalışma saatlerinin uzunluğunu da hesaba katmak gerekir (Makal 2001: 132). Bunlara ek olarak, tarım işçilerinin büyük çoğunluğu İş Kanunu kapsamı dışında bırakıldığı için emeklilik, sigorta, iş güvenliği, sendikalaşma gibi haklardan yararlanamıyordu¹⁰.

Ahmet Makal, hem 1950'lerde hem de 1960'larda tarım sektöründe ücretli işçilik yapanların topraksız ailelerin toplam sayısından daha fazla olduğunu belirtir (2001). Bu, topraksızların yanında toprağı olanların da tarımda ücretli çalıştığı anlamına gelir (Makal, 2001: 119-20). Bu süreçte, ekili alanların genişlemesiyle ortakçıların bir kısmı toprak sahiplerine dönüşürken, diğer kısmı da tarımdan kopup, ilk dalga kent göçmenleri olarak kentlerdeki geçici işlere yönelmişlerdir. Tarımdaki dönüşümün ilk etkilediği gruplardan biri topraksız bir grup olan Romanlar olmuştur. Makinalaşma süreci öncelikle kırsalda göçebe yaşayarak basit tarım aletlerini imalat ve tamiriyle geçinen *demirci* Roman grupların şehre göçünü tetikledi. Köylere ulaşım ve tüketici pazarlarının büyümesiyle *kalaycı* Romanlar da büyük oranda şehirlere göç etmeye ve alternatif geçim kaynakları aramaya başladı. Bugün, Adapazarı'nda çalışmanın katılımcısı Romanların yaşadığı mahallelerde tarım işçiliği temel geçim kaynaklarından biridir.

Savaş sonrası dönemin ana siyasi hattı, tarımsal kalkınma ve seçim tabanının üçte ikisini oluşturan tarım üreticilerini destekleyen bir popülizmdi.¹¹ Bu dönem-

bin ailenin tarım işlerinde ücretli çalışmak için göç ettiğini belirtmiştir (Okçuoğlu 1999: 160).

9 Hatta, Makal'a göre (2001) bu dönemde tarımsal yapı, sanayinin işgücü ihtiyacını temin edecek sürekli bir ücretli kategorisinin ortaya çıkmasını da geciktirmiştir (104).

10 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu'na göre Türkiye'de 50'den az işçi çalıştırılan (50 dahil) tarım ve orman işlerinin yapıldığı işletmelerde çalışan işçiler kapsam dışındadır.

11 Öte yandan demokratikleşme ve hızlı kentleşme, kentsel sanayi gruplarını önceki ittifaklara ve dengelere meydan okumalarını sağlayacak daha güçlü bir pozisyona taşıdı. Bu sebeple, yüzyılın ikinci yarısı, tarımdan sanayiye geçişin,

de devlet, pamuk, tütün, şeker pancarı, fındık gibi ürünlerin en büyük alıcısı konumuna gelmişti. Tarım sektörü sübvansiyonlar ve krediler ile desteklenmekteydi. 1950-1980 döneminde—günedoğu bölgesi dışında—toprak sahibi hanelerin sayısı artmıştır. Bu demektir ki, 1980’li yıllara kadar kırsal nüfus azalmakla beraber birçok küçük tarımsal işletme kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasından sonra da tarım faaliyetlerine devam edebilmiştir (Keyder, 1983; Akşit, 1988). 1970’lerin sonunda yürürlüğe giren tarımsal destek programları, pek çok ortakçı hanenin kendi topraklarına sahip olmasına yardımcı oldu (Yıldırım, 2015: 180). Bahattin Akşit’in araştırması, bu dönemde Antalya’da devlet tarafından inşa edilen sulama kanallarının bölgedeki küçük ölçekli çiftçiliğinin konsolide olmasına yardım ettiğini gösterir (1988).

Özetle, 1960’lı ve 1970’li yıllar tarımsal işgücünün önemli bir bölümünün sanayi ve hizmet sektörlerine geçtiği, ancak tarımsal işletmelerin boyutlarında önemli bir değişiklik olmadığı bir dönemdi. Bu dönemde tarımın toplam işgücü içindeki payı yüzde 50’lere kadar düştü. Dolayısıyla sektördeki ücretlilerin oranı ve görünürlüğü arttı¹². Özellikle 1970’lerde ulusal basında tarım işçilerinin görünürliğünde belirgin bir artış oldu. Bu dönemde tarım işçileriyle ilgili haberler, işverenler ile mücadele bağlamında (grevler, boykotlar) ve genel olarak haklar ve gelişme söylemi içinde veriliyordu (Mura, 2016).

Bu süreci takip eden 1980 askeri darbesi ülke için bir kırılma noktasıydı ve topyekün bir dönüşümü beraberinde getirdi. Darbe, her türlü dernek, organizasyon, sendika ve muhalefetin diğer unsurları üzerinde sıkı kontrol uygulanan baskıcı bir sosyal ve politik ortamın altyapısını hazırladı. Bunu izleyen dönemde ise siyaset, normalleşme ve demokrasinin yeniden tesisi, finansal liberalizasyon ve neoliberal yeniden yapılanma için gerekli olan ekonomik ve kurumsal değişikliklere endeks-lendi. 1980 sonrası kentsel sınıflar arasında, kırsal ve kentsel gruplar arasında, bölgeler arasında, özellikle de ülkenin doğu ve batı bölgeleri arasındaki eşitsizlikler gittikçe derinleşmeye başladı.

Önceki dönemde, küçük ve orta ölçekli arazi mülkiyetinin yaygınlığı (ya da kırsalda topraksızlığın önemli bir kategori olarak ortaya çıkmaması) kent ve kır arasındaki önemli gelir farklılıklarına rağmen emek gücünün kırdan kente yavaş akmasını sağlayarak ülkede kentsel yoksulluğun yaygınlaşmasını geciktiren bir unsur olmuştur (Pamuk, 2008: 294; Keyder, 1989). 1980 sonrası ise ekonominin neo-liberal yeniden yapılanması, Kürt isyanı ve zorunlu göç gibi köylülerin şehirlere kitlesel olarak taşınmasına neden olan büyük dönüşümler kentsel yoksulluğun dönüşümüne katkıda bulundu. Bu dönemde, kent yoksulluğu büyük bir artış gösterdi ve nitelik değiştirdi. Özellikle 2000’li yıllara gelindiğinde artık araştırmacılar

güçler dengesindeki dönüşümün izlerini taşıyan, askeri darbe ve koalisyon krizleriyle geçti (Pamuk, 2008: 275).

12 Nükhet Sirman 1972 hasat döneminde 90 bin tarım işçisinin Söke’ye, 30-40 bin civarında işçinin de Adana’ya göç ettiğini kaydetmişti (1988: 211).

Türkiye’deki kent yoksullarını “yeni yoksulluk”, “sınıfaltı”, “etnik yoksulluk” gibi yeni terimlerle tanımlamaya başladı¹³ (Buğra ve Keyder 2003; Pınarcıoğlu ve Işık, 2008; Saraçoğlu, 2010). Kırsal nüfusun gittikçe azalmasıyla birlikte, tarım işverenleri, işgücü ihtiyaçları için kent yoksullarına yönelmeye başladı. Bölgeler arası eşitsizlik, ülkenin güneydoğusundaki kentleri, güvencesiz tarım sektörünün ana işçi kaynağı konumuna getirdi. Mevsimlik göç, nüfuzlu araçların tarım sektöründeki önemini artırdı; ülke çapında iş bağlayabilen, kitlesel işçi gruplarını kontrol edebilen araçlar tarım işgücü piyasasında aktif rol almaya başladı.

1980 sonrası dönemde tarım sektöründeki en önemli değişim sübvansiyonların ve fiyat destek programlarının aşamalı olarak ortadan kaldırılması oldu (Pamuk, 2008: 288). 2000’li yıllara gelindiğinde ise ekonomik serbestleşmeyle birlikte artık ürün fiyatları uluslararası şirketlerin etki alanına girdi ve devlet tarım üzerindeki belirleyici rolünü kaybetti (İslamoğlu vd., 2008). Tarımın toplam istihdam içindeki payı düştü. Tarım ürünlerinin alımında, kamu kurumlarının payı kademeli olarak azaldı ve özel şirketlerin payı arttı (Akbiyık, 2008: 225). Alım garantisinin kalkmasıyla piyasada fiyat ve taleplerin dalgalanması küçük ölçekli işletmeleri piyasa koşullarına karşı savunmasız bıraktı (Keyder ve Yenel, 2011).

Bu koşullar altında, küresel pazarda rekabet edemeyen küçük ölçekli işletmeler dramatik bir şekilde güçsüzleşti. Süreç içinde direnemeyen bir kısım küçük ölçekli işletmenin ortadan kalkması, ücretli işçilerin sektördeki göreceli payını arttırdı (Bakır, 2011; Küçükkırca, 2012). Ancak, yine de aynı dönemde birçok küçük ölçekli işletme mali açıdan hayatta kalmayı başardı. Abdülkerim Sönmez çalışmasında 2000’lerin başında ülkenin kuzeyinde küçük ölçekli işletmelerin halen yaygın olduğunu, hatta beklenenin aksine ücretli emeğin hem küçük ölçekli hem de büyük ölçekli işletmelerde yaygınlaştığını gösterdi (2001: 71-5). Bu araştırmaya göre, 1980’de tüm tarım işletmelerinin yüzde 30’u mevsimlik işçi çalıştırıyorken 1990’da bu oran yüzde 45’e yükselmişti (Sönmez, 2001: 71-2). Bu dönemde araştırmacılar, piyasa fiyatları dalgalanırken küçük ölçekli işletmelerin nasıl hayatta kaldığını sorgulamaya başladı. Metin Özuğurlu, küçük ölçekli “üretici” hanelerin, diğer alanlarda ücretli işçi olarak çalışarak tarımsal üretimi sürdürebilme stratejisini, “köy ayaklı proleter” (köy kökenli proletarya) kavramıyla tanımladı (2011). Benzer şekilde, Burcu Saka’nın çalışması, Çanakkale’de küçük “üreticiler”in stratejik hanehal-

13 2000’li yıllara gelene kadar, Türkiye’de kent yoksulları, yukarı mobilizasyon umutlarını sürdürebildikleri için dinamik bir grup olarak kabul edilirdi. Kırdan kente göçün kademeli olarak gerçekleşmesi ve göçmenlerin kent içi dayanışma ağlarının başarılı bir şekilde kullanılması Türkiye’de yoksulluğun bugünkü gibi bir çaresizlik, içinden çıkılmaz bir girdap olarak yerleşmesini geciktirmişti. Melih Pınarcıoğlu ve Oğuz Işık’ın Sultanbeyli/İstanbul’daki araştırması, 1990’larda yoksulların sosyal ağları güçlendirerek, kayıt dışı emek ve gayrimenkul piyasalarının fırsatlarını kullanarak yukarı mobilizasyon stratejilerinin dinamik karakterinin halen devam ettiğini göstermekteydi (Pınarcıoğlu ve Işık 2008: 1354). 2000’lerden sonra ise artık yoksulluğa hapsolmuş, sosyal dışlama, sınıfaltı kavramlarıyla tanımlanan yoksul kentli gruplar şiddet ve suç oranı gibi temalarla gündeme gelmeye başladı (Pınarcıoğlu ve Işık, 2008: 1367). Bugün, Türkiye’de tarım işçilerinin önemli bir kısmı (makalenin dayandığı saha çalışmasının katılımcıları gibi) bu biçimde içinden çıkılmaz bir yoksulluk döngüsü gösteren mahallelerde yaşamaktadır.

kı emeği kullanımının, küçük aile işletmelerinin hayatta kalma şanslarını artırdığını gösterdi (2010). Saka'nın araştırmasına göre bölgedeki yoksul arazi sahipleri, bir şarap şirketinin bağlarında tarım işçisi olarak çalışıyordu ve hasat zamanı kendi topraklarında çalışarak—bölgedeki ödünçleme çalışma pratiğinin de yardımıyla—ücretli işçi ihtiyaçlarını sınırlıyorlardı (Saka, 2010: 63, 87). Özgür Teoman da küçük ölçekli “üreticiler” için hayatta kalma stratejisi olarak hanehalkının emek girdisinin artırılmasının önemini vurguladı ve bölgesel hanehalkı araştırmalarının bu hipotezi kadın emeği bağlamında desteklediğini kaydetti (2011). Buna göre, Orta Anadolu’da kadınlar, evde dikiş yaparak, halı ve kilim dokuyarak veya tarımda günlük ücretlendirilen işlerde çalışarak haneye ekstra gelir sağlıyorlardı.

Günümüz piyasa şartlarında küçük ölçekli tarımsal işletmelerin nasıl hayatta kalabildiğini açıklamak için “üretici” hanelerin *kendi* emeğini stratejik kullanmasına dikkat çeken çalışmalara bir katkı olarak, bu makale—“üretici” haneleri de içeren bir grup olan—tarım sektörü işverenlerinin ücretli emeğe ucuza ulaşma stratejilerine odaklanmaktadır. Nitekim, küçük ölçekli işletmelerin, ihtiyaç anında, kısa süreli olarak “hazır” işçi ekiplerine ulaşabilmesi, onları piyasada tutunabilmesine yardımcı olmaktadır. Başka bir deyişle, ucuz ve verimli emeğe benzer koşullarda erişim şansı, küçük-ölçekli işletmelerin ölçekten kaynaklanan dezavantajlarını emek maliyeti anlamında azaltmaktadır.¹⁴ Buna göre, işçiler karşısında yasal sorumlulukları bulunmayan tarım işverenlerinin ihtiyaçları anında (genellikle) sektördeki araçlar vasıtasıyla hazır işgücü ekiplerine ulaşma imkanı, küçük tarımsal işletmelerin piyasada tutunmasına yardımcı olmaktadır.

Saha Çalışması: Adapazarı

Bu makalenin ilk elden verileri, Adapazarı ve çevresinde gerçekleştirilen bir saha araştırmasına dayanmaktadır. Bu bölgede tarımsal üretim büyük ölçüde, Türkiye tarımının tipik bir özelliği sayılan pazar için üretim yapan küçük işletmelerde gerçekleştirilmektedir. Hatta, işletmelerin arazi genişlik gruplarına göre dağılımı Türkiye ortalamasının altındadır ve genellikle çok parçadan oluşmaktadır (Şekerci, 2004: 90). Tarımda makineleşme, özellikle traktör varlığı yönünden Türkiye ve bölge ortalamasının üzerinde olan bölgede, tarım arazilerinin çoğunda tarla bitkileri üretilmektedir¹⁵ (Şekerci 2004: 92-6).

Adapazarı, İstanbul’un çeperinde gelişen geç dönem Osmanlı şehirlerinden biridir. Bu bölgede 19. yüzyıldan beri tarım ürünleri, İstanbul’un barındırdığı kalabalık nüfusun iaşesine yönelik olarak yetiştirilirdi. Bu sebeple, tarımsal üretim 1980’lere kadar Adapazarı ve çevresinde en önemli geçim kaynağıydı. Günlük üç-

14 Bu noktada, devletin rolünü, tarım sektöründeki işverenlerin ayrıcalığı olan yasal muafiyetlerin önemini teslim etmek gerekir; yasal dışlama zaten güçsüz konumda olan işçileri, işveren ve nüfuzlu araçlar karşısında daha da güçsüzleştirilmektedir.

15 Bölgedeki tarımsal teşvik ve desteklemeler, son dönemde –2008’den 2015’e– artan bir seyir izlemiş ve valiliğin sunduğu rakamlara göre 2003 yılında tahakkuk edilen ödemeler 2014’e geldiğimizde beş katına ulaşmıştır.

retlendirilen tarım işleri kentte yaşayan kadınlar için önemli çalışma alanlarından biriydi. Ancak süregiden makineleşme ve şehirde 1990'larda hızlanan endüstrileşme süreci (eski tarım arazilerinin iş ve yerleşim alanlarına dönüşmesiyle birlikte) şehrin içinde ve çeperindeki yevmiyeli işlerin sayıca azalmasına yol açtı. Yine de bugün halen tarım işleri kentin çeperlerindeki mahallelerde yaşayan pek çok kadının temel gelir kaynağıdır. Araştırma sahasının önemli kısmını oluşturan Güneşler, Arabacıalanı, Karaköy, Bağlar mahalleleri eski tarım alanları üzerine kurulan ve esas olarak 1990'larda göçmen-işçi yerleşimleri olarak genişleyen yaşam alanlarıdır.

Bölgede, 2011-2012 ve 2015 yıllarında Haziran-Eylül arası dönemde katılımcı gözlem yoluyla veri toplandı ve yarı-yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirildi. Çalışmanın katılımcıları, üç yıllık alan çalışması sırasında temas edilen işçi, aracı, işveren ve resmi görevlilerden oluşmaktadır. 2015 saha araştırması, 2011-2 yıllarında ürün, bölge ve mahalle bakımından geniş bir alanda gerçekleştirilen görüşmelerin ortaya çıkardığı eğilimler ışığında yapılandırıldı. 2015 yazında, çalışmanın odaklandığı mekanlar patates hali ile şehrin çeperindeki tarım işlerinin organize edildiği ve işçilerin yaşadığı beş mahalleyi içerecek şekilde tanımlandı: Güneşler, Arabacıalanı, Yeni Mahalle, Bağlar, Karaköy. Makalede yer alan tablolar, 2015 yılında 52 işçi ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerin sağladığı verilere dayanarak oluşturuldu. Saha araştırmasında, yaşam alanları ve tarımda istihdam mekanları/ağları büyük ölçüde farklılaşmış olan işçi grupları, sektördeki Roman, Kürt ve Türk işçileri karşılaştırma imkanı veren üç yerleşim grubu olarak tanımlandı. Patates halinde çalışan ve merkez mahallelerde oturan grup Türk, Arabacıalanı ve Bağlar mahallesindeki katılımcılar¹⁶ Kürt, Karaköy ve Yeni Mahalle'deki katılımcılar ise Roman işçiler hakkında veri sağladı.

Patates hali, tüccarlar tarafından toplatılan patates ve soğanların günlük ücretlendirilen işçiler tarafından temizlenip paketlenildiği ve toptan satışının yapıldığı bir mekandır. Toprak sahibi ve tüccar işverenler, işçi kaynağı olarak da, ihtiyaç olduğu hallerde haldeki işçi-aracıardan işçi ekipleri talep ettiği için hal aynı zaman şehirde ücretli tarla işlerinin organize edildiği önemli mekanlardan birisidir. Patates Hali'nde, en düşük ücretle çalışan grubu oluşturan işçi kadınlar, genellikle Tepekum, Hacıoğlu, Tabakhane, Yeni Cami ve Pabuççular Mahalleleri, ve Çarşamba Pazarı Mevkii gibi hale yürüme mesafesinde olan (merkeze yakın) mahallelerde ikamet etmektedir. Öte yandan, şehrin çeperindeki mahallelerde yaşayan işçiler için tarım işlerinin örgütlenme mekanı genellikle kendi mahalleleridir. Merkeze görece daha uzak olan bu mahallelerde, toprak sahibi ve tüccarlar işverenler, mahalleye gelerek veya mahalledeki bir aracıya ulaşarak işçi talep ettikleri için burarlarda tarım işleri işçilerin yaşam alanında örgütlenir. Dolayısıyla, patates halindeki

16 Adapazarı'nda çapalama, hasat ve paketleme gibi tarım işlerinde ağırlıklı olarak kadınlar çalışır. Bölgede tarım işleri, kasacılık gibi özel tanımlı bazı işler dışında, genel olarak kadın işi olarak görülür. Roman gruplar hariç şehirdeki tipik tarım işçisi ekipleri zaman zaman tanıdık genç erkekleri de içerebilen kadınlardan oluşur. Bu sebeple, 2015 saha çalışması kapsamında sadece kadın işçilerle görüldü.

iş örgütlenmesinden farklı olarak, buralardaki işçiler için akrabalık ve komşuluk ilişkileri iş olanaklarını artıran veya azaltan bir faktör olarak iş yaşamlarının bir parçasıdır. Mahallelerde işler birkaç bağımsız sosyal ağ aracılığıyla organize edilir. İşverenlerin veya aracılardan ayarladığı otobüsler ve minibüsler, sabah erken saatlerde, işçileri tarlalara götürmek için mahalleye gelirler.

Aracılar, işçilerin deneyim, beceri ve uyum gibi niteliklerini ve işverenlerin şikayet ve tercihlerini göz önünde bulundurarak çeşitli işler için farklı işçi ekipleri oluşturur. Örneğin yeni başlayan işçileri—işveren şikayet etmeden iş eğitimi verebilmek için—deneyimli ve hızlı bir ekibe eklerler. Kentteki aracılardan önemli bir kısmı, ekipbaşı olarak kendileri de tarlada çalışır. Yetişkin erkeklerin de tarımda çalıştığı tek grup olan Romanları bir tarafa bırakırsak; bölgede aracılardan ve işçiler genellikle kadın, tüccar veya toprak sahibi olan işverenler ise erkektir.

Saha çalışmasının yapıldığı dönemde, şehirdeki işçi grupları arasındaki ücret farklılaşmaları görmezden gelinebilir düzeydeydi.¹⁷ Çalışma ekipleri arasındaki esas farklar, işverenle yapılan anlaşmanın niteliğinde ortaya çıkıyordu. İş akdi sözleşme de olsa koşullar konusunda bağlayıcıydı. Bu süreçte, işçilerin işverenle dolaysız ilişki kurduğu ve iş ilişkisinin süreklilik içerdiği durumlar, iş akdine işçiler lehine yansıyor. Genellikle belli bir miktar ürünün toplanıp yüklenmesi gibi anlaşmalarla (götürü usulü) çalışıldığı için, işçi ekipleri arası çalışma saatleri birbirinden farklılaşabiliyordu. Roman bir işçinin çok net ifade ettiği gibi “o kamyon dolmadan kimseyi eve göndermezler” (Saha Notları, 2015). Bu durumda, işveren ile aracı arasındaki müzakere genellikle belirli bir görev için işe alınacak işçi sayısı ile ilgili olmaktadır. Mısır kırma işinde uzun yıllardır çalışan bir işçi-aracı, ekipte kaç kişi olacağına nasıl karar verdiklerini, işverenle zaman zaman yaşadıkları ihtilaflara değinerek şöyle açıklamıştır:

Yapılan işle alakalı o da. Patron genelde. Ve aracı. Kamyona 6 kişi gelir, üç römork. Üç tane daha römork eklersen 12 kişi yapar. Patron sana diyor ki mesela 11 kişi yeter. Bu sefer de işçibaşı diyor ki yetmez. 12 kişi olacak. Aracı ayarlıyor yani aksilik çıkartırsa patron (Saha Notları, 2015).

Bu tip işlerde, yevmiye net ve önceden belirli olsa da, çalışma saatleri ve koşulları farklı işçi grupları arasında değişken ve tutarsız olabiliyordu. Bu durumda pazarlık, genellikle aracı ile işveren arasında belli bir iş için kaç işçinin tarlaya getirileceği hususunda gerçekleşiyordu. İşçiyle işveren arasındaki aracılardan birden fazla olması—özellikle Roman grupların kurduğu iş ilişkilerinin tipik bir özelliği olarak—iş koşulları ve çalışma saatlerine olumsuz bir etken olarak yansıyor.

İşverenler: Ürün ve İstihdam Stratejileri

17 Yalnız, patates halindeki işverenler haldeki çalışma için tarlada çalışma ücretinden yüzde 10 daha düşük ücret veriyordu. Kadınlar tarlada çalıştıkları günlere göre halde çalıştıkları günler için daha az ücret alsalar da, bunu iki iş arasındaki zorluk derecesiyle açıklıyor ve halde çalışmayı tercih edebiliyorlardı (Saha Notları 2011, 2015). Bununla beraber, halde çalışan kadınların sosyal sigorta talepleri ve itirazları buna mukabil işverenlerin tedirginliği, tarla işlerine kıyasla daha belirgindi.

Adapazarı ve çevresindeki tarla sahiplerinin genellikle şehirde bir meslekleri vardır. Tarımsal kârlar nadiren civardaki köylerde ya da şehirde yaşayan işçi, tüccar, taksi şoförü, bakkal, memur ve muhtar gibi çeşitli mesleklerden arazi sahiplerinin gelirlerinin tek kaynağı olmaktadır. Tarla sahipleri, kimi zaman, anlaşmaları neticesinde üretimin çeşitli aşamalarını tüccarlara devrederler. 2015 saha araştırmasının katılımcılarını istihdam eden işverenler çoğunlukla tüccarlardır. Aşağıdaki tabloda görülebileceği gibi sadece toprak sahibine çalıştığını belirten az sayıda katılımcıyı bir tarafa bırakırsak işçilerin % 96,2'si kısmi veya tam zamanlı olarak tüccar işverenler tarafından istihdam edilmektedir.

İşverenler (2015 Alan Çalışması, Adapazarı)	
Toprak Sahibi	% 3.8
Tüccar	% 63.5
İkisi de	% 32.7

Tüccar işverenlerin çoğunlukta olması, kısmen çiftçi toplulukları ve bölgedeki köyler ile zayıf bağlantıları olan Roman ve Kürt işçi gruplarının çalışmanın odağında olmasıyla ilişkili olabilir. Ancak tüccar işverenlerin yaygınlaşması anlamında benzer bir durumu Polatlı'daki çalışmasında Ercan Geçgin de gözlemiş ve bölgedeki bazı toprak sahiplerinin mevsimlik işçilerden istedikleri verimi alamadıkları gerekçesiyle ("işçiyle uğraşmak istemiyoruz") toplama işini tüccara bırakmayı tercih ettiklerini aktarmıştır (2009: 136). Özgür Çetinkaya da Çukurova'da yaptığı araştırma neticesinde, pamuk üretimi yerine son dönemde daha çok tercih edilen seracılık ve turuncgil çiftlikleri bağlamında çiftçi-olmayan (şirketler ve tüccarlar) işverenlerin oransal olarak yükselişte olduğunu ve bunun bölgedeki aracılık pratiklerini dönüştürdüğünü belirtmişti (2008: 114).

Araştırmanın katılımcılarından yaşları ileri olanlar, tarımsal işverenlerin toprak sahibinden tüccarlara dönüştüğü sürece olmuştur. Örneğin Binnaz (60), 43 yıl önce Almanya'ya göç ederek sektörden ayrılan eski bir Roman tarım işçisi olarak çalıştığı dönemde, işverenlerinin arazi sahipleri olduğunu hatırlıyordu:

Tarla sahibi mahalleye gelip götürüyordu. O zamanlar tarla sahibi akşamdan gelip sandıklı motorla götürüyordu. Devamlı iki kişiye giderdik. Mahalleye geliyorlardı... Çalışırken başımızda dururlardı.

2015 yazında gördüğüm Emine (65), yaşadığı mahalleye ilk yerleşen işçilerden biriydi. Uzun yıllar boyunca Adapazarı'nda tarlalarda, gıda endüstrisinin çeşitli kollarında, şeker ve çilek fabrikasında, küçükbaş hayvan çiftliklerinde hem çalışmış ve hem de zaman zaman işçi aracılığı yapmış olan Emine'nin kişisel çalışma geçmişi, kent içindeki günlük işlerin dönüşümüne ışık tutar nitelikteydi:

Memlekette kadınlar işe gitmezdi, Ağrı'dan buraya geldikten sonra (40-45 yıl önce) patronlar kapıya gelirdi işçi aramaya. ...da otururduk önceleri, sonra bu eve taşındık. Önce çilek fabrikasında çalıştım, sonra kışları tavuk-et-balık kestim, yazları tarlada çalıştım. Hiç sigortam olmadı... Eskiden işveren çoktu, günde birden fazla kez işe gidiyorduk... Mısır ve şeker pancarının çoğu makineye döndü... Şeker fabrikası ve tavukçular artık mahalleden işçi aramıyorlar, İŞKUR'dan soruyorlar... Aracılar eskiden çift yevmiye alırdı... 90'larda yevmiye işine gittiğimiz zaman toprak sahibi başımızda dururdu. Motorla işe götürürdü.

Adapazarı tarım sektöründe bireysel istihdam için İŞKUR'a başvuran tarımsal işletmeler genellikle büyük-ölçekli ve rutin işler (paketleme, hayvan kesimi vb.) için işçi arayan küçükbaş hayvan çiftlikleri ve imalathanelerdi. İşverenler kısa süreli işler için ise bağımsız aracılar tarafından ayarlanan işçi ekiplerini tercih ediyorlardı. Polopolus ve Emerson ekonometrik analizlerde aracı kullanımının en karlı olduğu durumların kısa süreli işler olarak görüldüğünü aktarır (1991: 61).

Adapazarı'nda işverenle girilen iş ilişkisinin süresi aracı pozisyonları üzerinde etkili olmaktadır; örneğin emsallerine göre ekstra kazancı ve işçiyle mesafesi çok daha az olan işçi-aracılar (Ulukan ve Ulukan: 2011), işverenlerin (mısır, marul ekipleri ve patates halindeki işçiler gibi) işçi ekibiyle nispeten kalıcı bir ilişki kurduğu durumlarda yaygın görülmekteydi. Bu görece sürekli ilişki genellikle tüccar işverenlerle kurulduğu için, işçi-aracı pozisyonu en çok tüccar işverenler bağlamında karşımıza çıkıyordu. İşçi-aracılar küçük ekiplerin liderleri olarak istihdamı ayarlıyor, kendileri de işçi olarak çalışıyor ve tarlada gözetim sağlıyordu. İşçi-aracı pozisyonu, görece daha çok tüccar işverenlerle çalışan Roman ve Kürt gruplarda yaygındı. Sayıca daha çok işçiye yönlendiren, otoriter ve daha bol kazançlı aracılar ise bölgede çiftçi sosyal ağlarına erişimi olan, genellikle kendileri de toprak sahibi ailelerden gelen kadınlardı.

Adapazarı ve çevresinde genellikle, İstanbul veya Ankara'daki sebze hallerinden gelen tüccarlar (kabzımallar), hasat işçilerini istihdam eder. Tüccarlar toprak sahipleriyle önceden teminat vererek üzerinde anlaştıkları ürünleri tarlada satın alır ve irtibatta olduğu işçi ekiplerine toplatır. Tüccarlar sezonluk veya tüm yıl çalıştırdıkları işçi ekipleriyle toprak sahiplerine göre görece daha devamlı bir iş ilişkisi geliştirebilir. Tüccar için devamlılık ve her zaman hazırda bir işçi ekibinin olması onu piyasada toprak sahibinden üstün kılan niteliğidir ve işini sürdürebilmesi için kritik önemdedir. İşçiye yılda bir kez ihtiyaç duyan toprak sahibi ile devamlı işi düşen tüccarın kurduğu ilişki niteliği bakımından birbirinden farklıdır. Araştırma boyunca işçiler ve aracılar, tüccarlara nazaran daha çok "tarla sahiplerinden" ücretlerini almakta sıkıntı yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Yasal sorumluluğun olmadığı işgücü piyasasında, tüccarla kurulan ilişkideki görece devamlılık, işçiler için daha güvenli bir iş ilişkisine, en azından ücretlerini alacaklarına dair daha yüksek bir beklentiye dönüşmektedir.

Bölgede, tüccarla çalışmanın çeşitli işçi grupları için birbirinden farklı ek avantajları vardır. Örneğin Roman işçiler bölgede, yoğun bir şekilde damgalanma ve buna eşlik eden mekansal ve iş piyasasından dışlanma bağlamında iş ilişkisi kurar.¹⁸ 2015 verilerine göre, Roman katılımcıların yüzde 74.2'si sadece tüccarlarla çalıştığını dile getirirken bu oran Türk ve Kürt gruplarda (sırasıyla yüzde 41.7 ve yüzde 55.6) görece daha düşüktür. Başka bir deyişle toprak sahipleri ve diğer işçiler tarafından birlikte çalışmak için en az tercih edilen Roman işçiler şehirde yoğun oranda tüccar işverenler tarafından istihdam edilen grubu oluşturur. Kürt işçiler açısından ise bölgedeki Kürt tüccarlarla kurdukları ilişkinin niteliği farklıdır. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bir mahallelerden işçi istihdam etmek isteyen Kürt tüccarlar, genellikle ilkin kahvehaneye gidip erkeklere kendini tanıtır ve güvenilir olduğunu ispata çalışır. Daha sonra mahalledeki kadınlarla kurdukları iş ilişkisinde önceden temas edilen bu erkek grubunun 'üçüncü kişi' olarak varlığı işçilerin güvenlik hissini artırır. Bu 'güvencelenmiş' ilişki ayrıca başka şekilde dışarıda çalışmasına izin verilmeyecek genç kadınların da tarla işlerinde istihdamını sağlar.

Tüccarlar tarafından istihdam edilen genç kadınların emeği son dönemde çeşitlenerek İstanbul gıda pazarında yer bulan marul üretiminin önemli dayanaklarından birini oluşturur. Tarım işçileriyle ilgili araştırmalarda, iş koşulları, istihdam ve ödeme biçimlerinin; işin niteliği, üretim biriminin büyüklüğü, üretim tarzı, pazarın durumu, devletin mevzuatla ve gözetimle iş ilişkisine müdahalesi gibi pek çok faktörle ilişkili olarak şekillendiği kaydedilmiştir (Ortiz, 2002: 403). Örneğin yeni işler ve istihdam biçimleri mevcut emek arzının özellikleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu anlamda, istihdamı önceden tanımlanmış işleri doldurmak için işçi aramak gibi tek yönlü bir pratik yerine çeşitli ürünler, işler ve emek arzı arasında dinamik bir etkileşim alanı olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır. Kısacası, toprak sahipleri ürün seçimlerini belirlerken emek dinamizmini dikkate alırlar. Yapılan görüşmelerde, Adapazarı'nda da son dönemde silajlık mısır üretimine yönelen pek çok toprak sahibi "işçi bulmanın zorlukları" ve "işçilerle uğraşmanın sorunlarından" kaçınmak için bu ürüne yöneldiklerini ifade etmişlerdir (Saha Notları, 2011). Öte yandan, bazı işverenler ucuz emeğe ulaşmak için *daha fazla* imkana sahiptir. Örneğin, bölgede son yıllarda görece emek yoğun bir bitki olan marul üretimi yaygınlaşmaktadır. Kışa dayanıklı tohumların piyasaya girmesiyle arka arkaya ekim imkanı, yeni marul çeşitleri için pazardaki talep kadar toprak sahiplerinin tüccarlarla yaptığı anlaşmaların karlı olması da marul üretimini bölgede tercih edilebilir kılmaktadır. Böylece toprak sahipleri, hem yılda birkaç kez mahsul almakta, hem de hasat için işçi istihdamı ve gözetimi süreçlerini tüccara devretmektedir. Hasattan önce mahsulleri satın alan (Kürt) marul tüccarları, ürünü, kendi sosyal ağlarını kullanarak ilişki kurdukları ve devamlı bir iş ilişkisi içinde oldukları işçi ekiplerine toplatır. Tüccarla ve çiftçi arasındaki bu anlaşma ve ürün

18 Romanların şehirde damgalanma ve dışlanma süreçleriyle ilgili ayrıntı bir bilgi için bk. Mura (2016).

tercihi; tüccarın yılın her *günü* kendisine *çalışan*, verimli, uyumlu, deneyimli işçi ekipleriyle patronaj yoluyla kurabildiği güven ilişkisine dayanır. Nitekim *bölgede çalışan* Kürt tüccarlar, genç işçi kadınların ailelerine ulaşma ve bu kadınların kendileri için bütün yıl boyunca çalışacaklarını garanti etme araçlarına sahiptir.

Son dönemde tercih edilen emek yoğun ürünlerin bir başka örneği araka üretimidir. Belli bir bölgede yoğunlaşmış olan tarla sahipleri, bu sayede hasat zamanında çok sayıda işçiye bölgeye çekebilmektedir. Bu işverenler, yevmiye yerine, hasatın hızlı olmasını sağlamak için işçiye parça başı ücret öderler. Parça başı ücretlendirilen işler, birey olarak bağımsız çalışan işlerden ziyade çocuk ve gençlerin de emeğini kullanabilen aileler gibi kalabalık gruplar için kazanç sağlayıcı işler olarak tercih edilir. Bu anlamda, bölgede araka üretimi, ya da genel anlamda sebzeçilik, işgücü piyasasından dışlanmış, ailece çalışan grupların varlığı ve sunduğu hizmete dayalı olarak gelişmektedir. Arakanın hasat mevsimi, civardan gelen çocuklarıyla birlikte çalışan Roman ailelerden ve Doğu'dan gelen Kürt işçilere kadar pek çok işçi grubunu bölgeye çekebilmektedir. Buna ek olarak, göçmen ve yerel dışlanmış gruplarla çalışmak, işverenleri işçiler aleyhine güçlendirerek masrafları kısımlarına veya ertelemelerine olarak sağlar. Görüşülen bir tarla sahibi, bir aracıyla işveren arasında kahvede tanıştığı şiddetli bir tartışmayı sık rastlanan bir durum olarak aktarmıştı: "Çiftçi arakayı toplatmış, şimdi bunlar Roman ya, arkaları yoktur diyerek vermemiş adam paralarını. Aracıları geldi kahveye. Para istemeye..."(Saha Notları, 2011).

İşçiler için, araçlar çoğu zaman iş piyasasının güvencesizliğine çözüm olarak başvurdukları teminat mekanizmalarıdır. Tarım emek piyasasında aktif çalışan araçlar genellikle işçilere ücretler konusunda garanti verir. İşverenler için ise araçlar vasıtasıyla işçi ekiplerini istihdam etmenin emek-zaman maliyetini düşürmek gibi kritik bir önemi vardır. İşverenler ise araçların ayarladığı ekipleri bireysel istihdama nazaran daha verimli olduğu için tercih eder. Robert J. Thomas, ABD'deki marul üretimi örneğinde devletler arasındaki anlaşma neticesinde yetkili firmalar aracılığıyla istihdam edilebilen işçiler (*Bracero*) ile *undocumented* olarak tabir edilen tarım işçilerinin bir karşılaştırmasını yapar (1992). Her ikisi de ucuz emek kaynağıdır; ancak *undocumented* çalışanların avantajlarından birisi, ekibin belge sağlama yetkisi olan firmalar yerine işçileri tanıyan araçlar tarafından bir araya getirilmesidir (Thomas, 1992: 118). Aracı, ekibi birbiriyle uyumlu çalışacak işçilerle kurar, ulaşım, nakliye imkanlarını kendisi araştırır, işçilerin yemek ve konut sorunlarıyla ilgilenir, iş dışındaki sıkıntılarını da gidermeye çalışır. Bu nedenle, işverenler için bir aracıyla çalışmak denetim ve eğitim gerektiren bireysel istihdama nazaran daha hızlı ve verimli ekip çalışmasına erişim sağlar (Thomas, 1992: 118-120). Öte yandan, bireysel istihdam daha çok çalışanı olan, denetleme ve yönetim için ek bir bütçe ayırabilecek avantajı olan büyük şirketler lehine çalışır. Kısacası, işverenler işçi istihdam ederken aracı kullanarak hız ve uyum dışında, kendi kendine iş eğitimi ve öz-yönetim gibi avantajlardan

da yaralanır. Thomas bu noktadan hareketle, makine hasadına bile tercih edilen *undocumented* marul hasat ekiplerindeki eşgüdüm ve deneyimin önemini vurgulamak için “vasfın kolektif boyutu” kavramını kullanır (1992: 97). Olağanüstü verimlilik ve adaptasyon yeteneğiyle tanımladığı bu hasat ekipleri çoğunlukla iş dışında da sosyal etkileşim içinde olan bireylerden oluşur:

Çoğu hasat ekibi, işyerinin ötesinde sosyal etkileşim içindedir. Yani, emek sürecinin dışında da nispeten birbirine bağlıdır. Bu durum üyelerin işe alınma süreci ve göçün getirdiği zorluklarla baş etme gibi iki sebeple ortaya çıkar. Birçok ekip yeni işçileri kendisi işe alır ve yetiştirir.... Bir pozisyon boşaldığında onun yerine oğullar, kardeşler, kuzenler veya kayınbiraderler getirilir... Çalıştığım işçi ekibinde, işçilerin yarısı ekibin en az bir başka üyesiyle akrabaydı veya akrabalık iddiasındaydı. Buna ek olarak, Meksika’daki geniş aile ilişkileri veya ortak köy kökenleri gibi çakışan ağlar, ekibin sosyal bağlarını güçlendirmeye ve işe alımı kolaylaştırmaya yarıyordu (Thomas, 1992: 97).

Türkiye’de de pek çok araştırmacının tespit ettiği gibi, araçlar vasıtasıyla istihdam edilen tarım işçileri genellikle akraba ve komşu olarak işyerinin dışında da sosyal etkileşim içindedir (Çetinkaya, 2008; Çınar ve Lordoğlu, 2010, 2011; Çınar, 2014; Karaman ve Yılmaz, 2011; Akbıyık, 2008, Ulukan ve Ulukan, 2011). Bu işçiler, iş dışında da sıklıkla yardımlaşır, yeni işçileri kendileri ekibe katar ve eğitir.

Son olarak, tarladaki ekibin iletişimi, uyum ve hızın işveren açısından önemini vurgulamak için bir mısır kırma ekibinin tipik bir iş gününün tasvirine başvurabiliriz. Yemek için toplanan mısır uzun süre dayanmadığı için depolanmaz ve mısır kırma ekipleri genellikle en fazla birkaç gün içinde satılacak kadar ürün toplamakla görevlendirilir. Bu sebeple ekipler kalabalık değildir, genellikle 6 kişiden oluşur. Ekip tarlaya girdiğinde, öncelikle alan hesabı yaparak kamyonu doldurmak için kaç sıra mısır kırılacağını belirler. Toplanacak alan belirlendikten sonra iki sıra mısırın arasına bir işçi girecek şekilde bir baştan tarlaya girilir. Üç işçinin ortasındaki ‘kupacı’dır. Kupacılar önden gider ve kırılan mısırların üstüste yığılacağı alanı belirler. Tüm kırma işi tempolu bir yürüme hızında gerçekleştirilir. Kırılacak mısır bittikten sonra traktör mısırların arasına girer. Bu esnada her iki tarafta işçiler kupaların başında bekler ve traktörü kullanan kişiye talimat verir. Traktör, işçilerin yönlendirmesiyle kupaların başında durur, işçiler iki yandan mısırları römorka yüklerler. İşin yavaşlamaması için kupaların aynı hızda olması (kupacıların deneyimi) ve işçilerin mısır atma işinde dengeli bir hızda çalışmaları gerekir. Aksi takdirde, bir taraf diğerini bekler. Mısır kırarken ve römorka karşılıklı mısır atarken, işçiler, devamlı sözlü iletişim halindedir; işi yavaşlatan tartışmaya yol açar. Bu süreçte ekibin kuvvetli iletişimi, hem ekipbaşının denetim ve disiplin işini kolaylaştırır, hem de hız ve verimi artırır. Bu gibi götürü işlerde işçiler ve araçlar, ekiplerinde kendi deyimleriyle “tembelleri” istemezler, işi uzatanları tekrar çağırılmazlar; bu öz-denetim mekanizması işverenin yararına çalışır.

Tartışma ve Sonuç

Bu makale, tarım sektöründeki işletmelerin ücretli emeğe ucuza ulaşma stratejilerine odaklanmaktadır. Bu minvalde, işletmelerin verimli/ucuz işgücüne erişimlerini sağlayan bir araç olan aracılık sistemine dikkat çekilmektedir. İşveren stratejileri, Adapazarı tarım emek pazarı bağlamında toprak sahibi, tüccar, aracı, ürün, ve işçiler arasındaki dinamik ilişkiler dikkate alınarak çözümlenmiştir. Küçük işletmelerin ucuz işgücüne erişim sıkıntısı (depolama maliyetleri ile birlikte) bölgede yaygınlaşan tüccar işverenlerin tarla sahipleriyle yaptıkları anlaşmaların temel dinamiklerinden birini oluşturur. Ayrıca, işin niteliği ve işletme büyüklükleri işverenlerin istihdam stratejilerini etkilemektedir; bölgede büyük-ölçekli tarımsal işletmeler paketleme ve hayvan kesimi gibi monoton ve uzun süreli işler için bireysel işçi istihdamına yönelirken, daha dinamik bir işbölümü ve ekip çalışması gerektiren kısa süreli tarla işlerinde işverenler, “hazır” işçi ekipleri istihdam etme eğilimindedir.

Adapazarı tarım emek pazarının derinlemesine analizi, aracılık pratiğinin dinamiklerini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır. Saha çalışması, aracılardan—çalışma ekiplerini kimlerin beraber daha iyi çalışacağı gibi detayları planlayarak kurma, yeni başlayanları idare edecek deneyimli ekiplerde eğitime, işverenin taleplerine göre performansı düşük olan işçilerin yerini/görevini değiştirme—gibi yönetim ve denetim işlevlerinin işveren tercihi açısından önemine işaret etmektedir. Saha çalışması ayrıca, işçilerin zaman içinde girip çıkabildikleri bir pozisyona sahip olan işçi-aracılar ile kalabalık işçi ekiplerini yöneten nüfuzlu aracılar arasındaki dikkat çekici farkı gözler önüne sermektedir.

Aracılar pek çok tarımsal işletmeye kısa sürelerle eğitim ve gözetim maliyeti gerektirmeyen, hali hazırda kurulmuş çalışma ekiplerine erişimini sağlar. Emeğe benzer maliyetlerle erişme imkanı, küçük ölçekli işletmelerin işçi maliyeti konusunda ölçekten kaynaklanan dezavantajlarını azaltır, piyasada tutunmalarına yardımcı olur. Sistemin işlevlerini anlamaya dönük bu perspektif, işgücü piyasasındaki farklı aracılık uygulamaları ve işveren/işçilerin farklı stratejilerini anlamaya yardımcı olmaktadır. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, burada amaçlanan aracılık sistemi rasyonel ve verimli bir sistem olarak savunmak değildir. Tam tersine, mevcut düzende, aracılık sisteminin işverenlere yasal muafiyetlerle devlet tarafından sunulmuş bir imkan olduğu vurgulanmıştır. Yasaların işverene sorumluluk yüklememesi işçilerin hem işveren tarafından istismarını, hem de güçlü araçlara olan ihtiyacını; dolayısıyla aracılardan istismarını artırır. Fakat şunu da göz önünde bulundurmamak gerekir ki, mevcut durum işçiler kadar işçi-aracıları (ekipbaşı) da işveren ve nüfuzlu aracılar karşısında güçsüzleştirmektedir.

Türkiye’de tarım üzerine araştırmalarda, toprak sahipleri genel olarak küçük üretici, küçük çiftçi, yoksul köylü, küçük köylü olarak ve tüccarlarla çelişen çıkarları bağlamında ele alınmaktadır. Ancak, tarımda ücretli emek süreçlerini an-

lama çabası, ücretli işçi çalıştırdıkları bağlamlarda toprak sahibi, tüccar, köylü, küçük üretici ve bunun gibi grupları işveren olarak tanımlamayı gerektirmektedir. Bu saikle, bu makalede, pek yaygın olmayan bir kategorileşme izlenerek tüccarlar ve toprak sahipleri, işveren olmaları bakımından birlikte değerlendirildi. Burada amaçlanan, aracılık sisteminin tarım sektöründeki tüm işverenlere devlet tarafından sunulan bir imkan olduğunun altını çizmektir. İşçi aracılığı, sadece Türkiye’de değil, küresel olarak işçi sömürüsüyle birlikte anılan bir sistemdir. Ancak aracılığı sorunun kökeninden ziyade siyasi süreçler ve yasal muafiyetlerle bütün riskleri işçinin omuzlarına yüklenmiş sektörün bir semptomu olarak yorumlamak daha yerinde olacaktır. Mevcut durumda, tarımsal üretimin en ağır maliyeti iş yeri güvenliği, sigorta, emeklilik, tazminat, örgütlenme, fazla mesai ücreti gibi çalışma hakları olmadan çalışan işçilerin sırtına yüklenmektedir.

Kaynakça

- Akbıyık, N. (2008) «Türkiye’de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı» *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(24): 220-237
- Akşit, B. (1988) “Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları (1960–1980)”, der. Ş. Pamuk ve Z. Toprak, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar*, İstanbul: Yurt.
- Bakır, O. (2015) “Tarımsal İstihdama Dair Temel Veriler ve Güncel Eğilimler”. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi* (MSG), 11(39): 31-35.
- Buğra, A. & Keyder, Ç. (2003) “New Poverty and the Changing Welfare Regime of Turkey”, *Report Prepared for the UNDP*. Ankara: Ajans Turk AS.
- Çetinkaya, Ö. (2008) *Farm Labor Intermediaries in Seasonal Agricultural Work in Adana-Çukurova*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Çınar, S., Lordoğlu, K. (2010) “Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Tekil Bir Analiz: Karasu Fındık Toplama”, *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 38: 23-33.
- Çınar, S., Lordoğlu, K. (2011) “Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabadan Ücretli Tarım İşçiliğine”, *Sosyal Haklar Sempozyumu*, Bildiri Kitabı, 419-448.
- Çınar, S. (2014) *Öteki Proleterya Deproleterizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*. Ankara: Notabene.
- Clay, C. (1998) “Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth Century Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, 34(4), 1-32
- Duruiz, D. (2009) “Söke Ovası’nda Kimlik Müzakereleri, “Batılı” Çiftçiler, “Doğulu” İşçiler”, *Birikim* (247).
- Ferguson, N. (2007) *[E]motions, Moments, and Transnational Connections: The Lived Experiences of Two Labour Migrants in Canada’s Seasonal Agricultural Workers’ Program*. Basılmamış Doktora Tezi, Concordia University.
- Geçgin, Ercan. (2009). *Ankara-Polatlı Örneğinde ve Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği*. YL. Tezi. Ankara Üniversitesi DTCF-Sosyoloji Bölümü.
- Gözel, O. (2007) *The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia*. Basılmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Gürsoy, Ö. B. (2010) “Bir Yaşam Biçimi Olarak Sosyal Dışlanma: Türkiye’de Mevsimlik Tarım İşçileri”, Ayşe Buğra (der.) *Sınıftan Sınıfa* (içinde). İstanbul: İletişim.

- İslamoğlu, H. Gülöksüz, E., Kaya, Y., Çavdar, A., Karakoç, U., & Nisam, D. (2008) *Türkiye’de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*, TÜBİTAK.
- Karaman, K., Yılmaz, A. S. (2011) "Mevsimlik Tarım İşçileri ve Enformel İlişkiler Ağı: Giresun’da Çalışan Mevsimlik Tarım İşçileri Üzerine Bir Araştırma", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 3(1), 211-226.
- Kaya, Y. (2015) "İskan ve Toprak Dağıtım Politikaları Işığında Çiftçi Topraklandırma Kanunu", *Journal of Life Economics*, 77-103
- Keyder, Ç., & Yenil, Z. (2011) "Agrarian Change under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 11(1), 60-86.
- Keyder, Ç. (1983) "Paths of Rural Transformation in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, 11(1), 34-49.
- Keyder, C. (1989) "Social Structure and the Labour Market in Turkish Agriculture", *International Labor Review*.
- Küçükkırca, İ., A. (2012) "Etnisite, Toplumsal Cinsiyet ve Sınıf Ekseninde Mevsimlik Kürt Tarım İşçileri", *Toplum ve Kuram*, 6, 1-16.
- LeRoy, M. H. (1998) "Farm Labor Contractors and Agricultural Producers as Joint Employers Under the Migrant and Seasonal Agricultural Worker Protection Act: An Empirical Public Policy Analysis.", *Berkeley Journal of Employment and Labor Law*, 175-228.
- Luna, G. T. (1997) "Infinite Distance: Agricultural Exceptionalism and Agricultural Labor", *An. U. Pa. J. Lab. & Emp. L.*, 1, 487.
- Makal, A. (2001) «Türkiye’de 1965-1950 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler», *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(03).
- Mango, A. (2008) "Atatürk", Kasaba, R. (der.). *Turkey in the Modern World* (içinde) Cambridge University Press.
- Mura, E. S. (2016) *Dynamics of Intermediation in the Agricultural Labor Market: Women Workers in Adapazarı*. Basılmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Okçuoğlu, İ. (1999) *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi/İç Pazarın Oluşma Süreci*. İstanbul: Ceylan.
- Ortiz, S., Aparicio, S., & Tadeo, N. (2013) "Dynamics of Harvest Subcontracting: The Roles Played by Labour Contractors", *Journal of Agrarian Change*, 13(4), 488-519.
- Ortiz, S. (2002) "Laboring in the Factories and in the Fields", *Annual Review of Anthropology*, 395-417.
- Özuğurlu, M. (2011) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı. Türkiye’de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler*, Ankara: Nota Bene.
- Pamuk, S. (2008) "Economic Change in Twentieth-century Turkey: is the Glass more than Half Full", Kasaba, R. (der.) *Turkey in the Modern World* (içinde). Cambridge University Press. pp. 266-300.
- Pelek, D. (2010) *Seasonal Migrant Workers in Agriculture: The Cases of Ordu and Polatlı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi.
- Pınarcıoğlu, M., Işık, O. (2008) "Not Only Helpless but also Hopeless: Changing Dynamics of Urban Poverty in Turkey, the Case of Sultanbeyli, İstanbul", *European Planning Studies*, 16(10), 1353-1370.
- Polopolus, L. C., Emerson, R. D. (1991) "Entrepreneurship, Sanctions, and Labor Contracting", *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 23(1), 57.
- Saka, B. (2010) *Türkiye’de Devlet-Köylü İlişisinin Değişim Dönüşüm Süreçleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Saraçoğlu, C. (2009) "Exclusive Recognition: The New Dimensions of the Question of Ethnicity and

- Nationalism in Turkey", *Ethnic and Racial Studies*, 32(4), 640-658.
- Sönmez, A. (2001). "Fındık Üretiminde Toprak Ağırlığı ve Kırsal Dönüşüm", *Toplum ve Bilim*. 88.
- Şeker, M. (1987) *Güneydoğu Anadolu Projesi: Sosyal ve Ekonomik Sorunlar*, Ankara: Yayınları.
- Şekerci, F. (2004) *Türkiye'de 1980 sonrası Tarım Sektörünün Yapısal Analizi ve Sakarya Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi.
- Şimşek, Z. (2011) *Mevsimlik Tarım İşçilerinin ve Ailelerinin İhtiyaçlarının Belirlenmesi Araştırması*, Nüfus/ Tarım İşgücü Göçü/Yaşam Koşulları/Üreme Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, Ankara.
- Sirman, A. N. (1988) *Peasants and Family Farms: the Position of Households in Cotton Production in a Village of Western Turkey*, Basılmamış Doktora Tezi, University of London.
- TBMM (2015) *Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*, Ankara: TBMM.
- Teoman, Ö. (2001) "Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına Bir Katkı", *G. Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, (3): 41-60.
- Thilmany, D., Martin, P. L. (1995) "Farm Labor Contractors: Playing New Roles in California Agriculture," *California Agriculture*, 37-40.
- Thomas, R. J. (1992) *Citizenship, Gender, and Work: Social organization of Industrial Agriculture*, Univ of California Press.
- Ulukan U., Ulukan N. C. (2011) "Fındık Üretiminde Çalışma İlişkileri ve Mevsimlik İşçiler: Perşembe Örneği", Gamze Yücesan Özdemir et al. (der). *2000'li Yıllarda Türkiye'de İktisat ve Siyaset Rüzgarları* (içinde). Efil.
- Yıldırım, U. D. (2015) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği*, İstanbul: Sav.
- Zurcher, E. J. (2004) *Turkey: A Modern History*, IB Tauris.

Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Romanlarında Tarımda Dönüşüm ve Mevsimlik İşçiler

Uygar Dursun Yıldırım¹

Öz

Türkiye’de tarımda işçileşme, imparatorluğun son yıllarından bu yana devam eden bir süreçtir. Özellikle son yıllarda mevsimlik işçiler Türkiye’de çeşitli tarımsal alanlarda yaygın olarak görülen bir emek profili haline gelmiştir. Oysa Türkiye’de tarım sektörü çoğunlukla köylüler ve küçük üreticilere odaklanarak ele alınmış, tarımda ücretli çalışanlar uzun yıllar boyunca ihmal edilmiştir. Bu çalışmada tarımda kapitalistleşme ve makineleşme süreçlerinde önemli bir dönemeç sayılan 1950’lerde mevsimlik tarım işçileri; köylülükle olan ilişkileri, içinde bulundukları yaşam ve çalışma koşulları, sınıfsal davranış ve düşünüş biçimleri gibi çeşitli boyutlarıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Eserlerini toplumsal gerçekçi tarzda yazan Orhan Kemal ve Yaşar Kemal’in Çukurova’nın toprak sahiplerini, köylülerini ve mevsimlik işçilerini konu alan edebi eserleri bize bu alanda geniş bir malzeme sağlamaktadır. Bu eserler sayesinde 1950’lerde tarımda yaşanan hızlı kapitalistleşme sürecini mevsimlik tarım işçileri özelinde ele almak mümkün hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tarımda dönüşüm, tarımsal sınıflar, mevsimlik işçiler.*

Abstract

The process of proletarianization in agriculture in Turkey is an ongoing process since the last years of Empire. Specifically in recent years, seasonal workers have become a widespread labor profile in various agricultural areas in Turkey. However in Turkey the agriculture sector has been mostly examined by focusing on peasants and small producers and disregarded the wage labor for many years. In this study, various characteristics of seasonal agricultural workers are tried to be enlightened such as their relations with the peasantry, the living and working conditions and their class behavioral patterns during the capitalization and mechanization processes in agriculture in the 1950s which is particularly considered as an important turning point. Orhan Kemal and Yaşar Kemal, who wrote their literary works in a socially realistic form reflecting the landowners, peasants and seasonal workers of Çukurova provide us with a wide range of data on this area. These works make it possible to examine the rapid capitalization process experienced in agriculture in the 1950s in the context of seasonal agricultural workers.

Keywords: *Transformation in agriculture, agricultural classes, seasonal workers.*

“Akşama hürmet, sabaha niyet,

1 Dr. Uygar Dursun Yıldırım 2014 yılında “1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği” başlıklı tezini vererek İstanbul Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümünde doktoraasını tamamladı. Email: uygarr@yahoo.com.

*kolumuza kuvvet, ağıma devlet,
kör şeytana lanet, bir daha lanet,
bir daha lanet, İbrahim Paşa'ya rahmet,
peygamberimize salavat...''²*

Giriş

Türkiye tarımında son yıllarda mevsimlik işçilerin sayısı hızla arttığı gibi bu kesim tarımsal işgücü içinde çok daha yaygın ve görünür hale gelmektedir. Çoğunlukla Çukurova'nın pamuk tarlalarıyla anılan mevsimlik işçiler, 1990'ların başından itibaren yaşanan yeni işçileşme dalgasıyla birlikte Türkiye tarımında metalaşmanın yayıldığı bütün bölgelerde görülen bir emek profili haline gelmiştir. Özellikle fındık, tütün, çay, üzüm, şeker pancarı ve çeşitli meyve, sebze üretiminde uzmanlaşan irili ufaklı birçok işletme üretim ve hasat işlerinde yoğun olarak mevsimlik işçiye ihtiyaç duymaktadır. TÜİK'in resmi sayımlarına göre sayıları 600 bin civarında olan ancak TBMM Tarım İşçileri Araştırma Komisyonu Raporunda sayıları 2-3 milyon arasında olduğu tahmin edilen (TBMM, 2015) mevsimlik işçilerin Türkiye tarımında sınırlı bir kesim olmaktan çıktığını söylemek mümkündür.³ Türkiye tarımında yaygın bir emek profili haline gelen mevsimlik işçiler, gazete ve televizyon haberlerine, akademik çalışmalara, belgesel ve sinema filmlerine oldukça sık konu edilmeye başlanmış, bu konuda son 10 yılda yapılan çalışmalarda büyük bir artış yaşanmıştır. Uzun yıllar boyunca ihmal edilen, Türkiye tarımı içinde marjinal bir kesim olarak görülen mevsimlik tarım işçileri daha önce hiç olmadığı kadar sosyoloji, hukuk, halk sağlığı disiplinleri içinden gelen araştırmacıların ve sivil toplum kuruluşlarının gündeminde yer almaktadır. Son dönemde kayıt dışılık ve güvencesizlik ekseninde ortaya çıkan bağımlılık ilişkileri, çocuk ve kadın emeği, ulaşım ve barınma sorunları, hukuki süreçler, etnik sosyal dışlama gibi çeşitli boyutlarıyla ele alınan çalışmalar sayesinde tarımda işçileşme süreçlerinin kendi içinde oldukça farklılaşmış sorun alanlarına sahip olduğu görülmektedir.⁴

Çoğunlukla güncel boyutlarıyla ele alınan mevsimlik tarım işçiliği üzerine yapılan saha araştırmaları geniş çaplı, zengin bir ampirik veri seti oluşturmaya rağmen meselenin tarihsel ve kuramsal boyutlarını açığa çıkarmaya çalışan çalışmalar oldukça sınırlı kalmaktadır. Oysa tarımda işçileşme süreci, Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana çeşitli dalgalar halinde devam eden bir süreçtir. Bu çalışmada Orhan Kemal'in *'Bereketli Topraklar Üzerinde'*, Yaşar Kemal'in *'Dağın*

2 Osmanlı'nın son dönemlerinde Adana'da valilik yapan Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Çukurova'da işçilerin sağlıklı ve verimli çalışmalarını sağlamak amacıyla çalışma gün ve saatleri, dinlenme süreleri ve yemek dağıtım konusunda çeşitli iyileştirici düzenlemeler yapmıştır (Uran, 1923). İbrahim Paşa'nın 1800'lü yılların ortasında yaptığı bu iyileştirme Çukurova'da pamukta çalışan mevsimlik işçileri oldukça etkilemiş ve işçilerin tarladaki mesaiden sonra topluca bu duayı okumaları, cumhuriyet yıllarında devam eden bir gelenek haline gelmiştir.

3 2012 yılındaki tarım işçilerinin sayısı ile ilgili veri için TÜİK'in internet sitesinde yer alan istihdam ve işteki durum verilerinden yararlanılmıştır. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 Er: 12 Kasım 2013

4 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Gülçubuk vd. (2003), Pelek (2010), Çınar (2014), Yıldırım (2015). Ayrıca Hayata Destek Derneği ve Kalkınma Atölyesi gibi sivil toplum kuruluşları son yıllarda düzenli olarak mevsimlik tarım işçiliğini konu alan raporlar yayınlamaktadırlar.

Öteki Yüzü: Ortadirek’ ve *‘Höyükteki Nar Ağacı*’ adlı romanlarından yararlanılarak tarımda dönüşüm süreçleri mevsimlik işçiler özelinde incelenmektedir. Bu eserlerin ilk basımlarının yayınladığı 1950’li yıllar çalışmanın odaklandığı dönem olarak belirlenmiştir. 1950’li yıllarda köylülüğü tarım işçiliğine zorlayan koşullar, tarımda metalaşma ve makineleşme ekseninde yaşanan sınıfsal dönüşüm, tarladaki koşullar ve çalışma ilişkileri gibi döneme özgü tarihsel, toplumsal özellikler adı geçen edebi metinlerde yoğun olarak işlenmiştir. Bu eserlerden elde edilen malzeme yanında aynı döneme ilişkin Türkiye’de tarımsal dönüşüm ve işçileşme süreçlerini konu alan akademik çalışmalar, saha araştırmaları ve istatistikî bilgilerden yararlanılacaktır. Bu kaynaklar yardımıyla tarımda kapitalizmin gelişmesinde önemli tarihsel uğraklardan biri olan 1950’lerde, metalaşma ve makineleşme süreçlerine bağlı olarak tarımda işçileşme süreçleri mevsimlik işçiler boyutuyla ele alınacaktır.

Türkiye’de son yıllarda mevsimlik işçiler üzerine yapılan çalışmaları saymazsak tarım üzerine yapılan ampirik ve kuramsal çalışmaların uzun yıllar boyunca küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini merkeze aldığı, emek tarihi çalışmaları içinde de kentsel sektörlerde yer alan işçilerin ağırlık kazandığı görülmektedir.⁵ Osmanlı’ dan bugüne Türkiye’de işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan belli başlı çalışmalarda ağırlıklı olarak sanayi, hizmetler gibi sektörlerde yer alan ücretli çalışanlar ele alınmış, tarım kesiminde yer alan ücretli emek ihmal edilmiştir (Makal, 2001: 106). Tarım kesimi ağırlıklı olarak küçük köylülüğün dönüşümü ekseninde ele alınmakta, özellikle 1970’li yıllarda Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalizmin tarımda gelişme sürecinde küçük köylülüğün nasıl bir yapısal dönüşüm sürecine gireceği sorusu tartışmaların ana gündemi haline gelmiştir.⁶ Türkiye’de işçi sınıfını konu alan çalışmaların kentsel sektörlere ağırlık vermesi ve tarımsal dönüşüm süreçlerine ilişkin çalışmaların çoğunlukla küçük köylülüğü sorunsallaştırması, köylülüğün sürekliliği tezlerinin yaygın olarak kabul görmesi gibi çeşitli nedenlerle uzun yıllar boyunca mevsimlik tarım işçiliği akademik çalışmalar içinde çok az ilgi gören bir konu haline gelmiştir. Çalışmada tarımdaki mevsimlik işçiler diğer bir deyişle ücretli emeğin tarım sektörü içindeki oluşum süreçleri çeşitli boyutlarıyla ele alınarak ilgili literatüre küçük bir katkı yapmak amaçlanmaktadır.

Türkiye’de özellikle makineleşmenin ve ticari tarımın hızlı bir gelişme sürecine girdiği 1950’li yıllardan itibaren tarım işçileri üzerine yazılan edebi metinlerde belirgin bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilk akla gelenleri Necati Cumalı, Samim Kocagöz ve Orhan Kemal’in eserleridir (Makal, 2008: 28). Orhan Kemal’in *“Bereketli Topraklar Üzerinde”* adlı romanıyla birlikte Yaşar Kemal’in *“Dağın Öteki Yüzü”* adlı üçlemesi, *“Çukurova Yana Yana”* adlı röportajları ve *“Höyükteki Nar Ağacı”* adlı eserleri doğrudan köylerinden Çukurova’ya çalışmaya

5 Son dönemde küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini sermayenin tarımda artan hâkimiyeti ve sözleşmeli üreticilik gibi konular çerçevesinde ele alan çalışmalardan bazıları için bkz. Ullukan (2009), Özüoğlu (2011).

6 Tarımda mülkiyet yapısı ve emek yapısı açısından ağırlıklı kesim olarak ele alınan küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini konu alan teorik ve ampirik çalışmalar için bkz. Boratav (2004), Keyder (1983), Akşit ve Keyder (1985).

giden tarım işçilerini, tarımda makineleşmenin beraberinde getirdiği toplumsal dönüşümü konu almaktadır. Orhan Kemal ve Yaşar Kemal'in diğer eserlerinde de Çukurova'da toprakta çalışan işçilere yer verilmiştir. Örneğin Orhan Kemal'in *"Eskici ve Oğulları"* adlı eserinde, çocuklar ve torunlarıyla birlikte zanaatçılıktan tarım işçiliğine oradan da fabrika işçiliğine doğru işçileşme süreçlerini deneyimleyen bir ailenin hikâyesi anlatılmaktadır (Coşkun ve Yavuz, 2015: 197). Çalışmada tarım işçilerine ilişkin çeşitli ayrıntılar verilmekle birlikte metin temelde küçük esnafın proleterleşme sürecini işlemektedir. Oysa bu çalışmada 1950'lerin başında kapitalleşme ve makineleşme ekseninde cereyan eden özel konjonktürde, köylülükten tarımda işçileşmeye doğru yaşanan dönüşüm süreçleri üzerinde durulmakta, yazarların yukarıda sözü geçen eserleriyle sınırlı kalınmaktadır. Orhan Kemal ve Yaşar Kemal'in diğer pek çok eserinde Çukurova'daki tarım işçilerine değinilmekle birlikte tarımda dönüşüm, makineleşme ve işçileşmenin özel biçimleri çeşitli estetik öğeler eşliğinde en açık ve net haliyle *"Bereketli Topraklar Üzerinde"*, *"Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek"*, *"Höyükteki Nar Ağacı"* adlı eserlerde işlenmektedir. Dolayısıyla bu metinler sadece tarım işçilerini konu aldığı için değil aynı zamanda az topraklı, topraksız köylüyü mevsimlik işlerde çalışmaya zorlayan koşulları, makineleşmenin kırdı yarattığı çözölmeyi, dönemin siyasal koşullarını kırsal sınıflar açısından yansıttığı için tercih edilmiştir.

Edebi Metinlerde Toplum Analizi ve Metodoloji

Ahmet Makal'a göre edebi metinlerde insan ilişkileri, deneyimler ve duygulanımlar çoğu zaman akademik çalışmaların kavraması mümkün olmayan boyutları ve derinliğiyle ele alınabilmekte, deyim yerindeyse bu metinler akademik değerlendirmelere can ve ruh katmaktadır (2008: 19-20). Ancak Makal sanatçının duygusal-düşünsel prizmasından geçerek kâğıt üstüne düşen metinlerin akademik metinlere göre daha büyük öznellikler taşıdığı ve emek tarihi çalışmalarında özenli bir biçimde kullanılması gerektiği uyarısını yapmaktadır. Dolayısıyla yazara ait özel, estetik kaygılar ve içinde bulunduğu tarihsel, toplumsal koşullarla etkileşim halinde inşa edilen edebi metinleri akademik kaynak olarak değerlendirmek için bazı kriterler belirlemek gerekmektedir. Özellikle toplumcu gerçekçi akım içinde yazılan eserler ve bu eserlerin değerlendirilmesinde başvurulacak "tipiklik" ölçütü sayesinde edebi metinler akademik çalışmalara potansiyel kaynak haline gelebildiği gibi bu ölçüt eserden nasıl yararlanılacağı hususunda da yol göstermektedir. Dünyanın pratikteki etkin süreçler içinde yansıtılması, toplumsal insanın etkinliğini içeren nesnel gerçekliğin kendi gelişme süreçleri içinde verilmesi toplumcu gerçekçi edebiyatın vazgeçilmez özelliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Çalışlar, 1983: 165). Toplumcu gerçekçi akım içinde yazılan eserleri sosyal bilimler için vazgeçilmez kaynaklardan biri haline getiren bu durumdan hareketle akla şöyle bir soru gelmektedir; bir edebi metinde gerçekliğin ölçütü nedir? Engels gerçekliğin

ölçütünü kısaca tipik durumlarda tipik kişilerin tipik konumlarda gösterilmesi olarak tarif etmektedir (Engels, 2016: 51). Edebi metinde yazar tarafından estetik duygu ve düşüncelerle yoğrularak inşa edilen tipik kişiler, durumlar ve konumlar belirli bir tarihsel ve toplumsal kesiti oluşturan farklı boyutlar haline gelmektedir. Raymond Williams'ın ifadesiyle (1990: 83) "tipiklik" anlamı, eserde özgül bir biçimde, belirli bir "tıpte" dışavurulan toplumsal ve tarihsel gerçekliği oluşturan süreçleri temel alan anlam olarak ele alınmıştır. "Tipiklik" ölçütü bize edebi eserin dışı vurduğu, belirli bir tarihsel sürece özgü genellenebilir, sınıflandırılabilir karakter, durum ve ilişkilerden yararlanma imkânı tanımaktadır. Toplumsal gerçekçi akım içinde eserlerini üreten yazarların anlatımları onları aynı zamanda yaşadıkları, gözlemledikleri dönemin "tipik" özelliklerini aktaran tanıklar haline getirmektedir. Böylece toplumsal yaşamı çeşitli boyutlarıyla ele alan edebi eserlerin bilimsel çalışmalara kaynak olma koşulları ortaya çıkmaktadır.⁷

Orhan Kemal ve Yaşar Kemal yoğun bir sınıfsal farklılaşmanın, buna bağlı çatışma ve direnişin en açık görünüşleriyle ortaya çıktığı, özellikle 1950'lerden itibaren kırsal ve kentsel mekânda hızlı dönüşümlerin yaşandığı Adana'da doğmuş, Çukurova Bölgesi'nin çeşitli fabrika ve çiftliklerinde kâtiplik, işçilik yaparak geçimlerini sağlamış yazarlardır. Adana ve Çukurova çevresinin doğası, insan ilişkileri ve hızlı toplumsal dönüşüm süreçleri içinde doğan, büyüyen, yaşamını kazanan, eşitsizlik ve çarpıklıklara karşı tavır alan yazarlar, eserlerini büyük ölçüde sahip oldukları bilgi, gözlem ve tanıklıklardan oluşturdukları malzemeyle inşa etmişlerdir. Nitekim Orhan Kemal "*Bereketli Topraklar Üstünde*" adlı eseri için; "bu kitap kendi bilgi ve görgülerim dışında, bir lokma ekmek için kötü iş şartları içinde zehir gibi bir hayatı yaşayanlardan derlenmiş malzemeyle meydana gelmiştir." demektedir (Kemal, 2008). Fethi Naci'de belirli bir tarihsel anı unutulmayacak bir ustalıkla tespit ettiği, tarihi ve sosyal gerçekliği, ele aldığı insanları gerçeğe uygun olarak gösterdiği için eserin güçlü ve kalıcı olduğundan söz etmektedir. Naci benzer şekilde Adana ve Çukurova'yı çok iyi bilen Yaşar Kemal'in de eserlerini yaşantı ve tanıklıkları-na dayanarak oluşturduğundan söz etmektedir (2007: 203, 359). Dolayısıyla ilgili tarihsel dönemin sosyoekonomik, politik, kültürel özelliklerini taşıyan, yansıtan bu eserler çok sayıda akademik, bilimsel çalışmaya kaynak teşkil ettiği gibi bu çalışmanın sorunsalı açısından önemli veriler sağlayan metinler haline gelmektedir.⁸

Kuşkusuz adı geçen eserlerde karakterler, olaylar ve üretilen kurgu tarihsel, toplumsal dönüşüm süreçlerinden çok daha fazlasını içermektedir. *Ortadirek* ve *Höyükteki Nar Ağacı* adlı eserinde Yaşar Kemal, halkın kültür ve inanışlarıyla bezenen öznel dünyasına ve doğayla ilişkilerine çok daha fazla yer vermiş olduğu gibi "Torosların arka yanındaki" bir köyün topluca Çukurova'nın ticari tarım yapan

7 Tipiklik ve yansıma kuramlarını daha ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma için Bkz. Coşkun ve Yavuz (2015).

8 Orhan Kemal'in romanlarından hareketle 1940'lı ve 1950'li yıllarda Türkiye'de yaşanan sınıfsal farklılaşma, toplumsal dönüşüm süreçleri ve sınıf mücadelelerini konu alan çalışmalar için bkz. Hacısalıhoğlu (2008), Müftüoğlu ve Hacısalıhoğlu (2008), Coşkun ve Yavuz (2015), Gümüş (2014).

çiftliklerine nasıl çalışmaya gittiklerini de işlemektedir. Ortadirek'te köylü işçilerin yolculuğu, yoğun gerçekliklere ve yoğun imgelere başvurularak işlenen bir anlatıma sahiptir (Williams, 1986). *Höyükteki Nar Ağacı* adlı eserde de yarıcı köylülerin 1950'lerin başında Çukurova'da traktörün yaygınlaşmasıyla birlikte topraklarından nasıl kovuldukları ve köylülerin kutsal bir nar ağacının kurtarıcılığına nasıl bel bağladıkları görülebilmektedir. Orhan Kemal eserinde 1950'lerin başındaki özel tarihsel koşullarda insanları, olayları ve durumlarıyla işlediği Çukurova manzarasını yer yer karakterlerini konuşturarak, kimi zaman bizzat kendi anlatımıyla araya girerek doğrudan, yalın bir şekilde aktarmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla eserlerde aktarılan kişiler, durum ve süreçler "tipik" özellikleri açısından çalışmanın araştırma konusuyla doğrudan ilişkili hale gelmektedir.

Üzerinde durulan eserlerden sağlanan malzeme çalışmada sınıflandırılarak belirli temalar altında ele alınmış, veriler kavramsal analiz yoluyla belirli bir tarihsel kesitte yaşanan dönüşümün çeşitli boyutları olarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Genel olarak niteliksel veri analizi, verilerde örüntü arama ve bir örüntü belirlendikten sonra belirli bir toplumsal kuram eşliğinde ilgili tarihsel ortamın betimlenmesi ve yorumlanmasının olanaklarını sağlamaktadır (Neuman, 2006: 325). Metinlerde yazarların betimlemeleri ve diyaloglardan sağlanan nitel veriler; tarımda köylü işçilerin genel profili, metalaşma ve makineleşme ekseninde Çukurova'nın genel manzarası, tarlada sınıfsal farklılaşma ve çatışmalar, çalışma ilişkileri gibi konu başlıkları altında sınıflandırılarak analiz edilmiştir. Çalışmada gerçekliğin bütüncül bir biçimde kavranması için insanlar arasındaki ilişkileri, süreçleri, bağları, içsel bağımlılıkları ortaya çıkarıcı özellikleriyle önem kazanan niteliksel yöntem tercih edilmiştir (Kümbetoğlu, 2008: 47). Çalışmanın sorunsalına uygun şekilde sınıflandırılan veriler, konuyla yakından ilgili diğer bilimsel çalışmalardan elde edilen verilerle desteklenerek mevsimlik işçiler özelinde tarımda dönüşümün çeşitli boyutlarını oluşturan ilişki ve süreçler çözümlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle kapitalizmin tarımda yaygınlaşması ve hâkimiyet kazanması sürecinde açığa çıkan mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerini konu alan temel teorik metinler kısaca özetlenecektir. Ardından Türkiye'de 1950'lerin ekonomik ve politik koşulları, uygulanan tarım politikaları açısından ele alınacak ve bunun tarıma yansımaları yaşanan yeni mülksüzleşme ve işçileşme dalgası ekseninde incelenecektir. Daha sonra yukarıda sözü edilen edebi eserlerden yapılacak aktarımlar ve tarımda mevsimlik işçiliği konu alan diğer çalışmalar, istatistikî bilgiler aracılığıyla bu dönemin mevsimlik işçiliğinin çeşitli boyutları üzerinde durulacaktır. Ayrıca 1990'lı ve 2000'li yıllarda tarımda yaşanan son işçileşme dalgasıyla 1950'ler arasındaki süreklilikler ve kırılmalar üzerine kısa bir değerlendirme yapılarak çalışma sonlandırılacaktır.

Tarımda Teorik Tartışmalar ve Kavramsal Çerçeve

Kapitalizmin tarımda yaygınlaşmasıyla köylülüğün mülksüzleşerek işçileşeceği, toprakların az sayıda elde kutuplaşmasına bağlı olarak büyük çiftliklerin oluşacağı tezi Marksizmin tarım sorununu ele alışının temelini oluşturmaktadır. Karl Marx Kapital'in Birinci cildinde bu süreci şöyle ifade eder; "köylülüğün yok edilmesi, yani bireylerin malı olan dağınık üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline, büyük halk yığınlarının, topraktan, geçim araçlarından ve emek araçlarından yoksun hale getirilmesi, halk yığınlarının bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştirilmesi işlemi, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur (Marx, 2004: 726)." Rekabetin yok ediciliği, köylü üretiminin teknik ve teknolojik bakımdan sermaye karşısında geri kalması yanında sermayenin ilkel birikim süreçlerinde sıklıkla başvurduğu toprakların zor yoluyla ele geçirilmesi gibi yollar küçük köylülüğü proletarya saflarına itmektedir. Yaygınlaşan toprak çitleme hareketleri ve köylülüğün toprak ve meralardan uzaklaştırılması süreci esas olarak feodalizmden kapitalizme geçişte "İngiliz Tipi" olarak bilinmekte, ancak mülksüzleşme süreci farklı bölgelerde farklı biçim, yol ve hızlarda ilerlemektedir. Marx, aynı çalışmasında tarımda büyük çiftlik sahipleri ve genişleyen kır proletaryası gibi ikili sınıf yapısının İngiltere'ye özgü olduğundan söz etmektedir. Marx'ın çalışmalarında, tarımda kapitalistleşme sürecinin eninde sonunda köylülüğü mülksüzleştireceği, diğer bir deyişle ikili bir sınıf yapısını ortaya çıkaracağı sonucuna varılmış ancak bu sürecin farklı ülkelerde, farklı yönler ve hızlarda gerçekleşeceği uyarısı yapılmıştır.

Benzer bir şekilde Lenin de (1988:160), köylülüğün tasfiyesi doğrultusundaki esas eğilimin devam ettiğinden ancak kapitalizmin tarıma yavaş ve çeşitli biçimler altında girdiğinden söz etmektedir. Farklı ülkelerde tarımda farklı kapitalistleşme yolları gelişebildiği gibi ülkelerin kendi içinde de farklı dönemlere ve bölgelere özgü dönüşüm yolları ortaya çıkabilmektedir. Kırdan oldukça karmaşıklaşan ve çeşitlilik gösteren sınıf oluşumlarının ortaya çıkması hatta kimi zaman dönüşümün kuramsal tartışmalardaki beklentilerle uyumlu ilerlemiyor oluşu, mülksüzleşme ve işçileşme sürecinin hangi biçim ve mekanizmalar eşliğinde kendisini göstereceği konusunu oldukça tartışmalı hale getirmiştir. Karl Kautsky (1988), tarımın kendisine özgü yapısı nedeniyle kapitalizmle bütünleşen küçük köylülüğün tasfiyesinin sanıldığından daha yavaş olduğu, tarımda toprak kutuplaşmasının sınırlı kalabileceği ve köylülüğün kendisini yeniden üretebileceği tezleri üzerinde durmuştur. Toprağın miras hukuku nedeniyle kolayca bölünmesi, toprak kutuplaşmasının sanayiden farklı olarak bazı fiziksel ve toplumsal engellere sahip olması, köylülüğün yeterli kazanç sağlayamasa dahi elindeki toprağı işlemeye devam etmesi, köylü tarımının piyasa ilişkilerine uyum gösterme yeteneği gibi oldukça çeşitli nedenler köylülüğün tasfiyesini yavaşlatmaktadır (Aydın, 1986a: 137). Köylülüğün tasfiyesini, topraktan kopuşunu yavaşlatan çok sayıda etkenin varlığına rağmen mevcut toprakların yeni doğan kuşaklar için asgari geçimi sağlayacak büyüklükte olmadığı

ve tüketim kalıplarında giderek sanayi mallarının payının arttığı köylü haneleri, yeni çelişkilerle karşılaşmaya başlamıştır. Özellikle nakit paraya ve piyasa ilişkileri yoluyla gelen mallara artan ihtiyaç bu köylüleri kırsal ve kentsel alanlardaki ücretli iş olanaklarını değerlendirmeye zorlamaktadır. Üretimi sürdüren köylü haneleri kendi topraklarında ekmeye devam ederken aynı zamanda başka çiftliklere ücretli işçi olarak çalışmaya gitmektedirler. Sezonluk işçiler düzenli olarak evlerine geri dönerler ve diğer kırsal ve kentsel alanlardaki işlerde çalışarak elde ettikleri birikimleriyle mevcut küçük işletmelerini yeniden canlandırmaya çalışırlar (Kautsky, 1988: 195-197). Yeni topraklar ve hayvanlar satın alınarak cüce işletme yeniden ayağa kaldırılmaya çalışılır. Böylece yılın belirli zamanlarında ücretli işlerde çalışarak elde edilen gelirler köylü hanesinin toprakta tutunmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak endüstriyel gelişmeyle birlikte küçük toprak sahiplerinin koşulları mülksüz proleterlere oldukça yaklaşacak ve bu iki kesimin çıkarları giderek birbiriyle ortaklaşacaktır. Bütün bu süreç aynı zamanda mutlak bir mülksüzleşme yaşanmadan, küçük ölçekli tarımsal üretim devam ederken işçileşme sürecinin gelişebileceğini göstermektedir.

Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı kapsamlı çalışmasında, gelişen iç pazar koşullarında artan talebe cevap vermeye çalışan üretken sermayenin tarımdaki gelişimine özel bir önem vermiştir. Lenin elindeki sermayesini yalnızca ticaret kuruluşlarına ve girişimlerine yatırmakla kalmayıp, çiftliklerini iyileştiren, toprak satın alan veya kiralayan, gelişmiş aletler edinmeye çalışan ve işçi kiralamaya başlayan kapitalist çiftçilerin esas olarak kırsal sosyal yapısında bir farklılaşmaya neden olduğu üzerinde durmuştur (1988: 164-166). Bu yapısal dönüşümün temelini, kırsal alanlarda mülksüzleşme süreçlerine tabi olan çiftlik emekçileri ve gündelikçiler grubuyla ücretli emeğe ihtiyaç duyan orta ve zengin köylülük arasındaki artan bağımlılık ilişkileri oluşturmaktadır. Bu süreç kendisini bir tarafta çeşitli mülksüzleşme süreçlerine tabi olarak yoksullaşan köylülük, diğer tarafta meta ekonomisinin ve kapitalist üretimin egemen olduğu işletmelerin gelişimi olarak göstermektedir. Eşitsiz toprak dağılımı, büyük çiftliklerin çevredeki köylülerin toprağını cebren veya iktisadi yollarla ele geçirmesi yanında genişleyen iç pazar ortamında tüccar, tefeci sermayenin köylülük üzerinde yarattığı baskılar mülksüzleşmenin çeşitli boyutlarını oluşturur. Lenin'e göre mülksüzleşme süreçlerine tabi olan çiftlik emekçilerinin, gündelikçiler grubunun oluşması, ticari ve sınai işletmelerle işbirliği içinde gelişen kapitalist çiftçilerin var olması için zorunlu bir koşul haline gelir (1988: 159). Daha önce de değinildiği gibi büyük çiftliklerde ücretli olarak çalışmaya giden işçiler, köyde yaşayan, geçimlik miktarın altında küçük bir toprakla üretimi sürdürmeye çalışan bir kesim de olabilir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde tarım kesiminin ana gövdesini oluşturan kendi toprağında hane emeğiyle üretim yapan işletmelerin sürekliliği, tarımsal yapı içinde mülksüzleşme ve işçileşme eğilimlerinin yaygınlaşmasını belirleyen önem-

li bir etken haline gelmektedir. Bu ülkelerin kapitalist dünya sistemi içindeki yeri, sanayileşmenin niteliği, kapitalist sanayileşmenin tarımdan artık çekme mekanizmaları ve devletin küçük köylülüğe ilişkin ekonomi politikaları gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak hane emeğiyle kendi toprağında üretim yapan işletmeler gücünü koruma şansı bulabilmektedir (Aydın, 1986b: 211). Devlet ve sermayenin tarım kesimi karşısında aldığı tutum, özellikle içe yönelik sermaye birikim rejimlerinde başvurduğu toprak dağıtımı ve destekleyici, koruyucu tarım politikaları mülksüzleşme eğilimlerinin zayıf kalmasına neden olabilmektedir. Bu durumun beraberinde getirdiği en önemli sonuçlardan biri kapitalizm öncesinden kalan bir emek biçimi olan ücretsiz aile emeğine dayalı üreticiliğin kendisini yeniden üretme kapasitesinin artmasıdır. Böylece Türkiye tarımında 1960'lı ve 1970'li yıllarda küçük köylülüğün kapitalist ekonomiyle başarıyla bütünleşerek küçük meta üreticileri haline gelmesi, tarımda hâkim dönüşüm biçimi olarak kabul görmüştür (Aydın, 1986a: 132; Keyder, 1983; Boratav, 2004). Küçük mülk sahipliğinin kendisini yeniden üretebildiği ve belirli bir nüfusu kırdaki ve tarımsal işlerde tutabildiği şartlarda işçileşme dinamikleri zayıf ve sınırlı bölgelerde görülen bir eğilim haline gelebilmektedir. Dünya ekonomisi içinde verilen roller ve küresel sistemle eklemlenme biçimleri, sermaye birikim rejimlerinin çeşitli tarihsel dönemlerde aldığı özel biçimler gibi çeşitli etkenlere bağlı olarak tarımda proleterleşme eğilimlerinin kapsamı ve etki gücü değişebilmektedir.

Tarımda kapitalistleşme süreciyle açığa çıkan çeşitli dönüşüm yolları içinde işgücünün daha geniş kesimlerinin metalaşması, feodal bağımlılık ilişkilerinden koparak güvencesiz, vasıfsız işlerde çalışmaya hazır “özgür emek” kategorisinin oluşumu, toplumsal yapıda açığa çıkan en kritik sonuçlardan biri haline gelmektedir. Ancak tarım kesimi kendi içinde homojen özellikler gösteren bir ücretli emek kategorisi yerine oldukça çeşitlenmiş, karmaşık özellikler gösteren emek biçimlerinden oluşmaktadır. Çalışmada esas olarak mevsimlik tarım işçileri özelinde işçileşme süreçleri üzerinde durulacaktır ancak çalışmanın ilerleyen aşamalarında değinilen diğer emek biçimlerini de kısaca tanımlamak gerekmektedir. Ücretli işçilik dışında kalan ortakçılık, marabacılık, yarıcılık gibi başkasının toprağında çalışma biçimleri çoğunlukla ürünün kaldırıldıktan sonra toprak sahibi ile ortakçı, yarıcı, marabalar arasında önceden belirlenmiş bir oranda ve ürünün aynı olarak paylaşılmasını öngören bir toprak tasarruf biçimidir. Üretimin toprak ve ortakçının sağlaması gereken emeği dışındaki girdileri ise, toprak sahibi ile ortakçı arasında örf-âdete göre veya anlaşmaya göre belirlenir (Boratav, 2004: 31). Ortakçılık, marabacılık, yarıcılık gibi toprak tasarruf biçimleri çoğu zaman büyük toprak sahiplerinin henüz makineli tarıma geçemedikleri ve köylüyle karşılıklı bağımlılık ilişkilerini sürdürdükleri yerlerde yaygındır (Aksoy, 1969: 124–125). Tarımda başkasının toprağında çalışan diğer bir kesim olan ırgatlar da çoğu zaman tarım işçisi, rençper yerine kullanılan bir ifadedir.

Tarımda ücretli işlerde çalışanlar grubu yerli işçiler ve gezici olarak çalışan mevsimlik işçiler olmak üzere kendi içinde işgücü özellikleri bakımından farklılaşmaktadır. Yerli işçiler ikamet ettikleri bölgelerde yer alan, yakın çevredeki tarım alanlarında geçici olarak çalışan işçilerdir (Çalgüner, 1943: 43). Mevsimlik tarım işçileri ise topraksız, geçim için yeterli toprağı olmayan ya da toprağı olsa da borçları nedeniyle geçim şansını kaybeden köylülerin yaşadıkları kırsal alanlardan tarımsal sermayenin hızlı gelişim gösterdiği yerlere doğru ücretli işçi haline geldikleri bir mekânsal hareketle kendisini göstermektedir. Yılın belirli dönemlerinde ekim, dikim, çapalama ve hasat gibi işlere katılan işçiler sezon bittiğinde yaşadıkları yerlere dönerler. Marx'ın göçebe emek dediğı bu kesim gereksinmeye göre bazen şu, bazen da bu noktaya sürülen, sermayenin hafif piyadeleridir (2004: 631). Çoğunlukla köylülüğün en alt tabakalarından ve yakın kent ve kasabalara göç eden işsizlerden oluşan bu kesimler sadece tarımda değil madencilik, inşaat, imalat, hizmet sektörlerinde de geçici işçi olarak çalışabilmektedir. Kırdan kopuş ve mülksüzleşme süreçlerinin sınırlı kaldığı koşullarda bu tip işçiler “yarı proleterler, köylü işçiler, yarı işçi yarı köylüler” gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Bu kesim yılın belirli aylarında geçimlik için yeterli olmayan kendi toprağında ekim yapmakta, yılın geri kalan aylarında da ailenin belirli miktardaki nüfusunu köy dışı ücretli işlere göndermektedir.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde Türkiye’de Tarım Politikaları

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) bozulan iktisadi sistemi yeniden yapılandırmak ve tehdit olarak görülen sosyalist sistemin karşısında kapitalizmin hegemonya alanını genişletmek amacıyla aldığı önlemlerden biri geç kapitalistleşen ülkelerin kalkınma sürecini doğrudan yönlendirmektir. Tercihini kapitalist bloktan yana yapan Türkiye uluslararası kapitalizme belirli bir yönelim vermeye çalışan Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Kalkınma Bankası ve ABD’yle yoğun bir işbirliğine girişmişti. 1947 yılında IMF’ye üye olan Türkiye’ye verilen rol yeniden yapılanmakta olan uluslararası sistemde tarıma önem vermesi ve yeniden yapılanan Avrupa’nın gıda ve hammadde deposu haline gelmesiydi (Avcıoğlu, 1969: 284). Dış yardımlarla ülkelerin kalkınma sürecini yönlendiren ABD, Türkiye tarımını modernleştirmek amacıyla yoğun bir dış yardım ve kredi programı başlattı. Bu çerçevede 1949 Mayıs’ında Marshall Planı kapsamında Türkiye’ye ilk traktörler gelmeye başlamıştı. Büyük toprak sahiplerinin ve çeşitli ticari çevrelerinin temsilcilerince kurularak 1950’lerin başında iktidara gelen Demokrat Parti (DP) dış yardımlar ve traktörler eşliğinde tarımda hızlı bir gelişme programını uygulamaya koydu.

Büyük ölçüde kırsal kesimin oy desteğıyle iktidara gelen DP döneminde ulaşım, teknoloji, toprak, kredi gibi çeşitli boyutlarıyla tarımda hızlı bir gelişme dönemi

başladı. Traktörün tarımda yaygınlaşması sürecine yeni kara yolları yatırımları eşlik ederken, Türkiye'nin daha geniş kırsal alanları gelişen iç pazarın bir parçası haline geliyordu. Marshall Yardımları kapsamında gelen traktörlerin yaygınlaşmaya başlaması, neolitikten bu yana karasabanla üretimin yapıldığı Anadolu tarımında sosyoekonomik açıdan büyük bir dönüşüm anlamına geliyordu. Verilere göre 1945'te yaklaşık bin olan traktör sayısı, 1950'de 17 bin, 1955'te 40 bin, 1960'da 42 bin ve 1965'te 53 bine çıktı. Ayrıca traktörün yaygınlaşmasıyla birlikte işlenen toprak miktarı 1945'te 87 bin hektar iken 1965'te 4.1 milyon hektara çıkmıştı (Sencer, 1971: 117). Tarımda üretkenliği artıran teknik, teknolojik gelişmelerin yaşanmasıyla birlikte kırlarda yaşayan halkın mera ve orman arazilerine olan ilgisi de artmaya başladı. 1950'li yılların başında ağaç keserek veya yakarak ormanları tarlalara çevirme yöntemi oldukça yaygınlaşmıştı.⁹ Çevrede ekilmeyen arazi, mera ve ormanlardan tarla açma eğilimi yoksul köylüler dâhil bütün köylü kesiminde vardı. Ancak orta ve büyük mülk sahipleri ellerindeki traktörlerin sağladığı imkânlarla mera topraklarının tahribinde daha büyük rol oynamışlardı (Aksoy, 1969: 74). Ulaşım ve üretim aracı olarak traktörün yaygınlaşması yanında fenni gübre, zirai ilaçlar gibi üretkenliği artıran diğer girdilerde Türkiye tarımında hızla yaygınlaşmaya başlamıştı.

Uzun yıllar boyunca kağıt, karasaban gibi sınırlı, ilkel teknolojilerle üretim yapan köylülüğün geniş kesimlerinin pazarla ilişkileri gaz, tuz, bez satın almakla sınırlıydı. Oysa savaş sonrası dönemde traktörün hem bir üretim aracı hem de ulaşım aracı olarak tarıma girmesi, verimliliği artıran fenni gübre ve zirai ilaçların yaygınlaşmaya başlamasıyla tarımda hızlı bir büyüme yaşanmıştır. Tarıma öncelik veren kalkınma politikaları, uygulanan devlet desteklemeleri sonucunda 1946-1953 arasındaki dönemde tarımda yıllık büyüme oranları ortalama yüzde 13,6'ya ulaşmıştır. Tarımdaki büyüme oranları yıllık yüzde 9,2 olan sınai büyüme oranını dahi aşmıştır (Boratav, 2008: 101). Ancak 1950'li yılların başından itibaren tarımda yaşanan hızlı büyümeye rağmen ileriki yıllarda artan dış borç yükü, azalan dış yardımlar Türkiye'yi ödemeler dengesi krizinin eşiğine getirmişti. DP iktidarının serbestleşme ve yabancı sermayeyle yoğun işbirliğine dayanan iktisat politikaları, ödemeler dengesinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle daha DP iktidardayken terk edilmeye başlanmış, korumacı ve içe yönelik sermaye birikimine yönelik kalkınma modeline geri dönülmeye başlanmıştı. IMF'nin baskısı, ağırlaşan ekonomik kriz koşulları ve 1960 askeri darbesiyle DP iktidarı sona erdi. DP iktidarının sona ermesi ve arkasından belirlenen yeni kalkınma politikalarıyla 1930'larda başlatılan ancak DP iktidarında kesintiye uğrayan ithal ikameci kalkınma rejimi daha sistemli bir programla uygulamaya konuldu.

1960 sonrası dönemin kalkınma planlarında sanayi sermayesinin gelişimine ağırlık verilmesine rağmen tarıma verilen desteklemeler genişletilmiştir. Oya Köy-

9 Yaşar Kemal 1950'li yılların başında Antalya köylerinde yaptığı röportajlarda, ağaçları yakarak ya da keserek tarla açmanın oldukça yaygın olduğunu tespit etmektedir. Yaşar Kemal'e göre o yıllarda sayıları giderek artan orman yangınları çoğunlukla köylülerin tarla açma girişimleriyle ilgilidir (Kemal, 2011: 221).

men, tarım kesimi açısından bu yeni dönemi; “1950’lerin sonunda ekim alanı artışı doğal sınırlarına ulaştığı için 1960’lar, yaygın tarım teknolojisinden, gübre, ilaç, iyi tohumluk ve sulamanın önem kazandığı yoğun tarım teknolojisine geçiş yılları” olarak tanımlamaktadır (2008: 140). Gerçekten de 1960’a kadar olan yıllarda üretim artışları, dönüm başına verimden çok, atıl toprakların ekime açılmasıyla gerçekleştirilmişti. Ancak toprak genişleme olanaklarının daraldığı 1960’lardan itibaren toprak verimini artıran teknik ve teknolojiler tarımsal üretim artışında daha önemli hale gelmeye başlamış ve destekleme kapsamına alınan ürün miktarı artmıştır. 1960’larda kapsanan ürün sayısı 7’ye yükseltilirken (kuru üzüm, kuru incir, fındık, zeytinyağı, pamuk, tiftik, antepfıstığı), 1975’de kapsam daha da genişletilerek devlete ait çeşitli kuruluş ve üretim kooperatifleri aracılığıyla desteklenen ürün sayısı 19’a çıkarılmıştır (Kazgan, 1983: 2422). 1970’lerin sonuna kadar destekleme fonları giderek artış gösterdiği gibi iç pazarın genişlemesi, traktör ve diğer verimliliği artıran girdi kullanımının yaygınlaşması tarımda metalaşma sürecini hızlandırmıştır.

Uygulanan kapsamlı destekleme ve koruma programı eşliğinde yaşanan yaygın makineleşme ve metalaşma süreci, tarımda eski üretim ve istihdam biçimlerinin yerini yenilerine bıraktığı bir süreç başlatmıştır. Bu dönem yeni ekim alanlarını tarıma açarak toprak sahipliği niteliğini pekiştiren geniş bir üretici kesimin meta ekonomisine katılması yanında feodal, yarı feodal çiftliklerin kapitalist çiftliklere dönüşerek yaygın bir mülksüzleşme ve işçileşmeye yol açması gibi birbirine zıt eğilimlerin birlikte yaşandığı özel bir dönemdir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi metalaşma süreci çeşitli mülkiyet ilişkilerindeki bölgesel farklılıklara bağlı olarak farklı dönüşüm süreçlerini gündeme getirmektedir. Çalışmada daha çok tarımda yaşanan çok yönlü yapısal dönüşümün mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri üzerinde yarattığı sonuçlar üzerinde durulacaktır.

Metalaşma ve Makineleşme Ekseninde Tarımda Dönüşüm ve Çeşitli Mülksüzleşme Süreçleri

Mevsimlik tarım işçiliğinin oluşumu kuşkusuz tarımda kapitalizmin gelişmesiyle doğrudan ilişkilidir. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi tarımda kapitalizm farklı bölgelerde farklı biçim ve hızlarda gelişmektedir. Kapitalist ilişkiler öncesi üretim ve istihdam biçimleriyle yeni ilişki biçimlerinin birlikte görülebildiği, kırsal sınıfların çeşitlilik gösterdiği ve mülkiyet ilişkilerinde bölgesel farklılıkların belirleyici olduğu bu dönemde kırsal dönüşüm yollarının oldukça karmaşılaştığını söylemek mümkündür. Bu durumun beraberinde getirdiği sonuçlardan biri de mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinin farklı bölgelerde farklı özellikler gösteren bir süreç halinde ilerlemesidir. Çalışmada mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri, ağırlıklı olarak küçük köylülüğün kapitalizmle eklemlenme süreçleri ve feodal çiftliklerin makineleşmenin sağladığı imkânlarla kapitalist çiftliklere dönüşmesi gibi iki

temel dönüşüm yolu ekseninde ele alınmıştır. Bu dönemde tüccar, tefeci sermayeye borçlanan meta üreticisi köylülüğün yoksul köylülük safılarına itilmesi yanında geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin çözülerek eski maraba ve ortakçıların köydeki topraklardan uzaklaştırılması, toprakların miras yoluyla parçalanarak küçülmesi biçiminde oluşan farklı mülksüzleşme süreçlerinin bir arada etkili olduğu bir süreç görüyoruz.

Küçük Meta Üreticileri ve Mülksüzleşme

1950'lerden itibaren gelişen iç pazar koşullarında, tarımda makine, fenni gübre, verimliliği artıran tohum türleri kullanımının yaygınlaşması yanında yeni toprakların üretime katılmaya başlamasıyla tarımsal üretim hacminde büyük artışlar gerçekleşmiş, küçük köylülüğün daha geniş kesimleri meta üreticileri haline gelmişti. 1960'lı yıllarda daha sistematik uygulanan içe yönelik sermaye birikim rejiminde gerçekleşen devlet destekleme politikaları sadece büyük toprak sahiplerinin gelirlerinin artmasına katkıda bulunmakla kalmadı, aynı zamanda büyük ölçüde dağınık halde olan küçük ve orta köylü işletmelerinin metalaşmasını da sağlamıştı (Ecevit, 1999: 22). Tarım kesimine verilen desteklemeler ve gelişen iç pazar Türkiye'de geniş bir kesimin geçimlik üretimden meta üretimine geçişini kolaylaştırdı. Özellikle sübvansiyonlardan yararlanma oranı tütün, çay ve fındık gibi küçük üreticilerin yoğunlaştığı ürünlerde daha fazla olmuştu (Kazgan, 1983: 2422). Ayrıca 1950'li yıllardan itibaren kırsal dönüşüm sorunları üniversitelerin ve araştırmacıların gündemine girmeye başlamış, köylerin ve küçük meta üreticilerinin dönüşüm süreçlerine ilişkin yapılan araştırmaların sayısı artmıştır.¹⁰ Özellikle 1960 ve 1970'li yıllarda tarımsal dönüşüm süreçlerini konu alan araştırmalarda, Çağlar Keyder ve Bahattin Akşit gibi araştırmacılar küçük köylülüğün kapitalizmle girdiği eşitsiz bütünleşme ilişkisi esnasında beklediği gibi çözülmeye uğramadığı bunun yerine köylülüğün sahip olduğu ayakta kalma mekanizmaları ve devlet desteklemeleri sayesinde piyasa ilişkilerine başarıyla uyum gösterebildikleri üzerinde durmuşlardır. Yeni toprakların ekime açılması ve dağıtılması, tarım sektörünün siyasal bakımdan kayırılması, ticaret ve ulaşım şebekelerinin gelişmesi ve yeni teknolojinin yaygınlaşması, köylü mülkiyetinin pekişmesinde rol oynayan çeşitli etkenlerdir (Keyder, 1985: 105). Tarımda ve tarım dışı işlerde mevsimlik işlerde çalışarak elde edilen gelirler de köydeki geçimlik tarımın canlı tutulmasını sağlayan diğer önemli bir etkidir. Kısacası bu dönemde küçük mülkiyet sahipliğinin yaygınlaşması ve giderek artan sayıda küçük üreticinin meta üretimine katılması Türkiye tarımının başta gelen özelliklerinden biri haline geldi. Bu durumun beraberinde getirdiği en

¹⁰ Burada 1945 yılı gibi çok erken bir tarihte Behice Boran'ın Manisa'nın 2 ova köyü ve 2 dağ köyünde karşılaştırmalı olarak yaptığı "Toplumsal Yapı Araştırmaları" adlı saha araştırmasını yeniden hatırlamak gerekir (Boran, 1945). Boran çalışmasında o yıllarda yoğunlaşan ticari ilişkilerin dağ ve ova köyleri üzerindeki farklılaşan etkilerini incelemiştir. Boran'ın çalışmasıyla birlikte kapitalizmin tarımda ve köy üzerine nasıl bir dönüşüme yol açtığı, bu süreçte ortaya çıkan sınıfsal farklılaşmalar, toprak kutuplaşmasının boyutları tarım tartışmalarının ana konularından biri haline gelmiştir.

önemli sonuçlardan biri; Türkiye’de tarımın kapitalistleşmesi sürecinde küçük ölçekli mülk sahipliği ve ücretsiz aile üreticiliğine dayalı işletmelerin yaygın ve hâkim olduğu, tarımda mülksüzleşme ve işçileşme eğilimlerinin sınırlı kaldığı tezlerinin araştırmacılar arasında yaygın olarak kabul görmesiydi.

1950’lerden itibaren tüccar ve tefecilerden oluşan aracı sınıfların gelişmeye başlaması tarımda kapitalistleşme sürecinin beraberinde getirdiği sonuçlardan biriydi. Özellikle küçük köylülüğün ürettiği tarımsal artığın önemli bir kısmına el koyan bu aracı kesim kırdaki yoksulluk ve mülksüzleşme baskısı yaratan aktörlerden biri haline geldi. Yüksek faizlerle borç veren, köylünün malını düşük fiyatlardan almaya çalışan tüccar, tefeci kesimlerle olan ilişkilerin köylülüğü sonu topraksızlaşmaya varan bir borç kısırdöngüsüne soktuğu bilinmektedir. Küçük köylülük bütün yıl boyunca üretim ve tüketim için ihtiyaç duyduğu malları satın almak için borçlanma ihtiyacına girmekte, bu ihtiyacını da çoğunlukla tüccar, tefeci kesimden sağlamaktadır. Sınırlı artık üretme kapasitesine sahip olan küçük üreticiler, borçlanma (kredi-faiz) mekanizması sonunda belirli bir zaman sonra topraklarını kaybetmekte ve büyük gruplar halinde mülksüz, emeğini satan işçiler haline gelmektedirler (Kıray, 1999: 126). Özellikle Akdeniz, Çukurova ve Batı Anadolu gibi tarımda kapitalistleşme sürecinin daha yoğun yaşandığı, iç ve dış pazarlarla eklemlenen bölgelerde tüccar, tefeci sermayenin küçük köylülük üzerinde yarattığı ekonomik baskı daha yoğun yaşanmaktadır.

Küçük köylü ailelerine ait toprakların miras yoluyla parçalanarak küçülmesi de bu işletmeler üzerinde mülksüzleştirici, yoksullaştırıcı etki yaratan diğer bir faktördür. Bu dönemde özellikle 50 dönümden küçük işletmelerde üretim yapan köylü kesiminde, topraklar miras yoluyla bölünerek küçülmektedir. Bir köylü ailesini geçindirmek için yeterli asgari toprak büyüklüğü bölgeden bölgeye değişmektedir. Özellikle Ege, Marmara, Akdeniz Bölgelerinde, toprağın verimliliğindeki farklılaşmalara da bağlı olarak asgari geçim için yeterli toprak büyüklüğü ortalama 50-60 dönüm arasında değişmektedir. Örneğin Doğu ve Güneydoğu Bölgesi’nde asgari geçim için yeterli olan toprak genişliği 140 dönüme kadar çıkabilmektedir (Oral, 2006: 329). Oysa 1950’lerden bu yana 50 dönümden küçük işletmelerin toplam işletmeler içindeki oranı yüzde 61,7 iken, 1973 yılında yüzde 70,5’e kadar yükselmiştir. Denilebilir ki Türkiye tarımında üretim yapan işletmelerin çoğunluğunun elindeki toprak büyüklüğü asgari geçim için yetersiz kalmaktadır. Özellikle 1-30 dönüm arasında toprağa sahip olan işletmeler tarımda ve tarım dışı ücretli işlere yönelerek “yarı köylü yarı işçiler” haline gelmektedir (Tekeli, 2011: 86). 30 dönümden daha az toprağı olan bu kesim 1963 Tarım Sayımında toplam işletmelerin %40,91’ini (Çelebican, 1970), 1973’te %45,3’ünü, 1981’de % 57,97’sini (Erdost, 1988: 175) oluşturmaktadır. Bu veriler Türkiye tarımında üretim yapan geniş bir üretici kesimin elindeki toprağın parçalanarak küçülmeye devam ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda topraktan kesin bir kopuş yaşamayan bu kesim, 1950’ler-

den itibaren tarıma ve diğer sektörlere geniş bir geçici mevsimlik işçi arzı sağlayan köylü kesimi haline gelmektedir. Küçük ve cüce işletmeler, piyasanın ani dalgalanmaları, kötü hava koşulları ve tüccar, tefeciye olan borçlar gibi olumsuzluklara karşı daha savunmasız olmaları bu kesimleri mülk sahibi köylülüğün işçileşmeye en yakın kesimleri haline getirmektedir.

Ağa ve Beylerin Çiftliklerinden Kapitalist Çiftliklere Mülksüzleşme Süreçleri

Feodal çiftliklerin makineleşmenin sağladığı imkânlarla kapitalist çiftliklere dönüşmesi, eski toprak tasarruf ve emek biçimlerinin çözülerek yerini yeni biçimlere bırakması Türkiye tarımında 1950'lerden itibaren belirgin hale gelen dönüşüm yollarından bir diğeridir. Ancak ilgili literatürde Türkiye tarımında küçük ölçekli mülk sahipliğinin yaygın ve hâkim özellikleri sıklıkla vurgulanmakla birlikte kapitalist çiftliklere dönüşen feodal, yarı feodal çiftliklerin daha sınırlı bölgelerde etkili olduğu üzerinde durulmaktadır (Akçay, 1987). Bu tip çiftlikler ağırlıklı olarak Güneydoğu'da görülse de Akdeniz, Ege ve İç Anadolu'nun tarımsal yapılarında kısmi ağırlıkları olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana devletin toplumsal dengeyi bozmak istemeyişi ve merkezin yerel güçlerle kurduğu ittifaklar nedeniyle, özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ağalığa dayalı büyük toprak sahipliği ağırlığını korumuş, bölgede küçük köylülüğü korumaya, geliştirmeye yönelik politika ve uygulamalar oldukça sınırlı kalmıştır (Keyder, 1988: 171). Oldukça geniş, verimli arazilerde yer alan büyük çiftliklerde, ortakçılık ve marabacılık, yarıcılık gibi geleneksel emek biçimleriyle üretimi sürdüren ağalar 1950'lerde yaşanan makineleşmenin sağladığı imkânlarla işletmelerini büyük kapitalist çiftliklere dönüştürme fırsatı yakalamışlardır. 1950'den 1962'ye traktör sayısının 318'den 1038'e çıktığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bu traktörlerin büyük bir kısmı bu tip büyük çiftliklerde kullanılmıştır (Karapınar, 2005: 167). Feodal çiftliklerin kapitalizmle eklenmesiyle büyük çiftliklerin dönüşerek varlığını sürdürdüğü bu bölgelerde traktörün tarıma girişi Türkiye'nin diğer bölgelerine göre istihdam ve nüfus hareketleri açısından daha büyük toplumsal alt üst oluşlara ve sancılara neden olmuştur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde feodal çiftliklerin kapitalistleşmesi süreci mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri açısından daha radikal sonuçlar üretmiştir. Köylülerin toprak ağasına olan bağımlılığından kurtularak mutlak anlamda 'özgür emek' haline gelişleri, diğer bir deyişle bey-köylü arasındaki geleneksel ilişkilerin çözülerek yerini patron-işçi ilişkilerine bırakmaya başlaması Güneydoğu'nun büyük çiftliklerinde yeni bir sürece girildiğini göstermektedir (Beşikçi, 1992: 262-268). Büyük toprak sahiplerinin traktörlü tarıma geçişleriyle birlikte köylüler topraklarından zorla atılmışlar, ortakçılık, kiracılık, marabacılık gibi emek biçimleri yerini tarımda ve diğer tarım dışı alanlarda ücretli işler arayan topraksız köylülere bırakmıştır.¹¹ Ancak kentsel sektörlerin köylerden göç eden bütün kesimlere ye-

11 1950'li yılların başında Diyarbakır'ın köylerine röportajlar yapmaya giden Yaşar Kemal makineleşmeyle birlikte top-

terli iş olanağı sağlayamadığı ve kır dışında alternatif geçim kaynaklarının sınırlı olduğu koşullarda belirli bir kesim kırlarda kalarak emeğini büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde çok ucuza satmaya hazır mevsimlik işçiler haline gelmişlerdir (Aydın, 1986b: 215). Makineleşme süreci Güneydoğu'da olduğu gibi Çukurova ve Ege Bölgesi gibi büyük çiftliklerin olduğu, tarımda kapitalistleşme sürecinin imparatorluk yıllarından bu yana devam ettiği bölgelerde geniş bir ortakçı, kiracı köylü kesiminin toprakla ilişkisini olumsuz etkilemiştir. 1950'lerin başı gibi çok daha erken tarihlerde Ankara Üniversitesi'nin traktörün teknik, ekonomik, sosyal boyutlarda yarattığı dönüşümleri saptamak amacıyla yaptığı alan araştırmasında; Akdeniz, Ege, Güneydoğu Bölgeleri'nde yer alan köylerde eski ortakçıların topraktan koparak çapa, hasat gibi makineleşmeyen işlerde çalıştırılan tarım işçileri haline geldiği saptanmıştır (A.Ü. SBF, 1954: 71). Dolayısıyla traktörün tarımda yaygınlaşması; eski ortakçıların topraklarından sürülmesi gibi olumsuz etkiler yarattığı gibi üretim ve verimlilik artışlarının oluşmasına bağlı olarak geniş bir tarım işçisi grubunun istihdam edilmesi gibi olumlu sonuçlarda yaratmıştır. Ancak Makal'a göre makineleşmenin işgücü üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri bir arada değerlendirildiğinde olumsuz yani işgücü ihtiyacının azaltıcı etkisi daha ağır basmıştır (2001: 113). Bu durum kentsel kesime yönelen işgücü kayışlarına neden olurken bunu gerçekleştiremeyen bir nüfus, kapitalist tarıma geçen büyük çiftliklerin yer aldığı bölgelerde mevsimlik işçiliğe yönelmiştir.

1950'li yıllardan itibaren ortakçılık, marabacılık ilişkilerinin çözülmeye başlaması, çevre köylerden satın almalar yoluyla oluşan toprak temerküzü gibi çeşitli mülksüzleşme tesirlerine bağlı olarak tarımda topraksız köylü kesiminin sayılarında da artışlar yaşanmıştır. 1950 yılında toplam köylü haneleri içinde topraksız hanelerin oranı yüzde 14,5 iken, bu oran 1968'de yüzde 17, 5'e, 1973'de yüzde 21,9'a yükselmiştir (Erdost, 1988: 175). Topraksız köylülüğün bölgelere göre dağılımına baktığımızda Güneydoğu Anadolu, Ege ve Akdeniz gibi büyük kapitalist çiftliklerin yaygınlaşmaya başladığı bölgelerin öne çıktığını görürüz. 1971'de Köy Envanter Etütleri kapsamında yapılan sayımlarda iller bazında topraksız ailelerin oranına baktığımızda Mardin'de %40,8, Diyarbakır'da %46,8, Siirt'te %42, Urfa'da %53'tür (Çelebican, 1972). Güneydoğu'da yer alan bu illerdeki topraksızlık oranı Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olmakla birlikte aynı sayımda Gaziantep, Konya, Hatay, Maraş, Bingöl, Malatya, Adana gibi illerde topraksız hanelerin oranının, toplam hanelerin üçte birine ulaştığı saptanmıştır.

Nüfus, istihdam, sosyoekonomik yapı özellikleri açısından Türkiye'nin kır ve kentlerinde yaşanan çeşitli yapısal dönüşümlerde 1950'li yılların özel bir önemi

raktan uzaklaştırılan köylülüğün durumunu şöyle açıklıyor; "Bu yıllarda beyler Marshall yardımıyla traktör alıyorlar. Ve topraktan atılıyor köylü. Bey köylerinden ağa köylerine şehre göç başlıyor. Diyarbakır ovasında bu beylerden başka bir de büyük toprak sahibi olan ağalar var. Oturdıkları köyün toprağının tümü onların değildir. Fakat çoğu onlarındır. Tabii bunlar, beyler gibi ilk ağızda makine alamıyorlar. İşte bu sebepten, bey köylüklerinden atılan köylüler, ağa köylüklerine gidiyorlar. Ağalar da makine alırsa... İşte o zaman ayıkla pirincin taşını. Ben, halkının yarısı göçmüş, on beş kadar bey köyü tespit ettim. Bir tane de tamamen boşalmış köy (Kemal, 2011: 27-29)."

bulunmaktadır. Bu yıllardan itibaren kırdan kente artan göçler, geçici\mevsimlik işgücü hareketliliklerinde artışlar, sosyal yapıda artan sınıfsal farklılaşma ve toplumun her alanında yaşanan siyasallaşma yanında, köylülüğün içinden geçtiği dönüşüm süreçlerinin karmaşıklaşması yaşanan yapısal dönüşümün farklı yönleri haline gelmektedir. Bu dönüşüme tarım kesimi özelinde eğilirse bölgelerin sınıfsal özelliklerine, toprakların dağılımına ve pazarla kurulan ilişkilerin derecesine göre farklı tarımsal dönüşüm yolları ortaya çıkmakta ve bu dönüşümler sonucunda kırsal kesim; kapitalistleşen çiftçiler, zengin orta sınıf köylüler, yoksul, az topraklı ve topraksız köylüler olmak üzere kendi içinde yoğun bir farklılaşmaya uğramaktadır. Kırdaki yaşanan sınıfsal farklılaşma içinde sermayenin çeşitli kesimlerince borçlandırma ve zor yoluyla topraklarından uzaklaştırılan, miras yoluyla toprak parçalanmasından etkilenen kötü hasat ve piyasa dalgalanmaları gibi çeşitli yoksullaştırıcı etkenlere maruz kalan köylülerin köy dışında çeşitli sektörlerde ücretli işlere olan ilgisi artmıştır. Bu süreç kabaca kendisini kırdan kente artan göçler şeklinde gösterdiği gibi aynı zamanda mevsimlik\geçici özellikler gösteren işgücü göçü endüstriyel tarımın hızlı bir gelişme sürecine girdiği Çukurova, İzmir, Manisa, Aydın gibi bölgelere yönelmektedir. Ayrıca bu dönemde karayolları ağının genişlemesi ve ulaşım imkânlarındaki artışlar da işgücü hareketliliğini kolaylaştıran diğer bir faktördür.

1950'li Yıllarda Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçiliği

Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren Batı Anadolu ve Çukurova'nın pamuk tarlalarında çapa ve hasat işlerinde ücretli olarak çalışmak üzere köylerinden ayrılan mevsimlik işçi kesimi oluşmaya başlamıştı. Ancak 1950'li yıllardan itibaren kır ve kentlerde yaşanan toplumsal dönüşümlerle birlikte kalıcı ve geçici işgücü göçleri, köylerde yaşayan nüfusun daha geniş kesimlerinin gündelik hayatının önemli bir parçası haline geldi. Tarımda hızlı büyüme oranlarının yakalandığı, endüstriyel tarımsal üretim hacminin genişlediği bu yıllarda kırdaki büyük nüfus ve işgücü çözümleri de başlamış ve tarımda mevsimlik çalışma pratiği oldukça yaygınlaşmıştı. DP döneminde büyük ve küçük işletmelerin daha geniş kesimlerinin makineleşme eşliğinde meta üreticisi konumuna gelmesiyle pamuk, fındık, tütün, zeytin gibi endüstriyel ürünlerin çapalama, hasat dönemlerinde geniş çapta bir mevsimlik işgücüne ihtiyaç duyuldu. Türkiye tarımında emeğin bollaştığı yıllarda çapa, ot ayıklama, hasat gibi işlerde makine kullanımı iktisadi rasyonaliteye uygun bulunmamakta bunun yerine mevsimlik işçi çalıştırılmaktaydı (Tekeli, 2011: 92). Pazaraya yönelik üretim yapan büyük ve küçük işletmeler ek işgücü ihtiyaçlarını çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu'dan gelen topraksız köylülerden ve topraklar üzerinde aşırı nüfus baskısının ortaya çıktığı İç Anadolu'nun dağ köylerinden gelen mevsimlik işçilerle sağlamaya çalışıyorlardı. Bir yanda tarımsal üretim hacminde yaşanan hızlı artışlar diğer tarafta kırdaki çözülmeye bağlı olarak artan işsizlik, Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana varlığını sürdüren tarımdaki emek piyasasının mekânsal boyutlarını giderek genişletti.

1950’li yıllardan itibaren Türkiye’de tarım işçilerinin sayıları büyük dalgalanmalar ve artışlar göstermektedir. 1952’de yapılan bir sayıma göre tarım işçiliğiyle uğraşan ailelerin tarımdaki toplam ailelerin içindeki oranı yüzde 8,6’sını oluştururken, bu oran 1963 yılında yüzde 17,2’ye doğru artmış ve 1973 yılında yapılan sayımda yüzde 14,7’e doğru düşüş göstermiştir (Oral, 2006: 383-384). Bu veriler içinde çiftliklerde sürekli olarak çalışan traktör sürücüler, operatör ve diğer ücretli çalışanlar yanında yerli tarım işçileri ve mevsimlik işçiler de yer almaktadır. İş ve İşçi Bulma Kurumu’nun 1967 yılında yaptığı diğer bir sayımda Çukurova’da pamuk çapasında çalışan işçi sayısı yaklaşık 400 bin, toplama işlerinde çalışan işçi sayısı da 700 bin olarak verilmiştir¹² (Kocacık, 1983: 275). İş ve İşçi Bulma Kurumunun 1973 yılında yaptığı “*Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberi*” adlı raporda bir yıl içinde işçilerin sayıları, istihdam edildikleri yerler, yaptıkları işler ve geldikleri bölgeler üzerine ayrıntılı bilgiler verilmektedir (Kocacık, 1983). Ayrıntılı tablolar halinde verilen bilgiler sayesinde 1950’lerde başlayan ve 1970’lere doğru devam eden tarımda kapitalistleşme ve işçileşme sürecinin çeşitli tarımsal alanlara yayıldığını görmekteyiz. Yapılan sayıma göre Türkiye genelinde tarımda çalışan işçilerin sayısı yaklaşık 1,3 milyonu bulmakta ve bu işçilerin 560 bininin il dışından gelen mevsimlik işçilerden oluştuğu görülmektedir. Pazara yönelik tarıma geçen çok sayıda ilde, ihtiyaç duyulan tarımsal işgücü talebe göre halka halka genişlemekte, aynı il içinde yerli işçi yeterli olmadığı takdirde çevredeki yakın il ve ilçelerden (özellikle dağ köylerinden) mevsimlik işçi temin edildiği ve bunlar da yeterli olmadığı durumlarda daha uzaktaki illerden (özellikle Doğu ve Güneydoğu illerinden) mevsimlik işçi getirildiği görülmektedir.

İş ve İşçi Bulma Kurumu’nun hazırladığı araştırma raporuna göre gelişmekte olan iç pazarla eklemlenen çok sayıda ilde çay, zeytin, tütün, üzüm, şeker pancarı, hububat, narenciye, meyve-sebze, çeltik gibi çeşitli ürünlerde uzmanlaşan küçük-küçük üreticiler, ekim, dikim, çapalama ve toplama işlerinde ucuz, güvencesiz koşullarda çalışmaya hazır işgücüne ihtiyaç duymaktadır (Kocacık, 1983: 273). Raporda özellikle Adana ve İzmir, tarım işçisi istihdamında önde gelen iller olarak görülmektedir. Orhan Kemal ve Yaşar Kemal romanlarına konu olan Adana ve Çukurova Bölgesi’ne pamuk, çeltik, tütün işlerinde çalışmak üzere üretim sezonunda Sivas, Malatya, Kahramanmaraş gibi çevre illerden ve Güneydoğu’ya uzanacak kadar geniş bir coğrafyadan sayısı yaklaşık 250 bine ulaşan bir mevsimlik işgücü akışı oluştuğu görülmektedir. Özellikle 1950’li yıllardan itibaren topraksız ve az topraklı köylü kesiminde yaşanan artışlarla bir-

12 Tarımda kayıtsız çalışma oranının yüksekliği, tarlaların dağınık alanlarda oluşunun getirdiği teknik zorluklar, üretimdeki dalgalanmalar mevsimlik tarım işçilerinin sayıları ile ilgili net veriler oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Aynı zamanda 1950’li yıllardan 1960’lı yıllara doğru kır ve kentler arasında olduğu gibi kırlarla diğer tarımsal alanlar arasında işgücü göçünde büyük hareketlilikler yaşanmaktadır. Nüfus ve işgücünün mekânsal hareketliliğindeki artışlar yanında tarımda pamuk rekoltesindeki yıllara göre farklılaşmaların da istihdam edilen tarım işçisi sayısında büyük farklılıklar yaratması mümkündür.

likte ticari tarım yapılan bölgelere mevsimlik işçi gönderen bölgeler genişlemiş olmalıdır. Daha önce Lenin'den yaptığımız aktarımlarda ele alındığı gibi bu dönemde geniş bir tarım işçisi kesiminin oluşumu, kırdaki geniş ve verimli arazilerde makineliliğe geçen zengin köylülüğün ve kapitalist çiftliklerin oluşumuyla doğrudan ilişkilidir. Bu tip bir sınıfsal farklılaşmanın ve buna bağlı çatışmaların en açık görünüşleriyle ortaya çıktığı yerlerden biri olan Çukurova Çevresi aynı zamanda topraksız köylüleri, mevsimlik işçileri ve ağalarıyla çok sayıda edebi esere konu olmuş bölgelerden biridir.

Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Eserlerinde Mevsimlik Tarım İşçileri

Orhan Kemal'in 'Bereketli Topraklar Üzerinde' adlı eseri, Sivas'ın Ç. köyünden birlikte yola çıkan üç arkadaşın; İflahsız Yusuf, Köse Hasan ve Pehlivan Ali'nin tarımda ve tarım dışı mevsimlik işlerde çalışma ve yaşam maceralarını anlatır. Eserde insan ilişkileri; 1950'lerin başında tarımda metalaşmanın hız kazandığı, yeni ulaşım ve inşaat yatırımlarıyla tarımda ve tarım dışı sektörlerin hareketlendiği, geniş bir yoksul köylü kesiminin köylerini terk ederek mevsimlik geçici ücretli işler aramak üzere yollara döküldüğü tarihsel, toplumsal şartlarda cereyan etmektedir. Orhan Kemal eserinde 1950'lerin başındaki Adana'da Çırçır Fabrikalarında, inşaatlarda ve pamuk tarlalarında yaşam ve çalışma koşullarına ayrıntılı olarak yer vermiştir. Eser şu cümlelerle başlamaktadır;

Orta Anadolu'nun seksen evlik köylerinden Ç. Köyünün erkekleri o yıl da çalışmak için çeşitli iş bölgelerine dağıldılar: Sekizi onu Kayseri Dokuma Fabrikası'na gitti, dördü beşi Sivas Çimento Fabrikası Cer Atölyesi'ne, içlerinden üçü de Çukurova'nın yolunu tuttu (Kemal, 2008: 1).

Aynı köyden olan üç arkadaş bir süre çalıştıktan sonra, gerekli birikimi yapıp köylerine geri dönmek istemekte ve "gurbette" karşılaşacakları olası tehlikelere karşı sürekli olarak birbirlerini uyarmaktadırlar. Yukarıdaki cümlelerde anlatıldığı gibi Ç. Köyü her yıl köy dışına mevsimlik göç vermekte, köyün erkekleri tarımda ve tarım dışı işlerde ücretli olarak çalıştıktan sonra köylerine geri dönmektedirler. Roman karakterlerinden Hasan dönüşte kızına hediye olarak saç tokası ve tarak, Ali annesine elbise, Yusuf evine bir gaz ocağı götürmeyi hayal etmektedir. Ancak bu üç arkadaşın ikisi; Köse Hasan ve Pehlivan Ali, çırçır fabrikasında ve pamuk tarlalarındaki ağır çalışma ve sömürü koşulları altında iş kazasında yaşamını yitirecek sadece İflahsız Yusuf inşaat işinde yeterli birikim yaptıktan ve duvar ustası olduktan sonra köyüne geri dönebilecektir.

Romanda anlatılan işçiler köyde yaşamaya devam eden topraksız, az topraklı köylü kesimlerinden oluşmaktadır. Eserde işçilerin çalışmaya gittikleri Çukurova'da, kendilerine sorulan sorulara verdikleri cevaptan toprakla ilişkilerinin durumunu çıkarmak mümkündür;

- Var mı tarlan, sığırın? Ne iş tutarsın?

- Tarlamız marlamız yok bizim. Şunun bunun yanında çalışırız. Harmana, marmana gideriz, çift mift süreriz...N'olacak, köy yeri' işte...(Kemal, 2008: 139).

Topraksız ve az topraklı köylüler bulundukları köylerde toprak sahiplerinin tarlalarını icar, ortakçılık, kiracılık gibi anlaşmalarla sürmektedirler. Bunun yanında “ekinin kıt olduğu yıllarda”, “iş gücü sahibi olup iyi kötü üçün beşin yoluna bakmak için” özellikle köyün erkekleri köy dışına geçici\mevsimlik işlerde çalışmaya çıkarlar. Toprağın yetersiz, ekinin kıt oluşu, temel ihtiyaçlar için nakde bağımlılık köyde yaşayanları belirli dönemlerde köy dışındaki işlerde, düşük ücretlerle, güvencesiz, en ağır çalışma koşullarında çalışmaya zorlamaktadır. Arazinin parçalı ve küçük oluşu, eşitsiz toprak dağılımı, makineleşmeye bağlı olarak ortakçılık ilişkilerinin çözülmesi, olumsuz hasat koşulları ve tarımsal fazla verme kapasitesinin zayıflığı gibi çok sayıda etken köylülüğün bu kesimini gerekli nakit ihtiyacı için sürekli olarak köy dışındaki ücretli işlerde çalışmaya zorlamaktadır. Köyleriyle bağı devam eden ‘köylü işçiler’ gaz, tuz, bez gibi en temel ihtiyaçlar için yâda bir çift öküz parası, bir parça toprak satın alabilmek için gerekli birikimi yaptıktan sonra köylerine geri dönmektedirler. 1950’li yıllardan itibaren tarımda ve tarım dışı sektörlerde hızlı bir büyüme sürecine girilmesi köy dışında geçim imkânları arayan bu tip “köylü işçiler” için iş fırsatlarının artması anlamına da gelmektedir.

Benzer şekilde Yaşar Kemal’in “*Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek*” adlı eserinde de Torosların “arka yanındaki” bir köyün insanlarının, pamuk tarlalarında ırgatlık yapmak için, Çukurova’ya doğru yola koyuluşları, tabiatla dövüşe dövüşe Çukurova’ya varışları anlatılmaktadır (Naci, 2007: 359). Torosların arka tarafında yer alan Uzunyayla Köyü’nün neredeyse tamamı her yıl pamuk olgunlaştığında Çukurova’ya hasatta çalışmaya inmekte, yaklaşık 1-1,5 ay pamuk toplama işinde çalıştıktan sonra köylerine geri dönmektedirler. Eserde olaylar ve hikâye akışı mevsimlik göç esnasında gerçekleşmektedir. Hasat döneminde köyün yaşlıları dâhil bütün köylü mevsimlik göçe katılmaktadır. Çukurova’da götürü usulü pamuk toplama işinden elde edilen gelir köylülerin tarım ve hayvancılıktan sonra vazgeçilmez kaynaklarından biri haline gelmiştir. Her yıl hasat sezonunda köylüler “Çukur’a” inmek için büyük bir hazırlığa başlarlar. Elinde geçim için yeterli toprağı olmayan, yılda 1-2 ay mevsimlik olarak pamuk toplama işinde çalışmaya giden köylüler bu sayede nakit ihtiyacını karşılamakta ve kasabada bakkal Adil Efendi’ye yıl boyunca biriken borçlarını kapatıp, temel ihtiyaçlarını satın alabilmektedirler.

Torosların arka yanındaki, düzleşerek uzun, büyük bir dalgayla bozkıra doğru sarkan ak, yanıkçasına kavrulmuş topraklı, ağaçsız kısımdaki köyleri, güzün kokusu gelmeye başlayınca, toptan köylerde siniler sinek kalmamacasına, Çukurova’ya çalışmaya inerler. Köylerde hiç mi hiç insan kalmaz. Hastaları, sayrıları, yaşlıları, bebeleri bile götürürler... Köylülerin Çukurova’da çalışmaları bir, bir buçuk ay sürer. İşleri de bitince, gene toptan, indikleri gibi köylerine

dönerler. Bu, eskiden beri böyledir. Yani Uzunyayla'nın bu yan insanların gelirlerinin çoğu, Çukurova'dandır. Tarlamdaki ekinimden, kapımdaki koyunlarımın keçilerimden, sığırlarımdan gelecek şu kadar der gibi, Çukurova'dan gelecek şu kadar gelirim derler (Kemal, 2016: 22, 24).

Köylülerin alışverişi yaptığı bakkal Adil Efendi, ailede Çukurova'da pamuk toplama işinde çalışacak işçi sayısına göre borç karşılığında köylülere temel ihtiyaç maddeleri verir. Bu sayıya çocuklar da dâhil edilir. Çukurova dönüşünde bu borç köylülerce eksiksiz olarak verilecektir. Mevsimlik göç köydeki iş yoğunluğunun azaldığı aylarda gerçekleştirilir ve çoğu zaman buğday ve diğer tahıl ürünleri eken köyler pamuk, tütün gibi endüstriyel ürünlerin ekildiği tarlalara yönelirler.

Yaşar Kemal'in 'Höyükteki Nar Ağacı' adlı diğer eserinde, tarlasında hasadı kötü giden dört köylünün mevsimlik işlerde çalışmak için Çukurova'ya yolculukları ve traktörün tarımda yaygınlaşmasıyla işsiz kalan yarıcılarının hikâyesi anlatılmaktadır. Tuz, un gibi temel besin ihtiyaçlarını karşılamak ve bir çift öküz almak bu köylüleri "kan gibi kurtlu suyuna, sıtmasına, veremine rağmen" Çukurova'ya inmeye zorlayan nedenlerden bazılarıdır. Üzerinde durduğumuz üç eserde yer alan mevsimlik işçilerin kırla ve tarımsal faaliyetlerle bağlarının devam ettiğini görüyoruz. Toprak ve artı ürün üretme kapasitesinin, pazarla ilişkilerin sınırlı olduğu dağ köylerinde köylüler, geçimlik düzeyde tarım ve hayvancılık faaliyetlerini sürdürdüğü gibi, ihtiyaç duyulan nakit akışı için büyük ölçüde köy dışı mevsimlik işlerden elde edilen gelirlere bağımlı hale gelmişlerdir. Paul Stirling'in de ifade ettiği gibi çiftçilik ve göçmen işçilik köy ekonomisinde iki yanlı sigorta işlevi gören esneklikler sağlamakta, ürünün kıt olduğu yıllarda köy dışı ücretli işlerle geçim desteklenmekte, köy dışı ücretli işler kısıtlı olduğunda geçimlik tarımdan sağlanan birikimler değerlendirilmektedir. Özellikle ekonomik resesyon dönemlerinde, mevsimlik iş fırsatları sınırlı kaldığında geçimlik tarıma dönüş hanelerin ayakta kalmasında önemli avantajlar sağlamaktadır (1965: 69). Daha önce değindiğimiz gibi Kautsky'de topraksız ve az topraklı yoksul köylü kesiminin, tarımda ve tarım dışı sektörlerde bir süre çalıştıktan sonra elde ettikleri birikimler sayesinde bir çift öküz veya küçük bir miktar toprak alarak köydeki geçimlik üretimi yeniden canlandırabildiğinden söz etmektedir. Ancak belirli bir miktar toprak sahibi olmak bu kesimi çiftçi yapmaya yetmemekte kötü giden hasat, tüccara borçlar, miras yoluyla aileler arasında parçalanmış küçülen topraklar bu kesimi kolayca tarım işçisi saflarına atabilmektedir.

Çukurova'da Metalaşma ve Makineleşme

Türkiye'de ticari tarıma geçen bölgeler içinde Çukurova, tarımdaki sınıflar arasındaki farklılaşma ve mücadelelerin, toprak kutuplaşmasının en açık ve net haliyle görünürleştiği bölgelerden biridir. İmparatorluğun son döneminde başlayan tarımda metalaşma süreci, 1950'lerde yaygınlaşan makineleşmeyle birlikte hız kazanmış,

eski ortakçılık ilişkilerinin çözülmesi ve toprak kutuplaşması nedeniyle Çukurova, toprak dağılımı açısından daha eşitsiz özellikler gösteren bir bölge haline gelmiştir. 1960'ların başında Çukurova'da çiftçi ailelerinin yüzde 2'sinin tüm toprakların yüzde 59'unu elinde tuttuğunu gösteren veriler eşitsiz toprak dağılımının çarpıcı bir göstergesidir (Atılğan, 2015: 404). Küçük köylü mülkiyeti ve ücretsiz aile emeğinin hâkimiyet kazandığı Türkiye tarımında Çukurova, mülksüzleşme süreçlerinin daha sancılı yaşanması ve büyük çiftliklerde yapılan üretimin yoğun olarak mevsimlik ücretli işgücüne bağımlı olması nedeniyle ayrıksı özellikler taşıyan bir bölgedir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden başlayan mevsimlik/geçici göçlerin yöneldiği yerlerden biri olan Çukurova, Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana özellikle pamuk çapalama ve hasat sezonunda yoğun mevsimlik göç almaktadır. Ancak 1950'lerin başından itibaren büyük çiftliklerde makineleşmenin sağladığı imkânlarla kapitalistleşmenin hızlanması ve yeni bir işçileşme dalgasının açığa çıkması bölgedeki tarımsal emek piyasasını hareketlendiren etkenler haline gelmiştir.

Çırçır makinesinden geçen kütlü¹³ ise tohumundan ayrılmış, saf pamuktur artık. Makinelerin önünde içyağı kadar beyaz, hafif yığınlardır. Çukurova'nın bereketli topraklarından binler, on binlerce insanın çabası, alınteri, emeğiyle elde edilen 'beyaz altın'! (Kemal, 2008: 57).

Çukurova'da "beyaz altın"; tarımda metalaşma, makineleşme ve işçileşme gibi çeşitli süreçlerin birbirini kestiği süreçler ekseninde üretilmektedir. Çukurova ve Akdeniz'in Mersin Tarsus'a doğru devam eden kıyı şeridi Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana tarımda metalaşmanın hız kazandığı, tarımda teknik ve teknolojik gelişmeler kadar sınıfsal farklılaşmaların da en açık şekilde gözlemlenebildiği bölgelerden biridir. Mübaccel Kıray'ın Çukurova'nın köylerinde yaptığı saha araştırmasında elde ettiği verilere göre yeni pamuk tohumlarının ithaliyle birlikte bölgede verimlilik dönüm başına ortalama 300 kg'a kadar artış göstermiştir (1998: 15-16). Artan verim yanında pamuk fiyatlarındaki artış ve makineleşme beraberinde ovada toprak tasarruf ve istihdam biçimlerini de değiştirmiştir. Buğday tarımının yerini geniş arazilerde yüksek verimlilikle üretilen pamuğa bırakmasıyla birlikte, eski ortakçılık ilişkileri çözülmekte bunun yerini yılın sadece beş ayı ihtiyaç duyulan mevsimlik işçilik almaya başlamaktadır. Yeni pamuk türlerinin sonbahar yağmurlarından zarar görmesi nedeniyle hasat işleminin süratle yapılması gerekmekte bu da kısa sürelerde bölge ve bölge dışından gelen işçi kitlesine yoğun bir talep artışı anlamına gelmektedir. Bu yıllarda artan krediler, traktör ve fenni gübrenin sağladığı imkânlarla eski toprak ağaları kapitalistleşirken, bunlar yanlarında çalıştırdıkları geniş bir ortakçı köylü kesimini topraktan uzaklaştırmışlardır. Bu süreçte yılın geneline yayılan geleneksel anlaşmalar ve aynı ödemeler eşliğinde sürdürülen ortakçılık ilişkilerinin çözülmesi ve bunun yerine yılın çapalama ve ha-

13 Makineden geçirilerek kırılmış kabuklarından ayrılan pamuğa "kütlü" denilmektedir (Kemal, 2008: 57).

sat dönemleri gibi belirli dönemlerinde ücretlilik ilişkileriyle sürdürülen mevsimlik işçiliğin yaygınlaşması yaşanan dönüşümün en kritik özelliklerinden biri haline gelmektedir. Ortakçılık, yarıcılık ilişkilerinin çözülmesi ve artan işsizliğe bağlı olarak tarımsal işgücü arzında artış yaşandığı gibi aynı zamanda pamuk üretiminde mevsimlik işçiye talep artmaktadır.

Bu mevsim ‘Çiğit’ denilen pamuk tohumunun toprağa atıldığı mevsimdir. Karakazma’ya dört beş hafta vardır daha. Büyük toprak sahipleri Doğu illerimize elçiler gönderip tellâlar çağırırlar ki:

“... Çukurova’da bu yıl iş çoktur. Haftalıklar yüksek, bildikleri gibi değil!”

Pek pek birkaç hafta sonra “Urumdan Şamdan” çekilip çekilip gelen ırgat kafilelerinin akını başlar. Binlerce kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, yaşlı, paramparça üstbaşlarıyla pis pis kokarak, Ötegeçe’deki mezarlığa yığılırlar... Taşköprü’nün bu gecesinde, yüzyıllar görmüş ırgat pazarının ırgat kaynaşan kalabalığına sigaralarının neşeli dumanlarını salarak kahve, çay, nar, koruk şurubu, limonata, buzlu ayran için ‘Ağalar’ memnundurlar. Irgat boldur, Çukurova tarlalarındaki işe yetecek insan gücünün çok üstündedir. Haftalıklar düşecek, pamuk ucuza elde edilecektir (Kemal, 2008: 162).¹⁴

1950’li yıllarda ulaşım olanaklarının gelişmesiyle birlikte Çukurova’ya mevsimlik işçi gönderen bölgeler genişlemiştir. Nüfus başına düşen toprak oranının düşük olduğu, toprakların kıraç ve verimsiz olduğu Anadolu’nun dağ köylerinden, Kürt İllerinden ve hatta Suriye gibi ulusal sınırlar dışında kalan bölgelerden dahi Çukurova’ya işçi gelmektedir. Tarımda yaşanan çözülme yanında karayolları ağının gelişmeye başlaması, kamyonla ulaşımdaki artışlar Çukurova’da mevsimlik işlere yönelen topraksız, az topraklı köylü kesiminde bir genişleme yaratmıştır. Aynı şekilde üzerinde durduğumuz eserlerde Çukurova’ya iş aramaya gelen, tarla tarla, çiftlik çiftlik dolaşarak harman, çapalama ve hasatta iş arayan geniş bir ‘göçebe işçi’ kesiminden söz edilmektedir. Tarımda makineleşme ve emek arzında yoğun artışların yaşandığı yılları Yaşar Kemal’in “*Höyükteki Nar Ağacı*” adlı eserinden takip etmek mümkündür. Traktörün yaygınlaşmasıyla karasaban ve ortakçılık ikilisine dayalı olarak sürdürülen geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin çözülmesi romanda şöyle dile getirilmektedir;

Öküzlerin hepiciğini sattı Ağa. Senin sarı öküz var ya, onunlan mor öküzü de kurban kesti. Şu makine var ya, şu kocaman ona biçerdöver derler, Ağa onu getirdiği gün sarı öküzlen mor öküzü tekerleğinin dibinde kurban kesti. Kanını tekerin dibine akıttı. Yaa, sarı öküzü kurban etti makinaya...(Kemal, 2004: 20)

Çukurova’nın çiftliklerinde traktör ve biçerdöverlerin yaygınlaşmasıyla sadece sarı öküz değil yarıcılık, ortakçılık gibi geleneksel emek biçimleri de “makineye

14 1950’lerin sonunda Suriye sınırına mayınlar döşenene kadar aslında sınır adeta yapar bir sınırdır. Bu tarihe kadar aynı Cumhuriyet öncesi gibi, Lazkiye gibi kentler başta olmak üzere Çukurova’ya pamuk işçiliğine gelen önemli bir Suriyeli nüfusun varlığı bilinmektedir (Vesek, 2014: 263).

kurban" edilmiştir. Ağaların tarlalarından kovulan yarıcı, ortakçı köylülerin büyük bir kısmı topraksız köylülerden oluşmakta ve bunlar Çukurova'nın geniş tarım arazilerinde, köylerde dolaşarak pamuk ve buğday tarlalarında iş aramaktadırlar. Çukurova'nın yolları bu şekilde topraklarından kovulan, iş arayan köylülerle doludur. Traktör ve biçerdöverin yaygınlaşmasıyla geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin çözülmeye başlaması geniş bir yarıcı, ortakçı kesimin işsiz kalmasına neden olmaktadır.

Bu var ya, hem biçer hem döver, hem çuvala doldurur verir eline. İş kalmadı gayrı. İrgadın bini gelip bini gidiyor her gün. Adamın yüreği parça parça oluyor hallerine... Bizim usta bir yanyor bunlara... Şu motorların hepsini kır, yak, diyor, git Topalın yanına...Bizim ustanın çok yüreği acıyor ırgat milletine (Kemal, 2004: 20).

Ağa haber salmış, yeter gayrı sırtımdan geçindikleri, demiş. Otuz yıldır babalarının malı gibi sürüyorlar toprağıını, demiş, çıksınlar gayrı toprağıından, yeter gayrı ellerinden çektiğim, demiş... Bize iş kalmadı. Boğazına bir çuval taş bağla, at kendini suya. Başka iş kalmadı (Kemal, 2004: 23).

Olanı biteni bir bilsen! Her gün ırgadın bini gelip bini gidiyor. Kum gibi kaynıyor ırgat. İş yok güç yok (Kemal, 2004: 18).

"Öbek öbek ırgatlar geçiyordu yanlarından, kederli, yorgun, kahrolmuş, boyunlarını içine çekmiş, elleri böğürlerinde, tozdan yalnız gözleri, dişleri ışıldayan, avurdu avurduna geçmiş, yırtık, nakışlı yüz çoraplar giymiş, sırtlarından ter fişkırmış adamlar (Kemal, 2004: 18).

Toprakla bağı giderek zayıflayan geniş bir topraksız, az topraklı köylü kesimi için Çukurova'nın çiftliklerindeki iş imkânları yeterli olmamaktadır. Aynı zamanda kentlerde sanayi ve diğer sektörlerdeki gelişme hızı henüz kırdan kopan kitleyi istihdam edecek düzeye ulaşmamıştır. Çukurova'da artan tarımsal işgücü arzı beraberinde tarlalardaki çalışma koşullarını da olumsuz etkilemektedir.

Çukurova'da Çalışma İlişkileri ve Koşullar

Çukurova'da pamuk tarımındaki hızlı büyüme ve işçileşmenin yaygınlaşması yılın belirli dönemlerinde Anadolu'nun iç bölgelerinden, Kürt illerine hatta Suriye'ye uzanacak kadar geniş bir alanda mevsimlik işgücüne olan talebi artırmaktadır. Dayıbaşı, elçiabaşı, ırgatbaşı gibi çeşitli adlarla adlandırılan araçlar, pazara yönelik tarım yapan toprak sahipleriyle farklı bölgelerde yer alan mevsimlik işçiler arasında aracılık yapmakta ve Çukurova'ya ucuz işgücü akışını sağlamaktadırlar. Çukurova'da pamuğun ekilmeye başlandığı 1800'lü yılların ortalarından bu yana toprak sahibi işverenler pamukta çalışacak işçileri elçiler aracılığıyla sağlamaktadırlar (Vesek, 2014: 177-178). Toprak sahibine çapa ve hasat işlerinde gerekli olan mevsimlik işçiyi tedarik eden ve aynı zamanda işçilerin denetiminden sorumlu

olan bu araçlar, işverenden aldığı paranın dışında, her işçinin gündeliğinden “elçi parası” denilen komisyon alır. Orhan Kemal’in eserinde ırgatbaşı, kırk beş kişilik patoz işinde otuz iki kişi çalıştıran, aradaki on üç kişilik farkı da “cebine atan” bir karakter olarak anlatılmıştır. Aynı zamanda ırgatbaşı, amele çavuşu gibi işçi tedarikinde ve denetim süreçlerinde birinci derecede rol oynayan araçlar, işçilere karşı toprak sahiplerinin çıkarlarını kolladığı gibi haftalıklarından pay alarak, çay ve esrar satarak, kumar oynatarak işçileri kendilerine bağımlı bırakırlar (Kemal: 2008: 300). Köyünde geçinemeyen ve vasıfsız işlerde çalışmak dışında bir seçeneği olmayan tarım işçileri sürekli borçlandırılarak uysallaştırılmakta, hem de işçinin işi bırakmak veya başka işlere geçmek gibi bir seçeneği kalmamaktadır.¹⁵

Yaşar Kemal’in Ortadirek romanında köyde geçimlik üretim yapan yoksul köylülüğün belirli bağımlılık ilişkileri çerçevesinde dâhil olduğu işçileşme süreçlerini takip etmek mümkündür. Köylü işçiler, her yıl pamuk hasadı mevsiminde köydeki muhtar ve aracı Delice Bekir Çavuş’un Çukurova’da anlaşmalı olduğu toprak sahibinin çiftliklerinde çalışmaktadırlar. Köylü işçiler pamuğun bol olduğu tarlalarda çalışmak istemekte ancak muhtar ve çavuşluk yapan Delice Bekir, her hasat sezonunda köylüyü kendi çıkarlarına göre anlaştığı toprak sahibinin tarlasına yönlendirmektedir. ‘Demir kıratın’ köydeki temsilciliğini yapan muhtarın kaymakam, jandarma ve Çukurova’nın çiftlik sahipleri gibi çeşitli güç odaklarıyla yakın ilişkileri bulunmakta ve köylü işçiler muhtarın kontrolü dışında iş sözleşmeleri kurmaya, başka çiftliklerde çalışmaya cesaret edememektedirler. Muhtarın anlaşmalı olduğu çiftliklerde ellerine daha az para geçmesine rağmen köylü işçiler daha yüksek ücretlerle çalışacakları çiftlikleri ve tarlaları seçme şansını kaybetmektedirler. Muhtar ve toprak sahibinin aracısı olan Delice Bekir, tarımda ucuz işgücü akışının kontrolünde, işçi işveren ilişkilerinin kurulmasında önemli roller üstlendikleri süreçte köylü işçiler kendi emek güçleri üzerindeki kontrollerini yitirmektedirler.

Tarım kesiminde çalışan işçilerin 1936 tarihli İş Kanunu’nun kapsamı dışında tutularak her türlü sosyal ve hukuki korumadan mahrum bırakılması Çukurova’da dayıbaşı, elçibaşılar gibi enformel aktörlerin güç kazanmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı’nın son dönemlerinde Adana’da valilik yapan İbrahim Paşa tarafından yapılan işveren toprak sahipleri ve mevsimlik tarım işçileri arasındaki çalışma ilişkilerini konu alan düzenlemeler, 1950’li yıllara kadar Çukurova’nın pamuk tarlalarında uygulanmaya devam edilmiştir (Vesek, 2014: 280). Adana’yı yöneten Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa, işçilerin sağlıklı ve verimli çalışmalarını sağlamak için önlemler almış, bu önlemlerin başında, 5,5 gün çalışma için 7 günlük ücret alma düzenlemesi yapılmıştır. Ayrıca işçilerin günlük dinlenme süreleri çoğaltılmış ve günde kaç defa, ne yiyecekleri belirlenmiştir.

15 Mevsimlik tarım işçilerini topraktan kopan “özgür emek” kategorisi içinde ele almanın yeterli olmadığı, bunun yerine dayıbaşı, elçibaşı gibi araçların işçileşme süreçlerinde ürettiği bağımlılıkların “bağımlı emek” kavramsallaştırması içinde ele alındığı çalışma için bkz. Çınar (2015).

Bir haftalık iş beş bucuk gün sürmüş, 'dağılım' denilen çarşamba günü öğleden sonra saat ikiden itibaren ırgatlar para almak için şehrin yolunu tutmuşlardı... Harmanla şehir arasında epeyce uzun bir yol vardı. ırgatlar yaya dökülmüşlerdi yollara. Tozlu yollar, beş bucuk iş gününün yorgunluğuyla harap ırgatların yememeli, ya da çıplak ayakları altında tozuyup duruyordu. Başka harmanlarla pamuk tarlalarından şehre para için akın halindeki ırgat kabileleri kalabalığı gittikçe artırıyor... Gidilecekti, çaresiz gidilecek, haftalıklar alınacak, sonra da gelecek hafta için yeniden kapılanırlarsa, ağır hantal kamyonlara dolunup, beş bucuk gün çalışmak üzere, çiftliklere yeniden dönülecekti (Kemal, 2008: 272).

Ancak 1950'li yıllarda İbrahim Paşa tarafından konulan 19. Yüzyıldan bu yana varlığını sürdüren 5,5 gün için 7 gün ücreti ödeme düzenlemesi uygulamadan kaldırılmıştır (Altıok ve Akkaya, 1996: 255). İşçiler haftanın 7 günü çalıştırılmaya ve pamuk çapasında sadece çalışılan gün için ücret ödenmeye başlanmış, çalışma saatleri günlük 16 saate ulaşacak şekilde ağırlaştırılmıştır. 1950'lerde işçiler aleyhine yaşanan bir diğer önemli gelişme de işverenlerce verilen öğle yemeğinin kaldırılmasıdır. Yemek masraflarından artık işçiler kendileri sorumlu hale gelmiştir (Akkaya ve Altıok, 1996: 257). Yemek masraflarının işçilerce karşılanmaya başlaması nedeniyle işçiler beraberlerinde un, bulgur, nohut, mercimek gibi yiyecekler de getirmeye başlamışlardır. İşveren toprak sahiplerinin yemek dağıtım sorumluluklarını işçilere devretmeleri, yaz aylarında Çukurova'ya yönelen mevsimlik işçi göçlerini çok daha çileli hale getirmiş, binlerce işçi yanlarına kap kaçak, yorgan döşek, un bulgur torbalarını alarak geniş aileler halinde kamyonlarla yolculuk etmeye başlamıştır (Otyam, 2007: 34).¹⁶ Ayrıca yemek masraflarının işçilerce üstlenilmeye başlaması, işçilerin harcamalarını artırdığı gibi mevsimlik kadın işçiler üzerindeki iş yükünü de artırmıştır. Çoğunlukla kadın işçilere tarlada iş bitiminden yarım saat önce izin verilerek yemek hazırlaması sağlanmaktadır (Şeker, 1986: 117). Haftalık çalışmanın 7 güne çıkarılması, çalışma saatlerinin uzatılması, yemek masraflarının tarım işçilerince karşılanmaya başlanması gibi çalışma koşullarında işçiler aleyhine oluşan değişimlerin, ortakçılık ilişkilerinin çözülmesine bağlı olarak Çukurova'ya gelen işçi sayısındaki hızlı artışlar ve işverenlerin pazarlık gücünün artmasından kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir.

Akkaya ve Altınok'un aktardığı bilgilere göre pamuk toplama ve çapa işçileri için ilk kez 1951 yılında, 3008 Sayılı İş Kanunu'nun 32. Maddesi uyarınca, asgari ücret Adana, Hatay ve İçel'de saptandı. Ancak bu ücret genellikle işverenlerce ta-

16 Bugün de devam eden işçilerin geniş aileler halinde, yanlarındaki mutfak ve barınma eşyaları, çeşitli gıda ürünleri gibi ağır yüklerle üstü açık araçlarda tarlalara taşınması uygulamasının 1950'li yıllarda başladığını görüyoruz. Bu yıllarda gelişen karayolları ağı ve kamyonla taşımanın yaygınlaşması ürün hareketliliğini artırdığı gibi işgücü hareketliliğini de artırmıştır. Ayrıca 1950'lerden itibaren daha da bozulan çalışma ve ulaşım koşullarının beraberinde getirdiği, çok sayıda işçinin ölümüne ve yaralanmasına yol açan trafik kazaları da gazetelerde yer almaya başlamıştır. Milliyet Gazetesi'nin arşivine girildiğinde 1960'lı ve 1970'li yıllarda "Ceyhan'da 6 işçi öldü", "Tarım işçisi Götüren Traktör Su Kanalına Uçtu, 3 Kadın Öldü", "İskenderun'da Tarım İşçisi Taşıyan Bir Kamyon Devrildi." gibi haber başlıklarıyla çeşitli kamyon, traktör kazalarında aynı aileden çok sayıda işçinin öldüğü haberlere ulaşmak mümkündür. Tarımda trafik kazaları ve mevsimlik işçileri konu alan başka bir çalışma için bkz. Yıldırım (2016).

rım işçilerine ödenen en üst sınır olarak belirlendi. Böylece gelen işçi sayısı arttığına ücretler düşürülebilir ancak işgücü kıtlığı yaşanırsa üst sınır asgari ücret olarak belirlenirdi. Çoğu kez yöresel olarak uygulanan asgari ücretlere uyulmamaktaydı. Çukurova’da ücretlerin belirlenmesinde çoğunlukla büyük toprak sahipleri etkili olmaktadır. Ücretlerle ilgili olarak sıkça rastlanan bir diğer durumda işçi ücretlerinin vaktinde ödenmemesiydi. İşverenler toplanan pamukların fiyatları artsın diye ürününü satmayarak işçileri bekletmekteydi ya da bir kısım ücretlerin ödenmesini seneye bırakarak işçileri kendilerine bağımlı bırakmaktaydılar. İşçiler örgütlü olmamasına rağmen işverenler “Çiftçi Birliği” etrafında örgütlenerek işçilerin örgütlenmesini engellemeye çalışmışlar ve ücretleri düşük tutmaya çalışmışlardır. Murat Şeker’in aktardığı bilgilere göre 1964 yazında Adana için saptanan 9 TL asgari ücreti Çiftçi Birliği ödememe kararı almış, bunu basına açıklamış ve bu dönemde bütün işyerlerinde 6 TL ödenmesini, 9TL olarak da kayıtlara geçmesini sağlamıştı (1986: 125).

Saatler geçiyordu. Tam tepeden vuran kızgın güneşin alabildiğine yaktığı insanlar terden sırlısklandı; haftalıklarını getirecek ırgatbaşları bekliyorlardı. Beş buçuk gün, bereketli toprakları fırına çeviren güneşin altında koşaradım iş görmek kadar yorucu bir şeydi para almak. Çünkü toprak sahipleri, başlayacak yeni haftanın ırgadını bulmadan, çalışmış ırgatlara para vermezlerdi. Bekleşiliyordu onun için. Sabırla, kinle, homurtuyla bekleşiliyordu! (Kemal, 2008: 288-289).

Hatta üretimin kötü olduğu yıllarda işverenin ortadan kaybolup hiçbir ödeme yapmadığı da olmaktadır. Çukurova’da çalışan işçilerin birçoğunun işverenlerden almaktan ümidi kestikleri alacakları vardır.

Tarlada Sınıfsal Farklılaşma ve Çatışmalar

Yaşar Kemal’in eseri Ortadirek’te olaylar, geniş bir yoksul köylü kesiminin desteğiyle iktidara gelen aynı zamanda çok sayıda büyük toprak sahibinin temsilciliğini yapan DP döneminde geçmektedir. DP İktidarının siyasal söylemini oluşturan ifadelerin aynı zamanda tarımda işgücünün kontrolünde güç ve bağımlılık ilişkilerinin kurulmasında işlevsel hale geldiği görülmektedir. Köydeki yoksulluğun işçileşmeye zorladığı köylülerle büyük çiftliklere aracılık yapan muhtar ve çavuş arasındaki gerilimli ilişkilere baktığımızda bu konuda çeşitli ipuçları yakalamak mümkündür. Daha önce üzerinde durduğumuz gibi köylü işçiler pamuğun bol olduğu tarlalarda çalışmak istemekte ancak muhtar ve çavuşluk yapan Delice Bekir, her hasat sezonunda köylüyü kendi çıkarlarına göre anlaştığı toprak sahibinin tarlasına yönlendirmektedir.¹⁷ “Demir kıratın” köydeki temsilciliğini yapan muhtarın kaymakam, jandarma ve Çukurova’nın çiftlik sahipleri gibi çeşitli güç odaklarıyla

17 Mevsimlik işçilerle toprak sahibi çiftçiler arasında ilişki kuran, gerekli işgücünü sağladığı gibi işçinin denetiminden de sorumlu olan araçlar farklı bölgelerde dayıbaşı, elçibaşı, çavuş gibi farklı isimler almaktadırlar.

yakın ilişkileri bulunmakta ve köylü işçiler muhtarın kontrolü dışında iş sözleşmeleri kurmaya cesaret edememektedir. Köylüler de Çukurova’da daha bol pamuk veren, daha fazla ücret elde edecekleri tarlalarda çalışmak istemekte, aralarından bazıları muhtara karşı çıkmaktan çekinmemektedir. Bu durum muhtar tarafından “demirgırası olmayan yerde, söz birliği olmayan yerde hiçbir dirlik düzenlik olmaz” şeklinde değerlendirilmekte, kendisine ve aracılık yapan çavuş Deli Bekir’e itiraz eden köylüleri “demirgırası düşmanlığıyla” suçlamaktadır:

Delice Bekir Ağadan çok Çukurova Beylerinin dilinden kim anlar içimizde? Onları ondan daha iyi kim kafese kor? Elin adamı on kuruştan toplarsa pamuğu, biz on birden toplarız. Ve de kar ederiz. Ve de Delice Bekir Ağanın sayesinde. Ve vatandaşlarım, ve sevgili köylülerim, siz demirgırasıye ezelden gönül vermişsiniz. Delice Bekir Ağa size ezelden beri çiftlik bulur. İyi, verimli pamuğu olan tarlalar bulur. El bir dönümlük tarladan elli kilov toplarsa, biz yüz kilov toplarız. Ve de Bekir Delice Çavuşun sayesinde. Demirgırasıyi bozmak, ona aykırı bir hareketlerde bulunmak alimallah günahıdır. Ve de adam cehennemin içinde, tam gözündüde yanar. Ve de cehennemin gözündüde durmak ne gayri mümkündür (Kemal, 2016: 56).

Büyük çiftlikleri elinde tutan toprak sahipleriyle tarım işçileri arasındaki ilişkiler doğrudan kurulmamakta daha önce üzerinde durulduğu gibi ucuz işgücü rezervlerinin yönlendirilmesi işini çeşitli araçlar yerine getirmektedir. Yukarıda görüldüğü gibi DP İktidarının kitle desteğini sağlamak için ürettiği demokrasi söylemi köylere kadar ulaşmakta, tarımda köylü işçilerin desteğinin sağlanmasında önemli işlevleri yerine getirmektedir. Köylü işçiler emek gücü üzerinde kurulan denetim ilişkilerinin dışına çıkma teşebbüsü gösterdiklerinde demokrasi ve birlik söylemi bu ilişkilerin yeniden tesis edilmesinde, ucuz işgücü akışında önem kazanan söylemler haline gelebilmektedir. Köylü işçilerin kendi istedikleri çiftliklerde, istedikleri ücretlerle çalışma istekleri ve muhtara itirazları bir anda demokrasiye ve birliğe yönelen bir tehdide dönüşmektedir. Kaymakam, Jandarma ve toprak sahipleriyle yakın ilişkileri olan nüfuz sahibi muhtar, demokrasiyi bozan, ona aykırı hareket eden işçileri “cehennem ateşiyle” korkutmaktadır. Dolayısıyla DP’nin geniş kitlelerin desteğini sağlamak için ürettiği demokrasi söyleminin tarımda farklılaşan sınıf çıkarlarının yarattığı uyumsuzlukların önlenmesinde, işgücünün uysallaştırılmasında önem taşıdığını söylemek mümkün hale gelmektedir. Ayrıca büyük ölçüde yoksul köylü kesiminin desteğiyle iktidara gelen DP’nin taşradaki uzantısı olan, aynı zamanda toprak sahibinin aracılığını yapan muhtarın köylüleri demokrasi ve birlik söylemiyle hizaya getirmeye çalışması oldukça anlamlıdır.

Üzerinde durulan eserlerde işçilerin içinde bulundukları tarım iş kolunda işveren karşısında işçilerin temsiliyetini üstlenen, çalışma koşullarının iyileştirilmesini amaçlayan herhangi bir sendika, dernek veya kurumdan söz edilmemektedir. İşçiler çoğu zaman hemşerilik ilişkilerine önem veren, ağa ve patronlarına hayranlık besleyen, biraz para biriktirip köylerine hediyelerle dönmek veya bir çift öküz al-

mak isteyen ya da kutsal bir nar ağacının kurtarıcılığına bel bağlayan kişiler olarak tasvir edilmektedir. Bütün bunlara rağmen tarımda olumsuz çalışma ve sömürü koşulları en açık ve en ağır biçimde tecrübe edilirken, toprak sahipleri, ırgatbaşlarıyla tarım işçileri arasındaki sınıf çelişkilerinin ve mücadelelerin tarlada somut şekilde açığa çıktığı belirli anlar görebilmekteyiz. Orhan Kemal'in eserinde çoğu zaman bireysel kurtuluş yolları arayan, hemşerilerini kollayan, yeri geldiği zaman kumar oynayarak hızlı zenginleşmeye çalışan kişiler olarak ele alınan işçilerden bazıları kimi zaman sömürünün ağırlaştığı koşullarda işveren ve ırgatbaşıyla çatışmaktan çekinmezler. Çoğunlukla makine, patoz kullanan ustalık yapan vasıflı işçiler aynı zamanda sınıf bilincine sahip, çiftlikte ağa ve ırgatbaşıyla işçiler arasındaki sorunlarda işçilerden yana tavır alabilen kişiler olarak tasvir edilmiştir. Patoz işinde çalışan işçilerden biri olan Kürt Zeynel, olumsuz çalışma koşulları ve kötü yemekler nedeniyle diğer işçileri şartları iyileştirmek için toprak sahibine karşı toplu hareket etmeye zorlamış, yeri geldiğinde uğradığı haksızlığın, hor görülmenin acısını çiftlikteki makineleri ve harmanı yakarak çıkarmıştır (Vesek, 2014: 223). Zeynel'in işçileri harekete geçirmeye çalıştığını ırgatbaşından duyan çiftlik sahibi, Zeynel'i işten çıkarmış yerine daha ucuza çalıştırabileceği işçiler bulmuştur. Bunun üzerine Orhan Kemal'in eserinde Zeynel'in ağanın harmanlarını nasıl yaktığı anlatılmaktadır:

Bak, yemekler kurtlu, ekmekler küflü, bayat. Benim derdim zorum ne? Ekmeklerle yemekler. Bir de patoz dalgası. Kırk beş kişilik patozda otuz beş kişi çalıştırıyor. Günde yirmi saat çalışıyoruz. Ne bu? Makine miyiz? Ben söğüp sayıyorum, hepimizin menfaatine. Ben de ses çıkarmasam, sonra? (Kemal, 2008: 261).

Harman yaktığım doğrudur Haftalığımızı kestiler, ipe un serdiler, canımızı yaktılar, canlarını yakıtım (Kemal, 2008: 253).

- Kürt Zeynel'in veya diğer ustalardan birinin toprak ağasıyla ve ırgatbaşıyla çatışmasını çoğunlukla işçiler uzaktan izlemekte, ağa ve ırgatbaşıyla ters düşmekten çekinmektedirler. İşçilerin toprak sahibine ve ırgatbaşına karşı sessizliğinin arkasında çoğunlukla iş bulabilme, çalıştıkları gün kadar içeride biriken ücreti alamama korkusunun payı büyüktür.

Amman Ali, akıl var, yakın var. Koskoca bir ağa mesala... Ağaların ırgada ne eyvallahı olacak? Seni, beni atar, yerimize başkalarını alır. Buraya ne diye geldik? Karavana devirek diye mi? Yoksa üçün beşin yoluna bakak diye mi? Sen Zeynel'e kulak asma. Kemal ne dedi? Zeynel'in ipiyle kuşağı dedi. Ona uymayın demedi miydi? (Kemal, 2008: 278).

İşçiler biraz birikim yapmak, bir tahta araba alıp pazarda meyve sebze satmak, Hafız Ali'nin dükkânı gibi bir dükkân açmak gibi hayallerle işlerine dört elle sarılırlar. Hatta "gurbette" çalışmak için "anca beraber kanca beraber" diyerek köylerinden birlikte yola çıkan üç arkadaş, "ekmek derdi" uğruna yeri geldi-

ğinde Çukurova’da olumsuz çalışma koşullarından hastalanan arkadaşlarını ölüme terk etmekten çekinmemişlerdir (Naci, 2014: 396-398). Tarlada kumar ve esrarın yaygınlığı da ağır çalışma koşulları karşısında işçilerin birlikte koşulları iyileştirmeye yönelik hareket etmelerini zorlaştıran diğer bir etken haline gelmektedir. Çiftliklerde bizzat ağa tarafından teşvik edilen ırgatbaşının kontrolünde satılan esrar ve kumar işçileri rahatlatan, sıklıkla başvurulanan diğer yatıştırma araçlarıdır.

Pehlivan Ali’nin ne esrar, ne kumar, ne de çay borcu vardı. Parasını tamam alacaktı. Irgatbaşının sinirine dokundu bu. Ne demek oluyordu? Kumar oynamayan, esrar çekmiyen, çay içmeyen ırgat mı olurdu? (Kemal, 2008: 294).

- Esrar içmemesi iyi değil. Esrar içmeli ki o ağır işe dayanabilsin!

- Sen hiç kaygı çekme ağam. Ben ona esrar içmeyi de belleteceğim, kumar oynamayı da (Kemal, 2008: 308).

İşçiler koşulları değiştirebileceklerine inanmamalarına rağmen ağa ile kendileri arasındaki farklılaşmayı görmekte ve bundan rahatsız olmaktadırlar. İşçiler arasında, Ağa’dan bahsedilirken “onlar” gibi bir seslenişin mevcut oluşu, işçilerin aradaki ayrımı hissettikleri ve bunu yadırgadıkları, kabullenmedikleri anlamına da gelir (Hacısalihoglu, 2008: 100). “Ekmeğin hasını, yemeğin etlisini, sütün yağlısını yer, içerler. Biz? Pilavın yağsız, ekmeğin kurtlusunu, ayrıranın imansızını!”, “Bu Allah da hep onların Allah’ı mıdır nedir? Fakir fukaraya garaz tek mil...”, “Bizden farkları ne? Onlar da dokuz aylık biz de! (Kemal, 2008: 220).” Çukurova’da sınıfsal farklılaşmaları en somut halleriyle deneyimleyen işçilerin öfkeleri kimi zaman çiftliklerdeki makinelerle yönelmektedir. İngiltere’de sanayinin ilk gelişimi sırasında ortaya çıkan Luddist hareketin tepkisini dokuma makinelerini kırarak göstermesine benzer şekilde Çukurova’da da işsiz kalan yarıcılarının öfkelerini traktöre yönelttiğini görüyoruz;

Ağa dutmaların hepsini topladı, gayrı size iş yok, dedi, güle güle, dedi. Herkes gitti. Topal da gitti. Bir ay mı, iki ay mı ne, baktık Massey-Harris motorun başı yok. Sökmüşler, alıp götürmüşler. Koca motor öldü. Ağa deli oldu. Hükümete gitti, Valiye gitti, Ankaraya gitti. Sonra Topal bir yerde böyle böyle ettim demiş. Onu cereyana vermiş Hükümet. Topal demiş ki, Ağanın inadına, demiş, o bizi aç koydu. Oh, demiş, öcümü aldım. Söktüm attım Anavarzanın oradaki derin yere. Ceyhanın en derin yerine attım, demiş. Ölsem de gam değil... Şimdi yatıyor Adana mapusanesinde. Ağa suyu arattı arattı, başı bulamadı. Massey-Harris motor öldü (Kemal, 2004: 19).

Çukurova’da makine kırıcılığının ne kadar yaygınlaştığıyla ilgili elimizde yeterli bilgiler yoktur. Ancak Yaşar Kemal’in *Çukurova Yana Yana* adlı diğer bir eserinde işsiz kalan yarıcılarının motorları imha edecek çareler düşündüğüne dair başka gözlemlere rastlıyoruz (Kemal, 1955: 20).

1950’li yıllarda Çukurova’da sınıfsal farklılaşma ve buna bağlı çelişkilerin art-

masıyla birlikte yaşanan bir diğer gelişme de Çukurova’da tarım işçiliği alanında örgütlenen sendika sayısındaki artışlardır. Uzun yıllar boyunca sendikal anlamda uzun bir sessizlik yaşanan Hatay ve Çukurova çevresinde 1950’lerin başından itibaren tarım alanında örgütlenen çok sayıda sendika kurulmuştur. 1947 yılında yapılan 5018 Sayılı yasayla birlikte tarım işçilerine sendika kurma hakkı verilmiştir. Türkiye’de tarımda kurulan 11 sendikanın 9’u Çukurova Bölgesi’nde kurulmuştur (Makal, 2001: 130). 1951’de kurulan Çukurova Tarım İşçileri Sendikası, 1952’de Ceyhan, İçel ve Hatay’da Tarım İşçileri Sendikaları bunlardan bazılarıdır. Yüksel Akkaya’nın aktardığı bilgilere göre sendika kurucuları daha çok nitelikli usta düzeyindeki işçilerden oluşmaktadır, bu kural tarım sektöründe kurulan sendikalarda da bozulmamış, takım kılavuzu sıfatı ile “elçiler” sendika kurucusu olmuşlardır. Bu nedenle 1950’li yıllar boyunca tarım sektöründeki sendikalar “elçilik sisteminin” kurumsallaştırıldığı yerler olmuştur (1997: 192). Oldukça sınırlı bir kesim içinde örgütlenmiş olsa da sendikalar, işçilerin ücretleri ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi amacıyla açık hava toplantıları, bildiri dağıtımı gibi çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak tarım işçilerinin çoğunlukla küçük toprak sahiplerinden oluşmasının yol açtığı işçi devir oranlarının yüksekliği tarım işçileri alanında sendikal hareketlerin güç kazanmasını ve sürekliliğini olumsuz etkilemiştir (Kazgan, 1963: 55). Bununla birlikte tarım işçilerinin çalışma yerlerinin kırsal alanlara dağılmış olması, çalışma ilişkilerinin büyük oranda kayıt dışı yürütülmesi, sendikal hareketlerin yoğunlaştığı kentlere uzak olunması sendikal faaliyetlerin gelişmesini engelleyen diğer etkenler olarak sıralamak mümkündür.

Sonuç

Bu çalışmada Orhan Kemal ve Yaşar Kemal romanlarından yola çıkarak 1950’li yıllarda tarımda yaşanan dönüşüm süreçleri, mevsimlik işçiler özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Orhan Kemal’in *Bereketli Topraklar Üzerinde*, Yaşar Kemal’in *Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek ve Höyükteki Nar Ağacı* adlı eserlerinde, 1950’lerde tarımda yaşanan hızlı kapitalistleşme ve makineleşme sürecinde Çukurova’da mevsimlik işçilerin içinde bulunduğu çalışma koşulları, sınıfsal farklılaşma ve çatışmalar üzerine geniş bilgiler verilmektedir. 1950’lerden itibaren tarım kesiminin devlet tarafından yoğun olarak desteklenmesi ve traktör, biçerdöver gibi tarım teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte özellikle işgücü boyutuyla büyük yapısal dönüşümler yaşanmaktadır. Bu dönemde küçük mülkiyet sahipliğinin yaygınlaşması ve ortakçıların mülksüzleşerek “özgür emek” haline gelmesi gibi birbirine karşıt eğilimler bir arada gerçekleşmektedir. Ancak kendi toprağında ekim yapan küçük işletmelerin hâkimiyetini koruyor oluşu yanında bu kesimin devlet desteklemelerinin verdiği güvenceler eşliğinde pazar ilişkileriyle entegre olması ve çevre araziden yeni tarla açma girişimleri kır genelinde yaygın proleterleşme eğilimini zayıflatmaktadır. Bu yapı içinde Çukurova, kapitalizme geçişte büyük toprak sahipliğinin önemli rol oynadığı, buna bağlı sınıfsal kutuplaşma ve mücadelelerin en

açık ve somut halleriyle edebi eserlerde kendisini gösterdiği tarımsal alanlardan biri haline gelmiştir.

İmparatorluk dönemlerinde ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında büyük çiftliklerin kapitalistleşme sürecinde karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, “amele sorunu” olarak bilinen ücretli işgücü kıtlığı sorunudur. Ancak 1950’lerden itibaren özellikle Çukurova gibi tarımda kapitalistleşme ve pazarlarla bütünleşmenin ile-ri boyutlarda olduğu tarımsal alanlarda kapitalist çiftliklerin gelişimine, geniş bir mevsimlik tarım işçisinin oluşum süreci eşlik etmektedir. Eski ortakçı köylülerin ağa topraklarından sürülmesi, geçim için yeterli olmayan topraklarda üretim yapan köylü hanesi sayısında artışlar, tüccar ve bakkalla girdiği borç kısır döngüsünden kurtulmaya çalışan yoksul köylülüğün diğer tarımsal alanlara yönelmesi gibi çok çeşitli etken giderek genişleyen mevsimlik işçi kesiminin oluşumuna yol açmıştır. Özellikle tarımda makineleşme süreciyle birlikte ağaların topraklarından uzaklaş-tırılan ortakçı köylüler, tarım kesimi içinde mülksüzleşme sürecini en hızlı ve san-cılı biçimde deneyimleyen kesim haline gelmektedir.

DP döneminde tarımda üretim, teknoloji ve verimlilik boyutlarıyla yeni bir ge-lişme sürecine girilmesine rağmen mevsimlik işçi arzında yaşanan artışla birlikte Çukurova’da tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşulları daha olumsuz bir hal almaya başlamıştır. Yeni işçileşme dalgasıyla birlikte çalışma günü haftalık yedi güne çıkartılmış, çalışma saatleri uzatılmış, yemek masrafları işçilere yüklenmiştir. 1950’lerden itibaren barınma ve mutfak eşyalarını yanına alarak, kamyonların tek-nesinde çalışma alanlarına doğru tehlikeli yolculuklara maruz kalan ailelerin ver-diği görüntü, bugünkü güvencesiz çalışan mevsimlik işçilerin koşullarıyla oldukça benzerlik göstermektedir. Ayrıca tarım işçilerinin olumsuz çalışma şartlarından doğan zaman zaman şiddete dönüşen öfkeleri, toprak ağalarına duydukları kızgın-lıklar ve baş vurdukları yatıştırma araçları üzerinde durduğumuz eserlerde başarıyla yansıtılmıştır. Aynı zamanda Çukurova’da tarım alanında örgütlenen çok sayıda sendikanın kurulması tarımda yoğunlaşan sınıf mücadelelerinin bir başka göster-gesidir. Ancak tarım işçilerinin geniş kesimlerinin köyleriyle ve geçimlik tarımla olan bağlarının devam ediyor oluşu, olumsuz yaşam ve çalışma koşullarına rağmen sendikal mücadelelerin uzun soluklu olmasını engelleyen faktörler haline gelmiştir.

Son olarak üzerinde durmak istediğimiz diğer bir noktada tarımda devam eden işçileşme süreçleriyle köylülük arasındaki geçişkenliklerdir. Özellikle Keyder ve Akşit’in çalışmalarında 1960’lı ve 1970’li yıllarda topraksızlaşan eski ortakçıların ekilmeyen araziden tarla açarak veya bir süre çalışarak yapılan birikimle, toprak ve bir çift öküz satın alarak yeniden geçimlik üretimi canlandırabileceği ileri sürül-müştür. Hatta ilerleyen yıllarda kapitalist çiftliklerin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu’da dahi küçük üreticiliğin yeniden gelişebileceği, yaygınlaşabileceği üze-rinde durulmuştur (Akşit, 2006: 137). Dolayısıyla 1950’li yıllarda başlayan süreç içinde mevsimlik tarım işçilerinin köyle ve geçimlik üretimle bağlarının sürdü-

günü, mutlak anlamda mülksüzleşen kesimin sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda mevsimlik işçiler için özellikle kentsel sektörlerin gelişmeye başladığı 1960'lı yıllardan itibaren kentlere göç etme seçeneği mevcuttur. 1950'lerden itibaren tarımda ücretli işçi çalıştırma uygulamaları yaygınlaşmış ancak küçük köylü mülkiyetinin yaygınlığı ve daha yüksek sosyal refah imkânları vaat eden kentlere göçler nedeniyle mevsimlik işçilik geçici olarak başvurulmuş bir geçim biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Kır yoksulları için köyde belirli düzeylerde sürdürülen geçimlik üretim ve kentlerde gelişen sektörlerde çalışmak gibi seçenekler vardır.

1950'li yıllarda tarımda mevsimlik işgücünün çeşitli özelliklerini incelemek bize son yıllarda tarımda yaşanan işçileşme süreçlerine ilişkin bazı karşılaştırmalar yapma imkânı vermektedir. 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri için köy ve geçimlik üretimle olan bağları güçlendirmek veya kırlardan kentlere yönelen ana akım göçlere katılmak gibi toplumsal hareketlilik seçenekleri mevcuttur. Tarımda yaşanan hızlı büyüme, yeni toprak açma veya satın alma imkânlarının varlığı yanında kentsel sektörlerde özellikle 1960'lardan itibaren yaşanan gelişmeler nedeniyle bu dönemin mevsimlik işçiliği büyük ölçüde geçici bir karakter taşımaktadır (Yıldırım, 2015: 210). Oysa neoliberal tarım politikalarının sonuçlarının ortaya çıkmaya başladığı 1990'lardan itibaren yaşanan yeni işçileşme dalgasıyla birlikte mevsimlik tarım işçileri için köydeki geçimlik üretimi sürdürmek veya kentsel emek piyasasına girmek gibi seçenekler giderek tükenmeye başlamıştır. Özellikle 2000'li yıllarda sermayenin kır ve kentlerde artan kontrolüne bağlı olarak geçimlik tarımı sürdürmek veya kentlerde iş ve konut piyasasında yer edinme imkânlarının daralması, son yılların mevsimlik tarım işçilerini büyük ölçüde tarımdaki emek piyasasına sıkışan bir kesim haline getirmektedir. Bu geçişin en önemli özelliği; 1950'lerde büyük ölçüde yarı köylü yarı işçi özellikler gösteren mevsimlik işgücünün son yıllarda tam anlamıyla kırdan ve destekleyici tarımsal geçim faaliyetlerinden kopmuş, il ve ilçe merkezlerinde yaşayan bir işgücü profili haline gelmesidir. Bu durum bize imparatorluk yıllarından bu yana tarımsal üretim hacmi ve üretici güçlerde yaşanan büyük ilerlemelere rağmen güvencesiz, yüksek riskli, olumsuz çalışma koşullarına dayalı tarım işçiliğinin çeşitli aşamalar halinde, yaygınlaşarak devam eden bir süreç olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1936) "Memleketimizde Mevsimlik Ziraat İşçisi Meselesi", *Ülkü Halk Evleri Dergisi*, 40(7): 273-286.
- Akçay, A. (1987) "Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar", *11. Tez Dergisi*, 7: 46-58.
- Akkaya, Y. (1997) "Çukurova'da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri 1960-1923", *Kebikeç Dergisi*, 5: 183-200.
- Akkaya, Y. ve M. Altıok, (1996) "Çukurova'da Pamuk İşçileri" *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* içinde, Birinci Cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı: 257-253.
- Aksoy, S. (1969) *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gerçek.
- Akşit, B. ve Ç. Keyder, (1985) "Kırsal Dönüşüm Tipolojisi", Akşit, B. (der.), *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme* içinde, Ankara: Turhan, 87-104.

- Akşit, B. (2006) "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı / Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları Arası Eleştirel Bir Yazarın Taraması" Eraydın, A. (der.), *Değişen Mekan: Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923-2003* içinde, Ankara: Dost. 123-163.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1954) *Türkiye'de Ziraat Makineleşme; Ziraatta Makine Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Atılğan, (2015) Tarımsal Kapitalizmin Şafağında, Atılğan G., Saraçoğlu C., Uslu A. (der.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde, İstanbul: Yordam, 500-387.
- Avcıoğlu, D. (1969) *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi.
- Aydın, Z. (1986a) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler : (I)", *Onbirinci Tez Dergisi*, 3: 126-156.
- Aydın Z. (1986b) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler : (II)", *Onbirinci Tez Dergisi*, 4: 171-216.
- Beşikçi, İ. (1992) *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyoekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara, Yurt.
- Boran, B. (1945) *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*, Ankara: Sarmal.
- Boratav, K. (2004) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2008) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İstanbul: İmge.
- Börtüçene, İ. (1977) "Köylülüğün Farklılaşması Üzerine", *Ülke Dergisi*, Sayı:1: 169-220.
- Coşkun, M. K. ve B.D. Yavuz, (2015) "Orhan Kemal'in Romanlarında Toplumsal Dönüşüm ve Sınıflar", *Praksis*, 37(1): 187-211.
- Çağlar, K. (1985). "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi". *Yapıt*, 11: 89-105.
- Çalgüner, C. (1943) *Türkiye'de Ziraat İşçileri*, Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü.
- Çalışlar, A. (1983) *Günümüzde Sanatsal Kültür ve Estetik*, İstanbul: Cem.
- Çelebican, G. (1970) "Türkiye'nin Toprak Düzeni", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2): 139-168.
- Çelebican, G. (1972) "Köy Envanter Etütlerine Göre Türkiye'de Tarımsal Toprakların Dağılımı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(1-2): 325-342.
- Çınar, S. (2014). *Öteki» Proletarya»: De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*. Ankara: Notabene.
- Ecevit, M. (1999) *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Erdost, M. (1988) *Kapitalizm ve Tarım*, İstanbul: Onur.
- Engels, F. (2016) "Margaret Harkness'e Mektup", Marx, K. ve F. Engels, *Sanat ve Edebiyat Üzerine* içinde, Çev: M. Belge, İstanbul: Birikim, 69-49.
- Gülçubuk vd. (2003) *Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları ve Sorunları*, Ankara: Tarım-İş.
- Gümüş, G. (2014) "Orhan Kemal'in Kaleminden Emekçilerin Dünyası", Coşkun, M. K. (der.), *Emekçileri Okumak: Edebiyatımızda Sınıf, Kültür ve İşçilerin Gündelik Hayatı* içinde, İstanbul: Evrensel Kültür, 23-58.
- Hacısalihoğlu, E. (2008) *1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA YAŞAMININ ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TEMSİLİ*, BASILMAMIŞ YÜKSEK LİSANS TEZİ, İSTANBUL: MARMARA ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ.
- Karapınar, B. (2005) "Land Inequality in Rural Southeastern Turkey: Rethinking Agricultural Development", *New Perspectives on Turkey*, 32: 167-171.
- Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question: in Two Volumes*, USA: Zwan.
- Kazgan, G. (1963). "Ziraat işçilerinin Sendikalaşması". *Sosyal Siyaset Konferansları*, 14: 47-66.
- Kazgan, G. (1983) "Tarım", *Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi*, Cilt:9, İstanbul: İletişim, 2410-2429.
- Kemal, O. (2008) *Bereketli Topraklar Üzerinde*, İstanbul: Everest.
- Kemal, Y. (1955) *Çukurova Yana Yana*, Ankara: Yeditepe.
- Kemal, Y. (2004) *Höyükteki Nar Ağacı*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Kemal, Y. (2016) *Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Kemal, Y. (2011) *Röportaj Yazarlığında 60 Yıl*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Keyder, Ç. (1983) "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde, Ankara:Dost: 276-221.

- Keyder, Ç. (1988) "Türkiye Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960", Pamuk, Ş. Ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, Ankara: Yurt, 163-173.
- Keyder, Ç. (1983) *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost.
- Kıray, M. (1998) *Değişen Toplum Yapısı*, İstanbul: Bağlam.
- Kıray, M. (1999) *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam.
- Kocacık, F. (1983) "Mevsimlik İşçiler", *Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan* içinde, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 265-288.
- Köymen, O. (2008) *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*, İstanbul: Yordam.
- Kümbetoğlu, B. (2008) *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam.
- Lenin, V.I. (1988) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi*, çev. S. Erdoğan, Ankara: Sol.
- Makal, A. (2008) "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat'", *Çalışma ve Toplum*, 3(18): 15-43.
- Makal, A. (2001) "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeye İlişkin Gelişmeler" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 56 (3): 103-140.
- Marx, K. (2004) *Kapital Birinci Cilt*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Müftüoğlu, B. ve Hacısalihoğlu, E. (2008) "Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: "Bereketli Topraklar Üzerinde" ile 40'lı 50'li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3(18):43-67.
- Naci, F. (2007) *Yüzyılın 100 Türk Romanı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Narin, Ö. (2013) "Friedrich Engels, İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu", Helvacıoğlu, E. ve Okar, B. (der.), *Mark-sizmin Başyapıtları – 19. Yüzyıl İçinde*, İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Neuman, L. (2006) *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 1*, Ankara: Yayın Odası.
- Oral, N. (2006) *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No: 6.
- Otyam, F. (2007) *Can Pazarı*, İstanbul: Günizi.
- Özügürlü, M. (2011) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Ankara: Notabene.
- Pelek, D. (2010) *Seasonal Migrant Workers in Agriculture: The Cases of Ordu and Polatlı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Bogaziçi Üniversitesi, Atatürk İlke ve İlkeleri Enstitüsü.
- Sencer, M. (1971) *Türkiye'de Köylülük*, İstanbul: Ant.
- Stirling, P. (1966) *Turkish Village*, USA: First Science Editions Printing.
- Şeker, M. (1986) *Türkiye'de Tarım İşçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi*, Ankara: Değişim.
- TBMM Tarım İşçileri Komisyonu (2015) *Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemler Raporu*, Ankara: Basılmamış.
- Tekeli, İ. (2011) "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", *Göç ve Ötesi* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 68-95.
- Ulukan, U. (2009) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, İstanbul: SAV.
- Uran, H. (1923) *Adana Ziraat Amelesi* - Adana Pamuk Kongresi Neşriyatından, Adana: Türk Sözü.
- Vesek, M. (2014) *Açıklamalı Basım: Bereketli Topraklar Üzerinde*, İstanbul: Epsilon.
- Yıldırım, U. D. (2015) *1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği*, İstanbul: SAV.
- Yıldırım, U. D. "Tarımda Trafik Kazalarının Ekonomi Politikası ve Mevsimlik Tarım İşçileri". *SAV Katkı* 2: 80-99.
- Williams, R. (1990) *Marksizm ve Edebiyat*, çev. E. Tarım, İstanbul: Adam.
- Williams, R. (1982) "Yaşar Kemal'in Romanları", çev. A. Özer, *Adam Sanat*, 1(2): 9-10. <http://www.yasarkemal.net/yazilan/docs/RaymondWilliams.html>, indirilme tarihi: 13 Aralık 2016.

FANON KİTABI

Seçme Yazılar

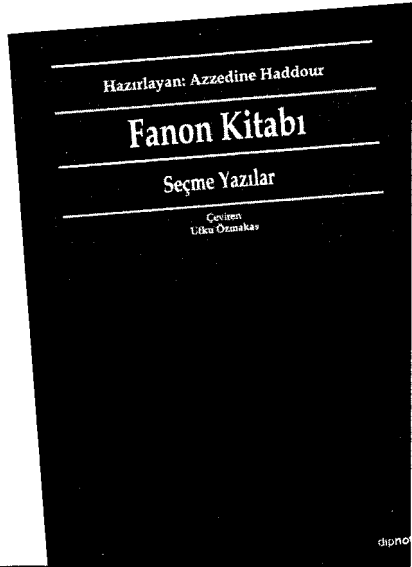
Hazırlayan: Azzedine Haddour

Çeviri: Utku Özmkas

Ünc Dünyanın entelektüel uyanışının en önemli kaynaklarından Frantz Fanon, yayımlanmış az sayıda eseri olmasına karşın postkolonyalizmden eleştirel kurama, psikolojiden Marksizme pek çok alanı derinlemesine etkiledi. Smrgeciliğın yarattığı sorunları hem bireysel hem de kültürel düzeyde ele alan Fanon, ezilenlerin psikolojisindeki tahribatları ortaya koyarken bunların nasıl sağıaltılabileceğı üzerine de kafa yordu. Fanon'un direniş, şiddet, ulusal özgürleşme, ırk ve toplumsal cinsiyet gibi konulardaki yazılarını bir araya getiren bu derleme, klasikleşmiş olanların yanı sıra Türkçeye ilk kez çevrilen metinlerini de içeriyor.

Azzedine Haddour'un, Fanon'un düşünsel mirası üzerindeki entelektüel tartışmayı Jean-Paul Sartre'dan Homi Bhabha'ya dek açımlayan zl nsz ise bu güçlü birikime yepyeni bir ışık tutuyor.

Smrgeciliğın yeni boyutlar aldığı ve şiddetin kreselleştiğı bu yeni yüzyılda Fanon'un güncelliğini yitirmediğine işaret eden, etkileyici bir derleme.

***dipnot yayınları**

Selânik Caddesi No: 82/24 Kızılay Ankara - T: 312 419 29 32 - F: 312 419 25 32 - www.dipnotkitap.com

Bir Bilim Alanı Olarak Psikoloji, Sosyal Yapıyı Anlamanın Neresinde?

Davranış ve Yapı İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Deneme

Özden Melis Uluğ¹ ve Ahmet Çoymak²

Öz

Bir sosyal bilim alanı olarak psikoloji, bireyi anlamaya çalışırken, oldukça uzun süre onun duygu, biliş ve davranışlarının inşasında önemli rol oynayan sosyal yapıyı görmezden gelmiştir. Bir taraftan psikolojide mikro alanda birey ve makro alanda yapı arasındaki karşılıklı etkileşimden ortaya çıkan gruplar arası ilişkilerin doğasını ve ele alınışını ilgilendiren disiplinin kendine özgü önemli sorunları bulunmaktadır. Diğer taraftan, psikoloji alanından yükselen eleştiriler, yapı ve birey arasındaki ilişkileri anlamak için yeni bazı yöntemler geliştirmekte ve psikolojinin sorunsal analiz kapasitesinde bir artış gözlenmesine de olanak sağlamaktadır. Bu sebeple mevcut makalede; psikolojinin toplumsal yapıdan kendini uzaklaştırmasının tarihsel sürecini, sorun nesnelerini ve yöntemlerini eleştirel bir biçimde tartışarak, bu uzak duruşun sebep olduğu ve mikro alanda bireyin duygu, biliş ve davranışlarını belirleyen ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi günümüz sorunlarına yönelik neden çözüm üretmediğini ele almaktayız. Bu eleştirel değerlendirmenin, psikoloji alanındaki araştırmacılara, sosyal yapının dâhil edildiği mikro alanda üretilebilecek analizler ve önerebileceği çözümler için daha geniş bir anlama kapasitesi sunacağını iddia etmekteyiz. Bu sayede, psikoloji alanında sosyal yapı bağlamında üretilecek bilginin hem psikolojinin kendi yöntemsel paradigmasının gelişmesine katkı sağlayacağını, hem de kuramsal bir bakıştan yola çıkarak sistematik gözlemlerle toplumsal sorunlara dair mikro alandada önemli çözümler üretebileceğini düşünmekteyiz.

***Anahtar Kelimeler:** *Sosyal yapı, eleştirel psikoloji, politik psikoloji, yöntemsel eleştiri, psikoloji tarihi*

Abstract

As a social science, psychology, which aims to understand individuals' emotions, cognitions and behaviors, has long ignored social structure, which plays a major role in constructing these emotions, cognitions, and behaviors. On the one hand, there have been significant disciplinary problems in psychology related to the nature of intergroup relations and in its positivist epistemology to 'explain' that nature. As a matter of fact, this relationship is driven by the interaction between the individual as a micro level unit and social structure as a macro level unit. On the other hand, new criticisms in psychology are catalyzing the development of new epistemological tools in order to understand the relationship between individual and social structure, increasing the capacity of

1 Dr. UMass Amherst Psychological and Brain Sciences. E-posta: oulug@umass.edu.

2 Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. E-posta: ahmetcoymak@sdu.edu.tr.

psychology to analyze different problems. Therefore, in this article, we critically discuss in detail why psychology has ignored social structure in psychological analyses as well as psychology's objects of interest and its methods. We also try to examine why psychology has not been able to produce effective solutions to contemporary macro level social problems such as racism and sexism, which determine individuals' cognitions, emotions, and behaviors at the micro level. We propose that only a psychological discipline that examines its object of interests taking social structure into account is able to contribute knowledge to human wellbeing and to produce solutions to unseen problems of social structure at the micro level. Hence, increasing the knowledge base in psychology by considering social structure not only contributes to the development of new epistemological tools for psychological analyses, but also offers applicable solutions to social problems from a micro level through systematic observation based on comprehensive theoretical approaches.

Keywords: *Social structure, critical psychology, political psychology, methodological criticism, history of psychology*

“Geniş bir dizilimde yer alan sosyal psikoloji perspektifleri arasında öyle bir perspektif var ki; bir yandan önemi kabul edilmekte, diğer yandan uzunca bir süredir görmezden gelinmektedir. Bu yaklaşım yalnızca sosyal etkileşimin psikolojik doğasını değil, aynı zamanda ve öncelikle bu etkileşimin tarihsel formunu kuran anahtar kurumların psikolojik doğasını da hesaba katmaktadır.”

Robert K. Merton (1953)

Giriş

Sosyal bilimler alanında sosyal yapıyı; toplumdaki insan hareketlerinin ve bu hareketleri belirleyen ilişkiler sisteminin ortaya çıkardığı düzen olarak tanımlayabiliriz. Sosyal yapıyı makro düzeyde; sosyo-ekonomik tabakalaşma (örn., sınıf yapısı), kurumlar veya bu türden ilişkileri barındıran geniş ölçekli grupların sahip olduğu düzenin tezahürleri olarak değerlendirebilirken, mikro düzeydeyse, bireyler arası ilişkilerin veya organizasyon ilişkilerinin oluşturduğu sosyal ağ bağlantılarının yapısı olarak betimleyebiliriz. Sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi gibi birçok sosyal bilim alanında, makro ve mikro düzeyde sosyal yapı kavramının bizatihi kendisini ve bu olguyu kapsayan ilişkileri anlamayı amaçlayan birçok çalışmadan söz etmek mümkündür. Öte yandan, mikro düzeyde ele aldığımızda ve bireyin davranışlarını şekillendiren normlar olarak değerlendirebileceğimiz yapı kavramıyla psikoloji arasındaki ilişkiye baktığımızda; bir bilim alanı olarak psikolojinin kendisini yapıyı ve bu yapının ortaya çıkardığı sorunsalları anlama arayışından oldukça uzak bir yerde konumlandığını da görebiliriz. Oysaki psikolojiyi en genel anlamıyla insan davranışını, bilişlerini ve duygularını anlamayı amaçlayan bir bilim alanı olarak tanımladığımızda, bu alanın yapı olgusu ve bu yapının bireyle olan ilişkisini anlamaya yönelik araştırmalarla yakından ilişkili olması gerektiği üzerine hızlı bir oydaşımda bulunabiliriz.

Robert Merton'un, Hans Gerth ve Charles W. Mills'in 1953 yılında yazdıkları *Character and Social Structure* (Karakter ve Sosyal Yapı) isimli eserlerinin önsözüne yazdığı ve girişte kullandığımız sözleriyle, psikolojinin yapıyla olan -belki de günümüzde de görmezden gelinmeye devam edilen- ilişkisine işaret etmekteydi. Bu sözler yapı olgusunun birkaç on yıl içinde gözardı edilmeye devam edileceğinin, hatta belki de bu olgunun psikoloji alanı içinde tamamen yok sayılarak, bir krizin ortaya çıkacağına da öngörüsünü sunmaktaydı. Bu kriz yüksek oranda tartışılmaya başlandığı 1970'lerde psikoloji paradigmalarındaki değişimi tetiklemiş ve özellikle politik psikoloji bağlamında sosyal kimlik (Tajfel ve Turner, 1978), kolektif hareket (Wright, 2001) gibi, bireyi toplumsal yapı ve grup ilişkileri üzerinden anlamaya çalışan kuramların ortaya çıkmasına sebep olmuştur (aynı zamanda bkz. Reicher ve Haslam, 2013). Bununla beraber, söylem analizi gibi çeşitli nitel tekniklerin psikoloji alanına girmesi, klasik psikolojinin birey davranışlarının ardındaki mekanizmaların, ancak doğa bilimlerinde olduğu gibi deneysel yöntemlerle açıklanabileceği yaklaşımının da değişmesine neden olmuştur. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen, klasik psikolojinin bu pozitivist bilim anlayışının bugün hala devam etmekte olduğunu ve ana akım psikolojinin içinde bulunduğu krizi görmezden gelerek bireyi içinde bulunduğu toplumsal yapı bağlamından ayırarak ele almaya devam ettiğini söylemek yerinde olacaktır.

İtiraf etmek gerekirse bu makalenin her iki yazarı da, uzun süredir birbirlerinden ayrı olarak kaleme almayı istediği, yazmak istedikçe uzaklaştığı, uzaklaştıkça da yazmak istediği bu konuyu ancak bir araya gelerek, birbirinden güç alarak hayata geçirebilmiştir. Bu zor sürecin en önemli ontolojik nedenlerinden biri, her iki yazarın da tüm akademik süreçlerini ana-akım sosyal psikoloji içerisinde gerçekleştirmiş olmasıdır. Böylesi bir eğitimden geçen sosyal psikoloğun kendi bilim alanının ne olduğu sorusuyla yüz yüze gelebilmesi ve toplumsal yapıyı anlamaya yönelik çoğu zaman beyhude çabalara girişebilmesi için, öncelikle akademik yalnızlığa itilme kaygısından sıyrılarak; bireyin 'var olan' mekanizmaları anlama çabasına dönen merakı içerisinde sosyal psikolojinin 'sosyal' olup olmadığını sorgulaması gerekmektedir. Bu makalenin gün yüzüne çıkmasını sağlayan, yazarların böylesine bir süreçten geçerken duyumsadığı sancılar ve sosyal psikolojinin ne olduğu sorusuyla yüzleşmeyi istemeleridir. Çünkü anaakım psikoloji alanında inşa edilmiş akademik cemaatin bir üyesi değil, ancak bir bilim insanı olarak sorulabilen soruların cevabı, bizi böylesine bir sorununele alınına ve ortaya çıkan soruların cevaplarını aramaya itebilir. Bu nedenle, her şeyden önce psikoloji alanı içinde yapı olgusu nedir; psikoloji sosyal yapıdan hareketle bireyi nasıl anlamaktadır, ya da daha da önemlisi psikoloji bireyden yola çıkarak sosyal yapıyı nasıl görmektedir; toplumsal olanla bireysel olanı bir araya getiren elementler ve mekanizmalar nelerdir gibi soruları sormak gerekmektedir. Ancak bireyi anlamak için bireyin içinde bulunduğu bağlamsal yapının görmezden gelinerek yalnızca bireye bakmak yeterli midir

sorusunu sormak belki de sonu olmayan bir tartışmanın elli yıldan fazla bir süre sonra tekrar başlatılması anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu makalenin ele aldığı değerlendirmeler yalnızca cüretkâr olmayıp, aynı zamanda hem okuyucuyu hem de yazarların kendisini tekrar düşünmeye davet etmekte ve psikoloji alanının ele aldığı bireyi daha iyi anlama yolunda neler yapılacağı sorunsalı üzerine tartışmayı açık tutmayı amaçlamakta ve arzulamaktadır.

Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki; bu makaledeki amaç, psikoloğun toplumsal faydaya yönelik anlamaya çalıştığı olguları, geliştirdiği katılımcı ya da doğal gözlem, deney, anket çalışması, vaka incelemesi, bireysel doküman analizi ve bilgisayar simülasyonları gibi tekniklerle elde edilen ampirik bilgilerin sistematik birikimini eleştirmek değildir. Daha ziyade bu bilgilerin George H.Mead'in *Sembolik Etkileşim Teorisi*'nde (1964) tanımladığı 'durumsal' süreçlerin dışında görmesine dikkat çekmektir. Elbette sosyal psikologların masa başında felsefe yapmaları, spekülasyonla uğraşması ya da sağduyu bilgisine dayanarak sübjektif bir ele alışla insanı anlamaya çalışacağı bir yaklaşımı önermek mümkün olmadığı gibi absürt de olacaktır. Bunun yerine bu bilgi ve yöntemsel birikimin kuramsız ilerleyemeyeceği gerçeğinden yola çıkarak hem okuyucuyu hem de yazarların kendisini araştırmalarının nasıl bir bilimsel zeminde yer aldığına farkına vararak daha eleştirel düşünceyle ele aldıkları problem nesnelere yaklaşmaya davet etmektir.

Pozitivist Psikolojinin Ontolojik Sorunsalı Üzerine Bir Bakış

En genel anlamıyla psikoloji alanını, insan davranışını, duygularını ve düşüncelerini inceleyen bir bilim alanı; sosyal psikolojiyi de insan etkileşimini ele alan psikolojinin bir alt alanı olarak tanımlayabiliriz. Hatta psikoloji bilimini tipik olarak davranış bilimi olarak değerlendirmek de yanlış olmayacaktır. Bu noktada bilimin nihai amacını sistematik gözlemler yoluyla genel yasalara ulaşma olarak tanımladığımızda, sosyal psikologların da insan etkileşimlerinin genel yasalarına ulaşmaya çalışan bilim insanları olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Psikolojinin pozitivist bilim anlayışını kendine uyarlamak için geliştirdiği bu geleneksel yaklaşımın; 19. yüzyıldan bu yana inşa edildiğini ve insan davranışına yönelik "tam bir açıklama", "olaylar arasındaki değişmeyen ilişkilerin sorumlusu olan faktörlerin anlaşılması" türünden iddialarla ortaya çıktığını öne sürebiliriz. Kenneth Gergen'in (1973) belirttiği gibi, sosyal psikologların, insanı sosyal yapının dışında; mekanizmaların değişmezliği üzerinden 'açıklamaya' çalışarak, bir bilim alanı oluşturmaya çalıştıklarını söylemek yerinde olacaktır. Nitekim diğer 'temel' bilim alanlarında olduğu gibi, bilimin her derde deva 'sistematik' gözlemle elde ettiği genel yasalara ulaşma arzusu, sosyal psikoloji için belki de sosyal çatışmanın azaltılması, zihinsel hastalıklara çare bulunması ve insanlar için daha iyi bir yaşamın inşası için gerekli yasaları ortaya koymaktı (Keeton ve Carr, 1940). Bireyin davranışlarının arkasında bulunan ve değişmeyen mekanizmaların olduğu varsayımı ve bu

varsayımların dünyadaki tüm insanlar için aynı olacağı fikri; sosyal psikolojinin “sosyal” olanı dışlamasının en belirgin nedenleri arasında olduğu iddia edilebilir. Dahası, bunun fizik ve kimya gibi diğer temel bilim alanlarının yöntemlerini kullanılarak insana dair bilginin tümevarım yoluyla, yani üst üste eklenerek, çoğalan bir bilgi olarak ilerleyeceği düşüncesi de merkezi bir rol oynamaktaydı. Bu nedenle, psikolojinin erken dönemlerinde ileri sürülen “grup zihni” ve “sosyal zihin” gibi kavramlar gözlemlenemeyen olgular olduğu için psikolojinin konusu olamazdı ve psikologlar bireye odaklanmalıydı. Nitekim Floyd Allport (1924) psikolojik yaklaşımların temelinde grup psikolojisi diye bir şeyin olmadığını ve bu yaklaşımların tamamen bireyle ilgili olduğunu iddia etmekteydi. Onun, “*bireyler arasındaki etkileşimin kökenlerini oluşturan bilişleri ve davranış mekanizmalarını yalnızca bireyin kendisinde bulabiliriz*” (Floyd Allport, 1924, s.6) iddiası sosyal psikolojinin günümüze kadar ulaşan ana-akımına giden yaklaşımı belirleyecekti. Allport’un “sosyal zihin” ve “grup zihni” gibi erken dönem sosyal psikoloji olgularının metafizik olgular olarak bir polemik konusu haline getirmesi (Greenwood, 2000); bundan etkilenen bir sonraki jenerasyonun tamamen deneysel epistemoloji yoluyla bireyin “sosyal objeye” olan davranışlarına odaklandığı sosyal tutumları merkeze alan bir sosyal psikoloji geleneği oluşturacaktı (Greenwood, 2004). Oysaki sosyal psikolojinin entelektüel kurucusu olarak görülen Auguste Comte (1798-1857); bireyi içinde yaşadığı sosyal dünyanın yaratıcısı ve bir parçası olarak görmekteydi. Bu nedenle Comte’agöre psikolojiye düşen görev, bireyin nasıl toplumun hem sebebi hem de sonucu olabileceği sorusunun yanıtını arayan bir bilim olmaktı.

Böylesi pozitivist bir yaklaşımda görülme-yen ya da görülmek istenmeyen, George H. Mead’in (1964) üzerinde durduğu gibi, insanın birtakım değişmez özelliklerden ya da bir yığın reflekslerden ibaret olmadığı gerçeğiydi. Bunun ötesinde Mead’in psikolojiye belki de en büyük katkısı bireyin varlık bakımından bütüncül bir aktör olduğunu göstermesiydi. Yani birey, ne geleneksel sosyologların iddia ettiği gibi toplumsal yapıya ve onun kurumlarına sürekli uyum sağlamaya çalışan, onlara göre şekil kazanan bir mekanizma olarak var olmakta, ne de geleneksel psikologların iddia ettiği gibi sosyal yapıdan bağımsız işleyen mekanizmalar yoluyla biliş, duygu ve davranışlarını oluşturmaktaydı. Bu geleneksel psikoloji anlayışında birey, genel yasalara oturtularak değişmez mekanizmaların sistematik gözlem yoluyla elde edebileceği davranışları ‘mikroskoba’ bakarak açıklanabilen ve tarihsel bağlamından ayrı bir varlık olarak yaşamını sürdürmekteydi. Her ne kadar Allport’un (1924) pozitivist bilim anlayışı farklı zamanlarda krize neden olsa da (bkz. Baker, 1992); günümüzde hala ana-akım sosyal psikoloji yaklaşımlarını belirlemeye devam etmektedir. Ancak Mead’in öne sürdüğü; insan davranış ve düşüncelerinin mekanizmalarını ele alırken, bireyin içinde bulunduğu bağlamdan çıkarılarak yapılan açıklamaların yetersiz olacağı ve bireyin sosyal yapıyla olan etkileşimini görmezden gelerek sosyal psikolojinin yapılamayacağını ifadesiydi.

Hans Gerth'in ve C. Wright Mills'in(1953) sosyal psikoloji yaklaşımlarının, yapı ve psikoloji ilişkisinin kurulması çabası içerisinde oldukça önemli ve farklı bir yere sahip olduğunu bu noktada hatırlatmak önemli olacaktır. Nitekim Gerth ve Mills bireyi yaşadığı bağlamın dışında mekanik bir olgu olarak değil, onun sosyal yapıyla birlikte anlaşılması gerektiğini öne süren bir yaklaşım ortaya koymuştur. Böylesine bir anlayışın, II. Dünya Savaşı sonrasında sosyal psikolojinin bağımsız bir alan olarak hızla gelişmesinin, hatta "altın çağını" yaşamasının altında yatan önemli etmenlerden biri olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Sosyal psikolojinin tarihsel gelişiminin en önemli nedenleri arasında insanlık tarihinin büyük utancı olan II. Dünya Savaşı ve Hitler Almanyasında yaşananlar bulunmaktadır. Ancak savaş yıllarının ortaya çıkarttıklarının sorgulanması sosyal psikoloji için çığır açan bir dönemin de habercisi olması gerçekliği bakımından önemlidir. Nitekim Gestalt psikologlarının Avusturya ve Almanya'dan Kuzey Amerika'ya göçü sosyal psikoloji alanının gelişmesindeki en önemli olay olarak görülmektedir (Cartwright, 1979; McGarty ve Haslam, 1997). Nazi Almanyasından kaçarak Kuzey Amerika'ya göç eden Kurt Lewin'in 1945 yılında *Massachusetts Teknoloji Enstitüsü*'nde (Massachusetts Institute of Technology, MIT) açtığı *Grup Dinamikleri Araştırma Merkezi*, bireyi anlamada grup olgusunun dikkate alınmaması gerektiği düşüncesini çürütmekle kalmayıp, bu sayede sosyal psikolojinin bağımsız bir alan olmayı başarmasının da önünü açmıştır (Farr, 1996). Diğer bir deyişle, 1930'lardan başlayarak Lewin, Heider, Wethheimer, Katona, Lazarsfeld ve Brunswink gibi araştırmacıların Kuzey Amerika'ya göçü; deneysel sosyal psikolojinin Amerika Birleşik Devletleri'nde gelişmesinin ve sosyal psikolojinin bugünkü şeklini almasının ardındaki en önemli etkilerin arasındadır. Sosyal psikolojinin kazandığı bu başarılı ivmede daha sonraki araştırmacılar farklı olarak bu dönemdeki araştırmacıların sosyal yapıyı ve sosyal sorunları psikolojinin konusu yapmalarının başat bir rolü olduğunu söylemek de yerinde olacaktır. Psikolojinin altın çağında yaptığı ve günümüzde bile hala kuvvetle etkisini sürdüren, Solomon Asch'in (1951) uyma araştırmaları, Muzaffer Sherif ve Carolyn W. Sherif'in (1953) gruplar arası çatışma incelemeleri, Leon Festinger'in (1957) bilişsel çelişki çalışması ve Stanley Milgram'ın (1963) otoriteye boyun eğme çalışması, sosyal psikolojinin klasik ve oldukça bilinen çalışmaları arasında yer almaktadır.

Öte yandan bu göçün ardından, o dönem için Avrupa kıtasında psikoloji neredeyse tamamen yok olmuştur. Diğer bir deyişle, bu göçü takip eden yıllarda psikoloji alanında büyük ölçüde yalnızca Kuzey Amerika'da önemli gelişmeler yaşanmış ve psikolojinin bilimsel yaklaşımlarını giderek homojenleştiren süreç de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemin ortaya çıkardığı gelişimlerin de yine toplumsal yapının kendisinden etkilenerek ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim Dorwin Cartwright'in(1979) deyişiyle psikologlar "*toplumun sadece öğrencileri değil, aynı zamanda katılımcılarıdır*", bu nedenle her ne kadar araştırmalarında tarafsız

olabilmek için büyük bir çaba gösterecekler de düşüncelerinin yaşadıkları kültürden etkilenmemesi söz konusu değildir. Bunun anlamı, sosyal psikolojinin entelektüel düşüncesinin; bireyselliğe önem veren, bağımlılık doktrinine karşı çıkan, rasyo-nelliği merkeze alan ve ihtiyaç duyulan sosyal değişimlerin eğitim yoluyla gerçek-leşeceği iyimserliğine sahip olan demokrat Amerikan politik ideolojisinin büyük etkisinde kaldığıdır (Tolman, 1992). Nitekim psikolojinin altın çağına damga-sını vuran araştırmaların ardındaki dinamik, disiplinler arası araştırmacıların oldukça büyük oranlarda devlet desteği alarak toplumsal sorunlara yanıt arayan araştırmalar yapmaları gerçeğiydi (Faye, 2012). Ancak bu durum sosyal psikoloji alanında sosyal yapıyı ele alan çalışmaların ortaya çıkardığı başarılarından kısa bir süre sonra bu alandaki çalışmaların büyük ölçüde kamuoyu, tutumlar ve tutum değişimlerine odaklanmasına neden olmuştur (Cartwright, 1979). Bu yönde bir ilerleme, Kuhn'un (2012) deyimiyle bilimsel paradigmanın genç nesiller tarafından eleştirilmesi, psikolojinin krize girmesinde kaçınılmaz hale getirmiştir. Tam dahu sebeple, II. Dünya Savaşı sonrası başlayan sosyal psikolojinin bu "altın çağı" (Se-well, 1989), 70'lere gelindiğinde büyük bir kriz içine girmiştir.

Psikolojinin heyecanını kaybetmesi ve sosyal psikoloji yazınına yine sosyal psi-kologlar tarafından ciddi eleştiriler gelmeye başlaması, sosyal psikoloji bir kriz içeri-sinde mi sorusunun 50'li yıllardan itibaren sorulmasını zorunlu kılıyordu (Allport, 1954). Her ne kadar böyle bir krizin olmadığını dile getiren ya da bu durumun sosyal psikolojinin önde gelen bir sorunu olmadığını düşünenler olsada; savaş son-rası dönemdeki iyimserliğin ve sosyal psikolojinin potansiyeline duyulan nostalji, sonuçta sosyal psikolojinin düşüşünün yaygın bir şekilde dile gelmesine neden ola-rak 1970'lere gelindiğinde alanda yaşanan krizi açıkça ortaya koyuyor ve bu krizin nedenleri de sorgulanıyordu. Elbette bu sorun çok boyutlu olduğundan bu krizi birkaç nedene indirgemek mümkün değildi (Faye, 2012). Ancak doğa bilimlerinin model alınışı ve özellikle Alman fizyoloji ve psikoloji okulunun düşüncelerinin sos-yal psikoloji içinde başat bir yere oturtularak, neredeyse çalışmaların tamamının deneysel sosyal psikoloji çalışmalarından oluşması bu nedenler arasında belki de en önemlileriydi. Nitekim 1960'lara gelindiğinde deneysel yöntemin mutlaklığını merkeze alan bilim insanlarının bulguları bu deneylerin geçerliliklerinin sorgulan-masına neden olurken, 70'lerde ortaya çıkacak krizin görünürlüğünün ve tartış-malarının tohumları da sosyal psikoloji alanında boy göstermeye başlıyordu (Orne, 1962). Örneğin bu dönemlerde, Martin Orne (1962), psikoloji deneylerine katılan-ların pasif alıcılar olmadığını, daha çok aktif bir biçimde deneyi yorumladığını, deneyin manipülasyonunu anlamak için ipuçları aradığını ve 'iyi bir denek' olmak için çaba sarf ederek araştırmacının hipotezinin doğrulanmasına yardımcı olmaya çalıştığını ileri sürmüştü. Bu türden iddialar deneysel sonuçların belki de büyük ölçüde deneyin yapay koşullarının bir ürünü olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmiş ve belki de sosyal psikolojinin içinde bulunduğu krizi derinleştirmişti.

Sosyal psikolojiyi aşındıran, laboratuvar deneyleri yaklaşımı paradigmasının iflasına neden olan ve birçok sosyal psikoloğun eleştirilerini yükseltmesiyle ortaya çıkan bu kriz sürecinin, 90'lara gelindiğinde hala devam ettiğini ileri süren görüşler bulunmaktadır. Örneğin Ian Parker (1989) modern sosyal psikolojinin diğer disiplinlerin içinde bulunduğu yapısalcı ve post-yapısalcı krizleri yansıttığını; bu nedenle Michel Foucault ve Jacques Derrida'nın çalışmalarına sempatiyle ve açıklıkla yaklaşarak, bu önemli tartışmaların hem öğrenciler için erişilebilir olmasını hem de etkilerinin tartışılması gerektiğini önesürmüştür. Ona göre sosyal psikolojinin bu kriz sürecindeki gelişme çabaları başarısız olmuştur. Bu gelişme çabaları yerine ise sosyal etkileşimin politik okumasının gerçekleştirilerek, bunun "değişimle" ilişkilendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Tüm bunlardan hareketle, sosyal sorunlar görmezden gelen ve bireyi içinde yaşadığı sosyal yapı ve bağlamların dışında alan bir yaklaşımla yapılacak olan psikolojik bir araştırmanın hem yeterli olmayacağını hem de psikoloji alanında bu gibi krizlerin yeniden ortaya çıkmasına neden olacağını öne sürmek yanlış olmayacaktır.

Sosyal Psikoloji, Toplumsal Sorunları Ele Alırken Nerede Duruyor? Yeni Psikolojik Paradigmalar İçinde Toplumsal Cinsiyet ve Irk

Toplumda birçok farklı alanda ayrımcılık varken özellikle ırka ve cinsiyete dayalı ayrımcılığa odaklanmamızın birinci sebebi, önceki bölümde belirttiğimiz sosyal sorunların ve bağlamsal gerçekliklerin uzağında bir sosyal psikolojinin düşünülemez olduğunu örneklemektir. Diğer bir sebep ise son yüzyıllarda ırk ya da etnisiteye dayalı siyasi ortamların bireylerin cinsiyet farkları düzenini anlama biçimleri üzerindeki etkisinin daha iyi anlaşılması ve bu iki sürecin hem birbirinden ayrı hem de birbirini tamamlayan süreçler olduğunun netleşmesidir (ayrıca bkz. Sancar, 2014). Bu paradigmayı anlarken genel olarak bilimin, özel olarak sosyal ve politik psikolojinin, yapıyla olan ilişkisinin ele alınması psikolojinin toplumsal sorunları ele alırken nerede durduğunu anlamak açısından da oldukça önemlidir.

Bilim ve yapı arasındaki ilişkiyle başlamak gerekirse, Özkazanç (2015) bilim ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiyi değerlendirdiği makalesinde, genel olarak bilim alanında toplumsal cinsiyeti açığa çıkarmanın çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Özkazanç'a göre bu vurgu hem kadınların bilim alanından dışlanmış oldukları gerçeğini, hem bilime katkılarını gün yüzüne çıkarma gerekliliğini, hem de bilimin nasıl cinsiyetlendirilmiş olduğunu görmemizi sağlamaktadır. Toplumsal cinsiyet kavramıyla bilim arasındaki ilişkinin açığa çıkarılması toplumsal cinsiyetin, ırk, etnisite ve sınıfla (ve aynı zamanda cinsellik, yaş, engellilik ve din gibi farklı birçok durumla) olan ilişkisini de yapıyla kurulan ilişki içerisinde düşünmeye teşvik etmektedir. Tam da bu sebeple, bilimin sadece toplumsal cinsiyetle değil aynı zamanda kapitalizm, sınıflar ve devlet ile de yakın ilişkisini incelemek yararlı olmaktadır (Özkazanç, 2015).

Bir önceki paragrafta genel olarak bilim alanında öne sürülen iddialarözel olarak psikoloji alanında da öne sürülebilir. Örneğin Cartwright'in (1979) de ileri sürdüğü gibi, sosyal psikolojinin bu gibi ayrımcılık sorunlarıkarşısında nerede durduğunu sorarken, bilimin var olan yapıyla kurduğu ilişkinin bir benzerinin psikolojide de kurulmakta olduğunu iddia etmek yerinde olacaktır. Sosyal psikolojinin de toplumsal cinsiyet, ırk, sınıf ve diğer birçok avantajlı-dezavantajlı kimliklerle bağlantısı incelendiğinde; bu alanda üretilen bilgininkime, neye ya da hangi gruba hizmet ettiği daha net anlaşılacaktır.

Psikolojinin tarihsel süreçte bütünsel kuramların inşasından uzaklaşarak ad-hoc hipotezler -yani diğer bir deyişle amacı sadece var olan bir teoriyi destekleyen kendi başına bir anlamı olmayan hipotezler- üreten bir yaklaşıma sahip olmasının, psikoloji için temel bir kimlik ve tanım sorunu oluşturduğu görülmektedir (Wagoner, 2015). Bu noktada, psikolojinin bilimsel olarak her şeyi kuramsal ve yöntemsel olarak doğru bir şekilde yapma çabasının psikolojiyi uzun yıllar içinden çıkamadığı bir kriz haline sürüklemiş olduğunu ve hala da belli bir düzeyde sürüklemeye devam ettiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Psikolojinin özellikle deneysel yöntemleri diğer tüm yöntemlerin üstünde görmesi, yer yer zorunlu kılması kimi zaman eleştirilebilmiş ve bu durum yöntem fetişizmi olarak da kavramsallaştırılmıştır (Koch, 1981; aynı zamanda bkz. Aslıtürk ve Batur, 2015). Bu anlamda, psikoloji kendisini daha çok bir doğa bilimi gibi tanımlaması sebebiyle, bireyin bilgisinin sosyal yapıyla olan ilişkilerinin oluşturduğu gerçeği görmezden gelmekte; önceden de bahsedildiği gibibu sebeple sosyal psikoloji kendisini sosyoloji, antropoloji ve kültürel çalışmalar gibi diğer sosyal bilim alanlarının bilgisinden uzaklaştırmaktadır. Psikoloji, birey düzeyinde yaklaşımları sebebiyle bahsi geçen bilimsel disiplinlerin aksine bireyi bir nevi içinde yaşadığı toplumdan soyutlayarak ele almaktadır (bkz. Uluğ ve Kışlıoğlu, basımda). Özellikle, dünyadaki birçok ülkedeki psikoloji akımını etkileyen Kuzey Amerikan sosyal psikolojisi, alanın hedefini toplumdan bireye kaydırması sebebiyle yavaş yavaş sosyal ve politik bir bilim olma niteliğini de kaybetmeye başlamış ve hala da görel olarak kaybetmeye devam etmektedir (Moscovici, 1970'den aktaran Karlıdağ, 2015).

Sosyal psikoloji literatürüne şu anda bulunulan noktadan bakıldığında kullanılmaya devam edilen çoğu kuramın ve ismin ses getirmesinin sebebinin, yaşadıkları bağlamlara ve kültürlere duyarlı olmalarından, içinde bulundukları döneme tanıklık etmelerinden ve sosyal psikoloji bilgisini içinde yaşadıkları toplumun dinamiklerini anlamak için kullanmalarındankaynaklandığı görülmektedir (Göregenli, 2007). Toplumsal sorunları bu şekilde anlamayı amaçlayan kuramlar ve isimler olmakla birlikte, zaman zaman toplumun dinamiklerinden uzaklaşarak, toplumsal ve kültürel gerçekliği şekillendiren hem tarihsel anlatıların hem de siyasi projelerin yapısal olarak çözümlemesine girişmeyen konumlar da mevcuttur (ayrıntılı bir tartışma için bkz. Uluğ ve Kışlıoğlu, basımda). Diğer bir deyişle, bu

konumların aynı zamanda sosyal psikolojinin ürettiği bilginin içinde yaşanılan ve bir parçası olunan politik ilişkilerin ve güç ilişkilerinin, bizlere “olması gerektiği gibi” olduğunu göstermeye çalışan ya da “verili olarak kabul edilmesi” gerektiğini vurgulayan, diğer bir deyişle oldukça indirgemeci kategoriler sunan çalışmalar/veriler/yaklaşımlar olduğunu ileri sürebiliriz. Böylece sosyal psikolojinin toplumdaki işlevi, bireylerin bu verili kategorilerle olan ilişkisine ya da daha çok bu kategorileri nasıl içselleştirdiklerine, içinde yaşadıkları düzene nasıl uyum sağladıklarına odaklandığı bir konuma indirgenmiştir. Ancak burada not edilmesi gereken, kategoriler ya da diğer bir deyişle gruplar arasında farklılıklar olduğu kadar kategoriler/gruplar içinde de farklılıklar olduğudur. Fakat ana-akım sosyal psikoloji yaklaşımına bakıldığında, her ne kadar bir grup çeşitli ve karmaşık farklılıklar gösterse de indirgemeci yaklaşım sebebiyle özellikle belirli bir gruba atfedilen bir özellik o grubun ve tek tek bütün üyelerinin değişmez bir özelliğiymiş gibi ele alınmaktadır. Diğer bir deyişle bu özellikler bir nevi o grubun “özü” olarak sunulmakta ve o grubun içindeki farklılıklar yok sayılarak ya da grup, tek bir özelliğe indirgenerek adeta homojenleştirilmektedir. Elbette bu şekilde yaklaşmayan psikoloji çalışmaları olmakla birlikte, ana-akım sosyal psikolojide yaygın olan araştırmalarda bu indirgemeci yaklaşımı sıklıkla görmek mümkündür.

Bu noktada yine sosyal psikolojinin yeni paradigmaları içerisinde gelişen ve kanaatimizce yine sosyal psikolojinin geleceğinde de oldukça önemli bir yere sahip olacak olan özcülük (*essentialism*) olgusu üzerine yapılan değerlendirmeleri biraz daha açmak faydalı olacaktır. Bu noktada özcülüğün ya da özelleştirmek kavramının kısa bir tanımının yapılması sosyal psikolojinin bulgularının, sosyal yapıdaki ayrışmalarda nasıl bir fonksiyona sahip olduğunun anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Özcülük ya da özelleştirmek, farklı grupların üyelerinin (örn., farklı cinsiyet, yaş, etnik, ırk, dil ya da sınıf) sahip oldukları düşünülen özelliklerinin “doğal” ve “temel” özellikler olarak kabul edilmesi olarak tanımlanmaktadır (Armstrong, 2003). Bu yaklaşımda bireysel farklılıklar belirli bir grubun bireylerinin tabiatında varmış gibi görülmekte, bu farklılıklar biyolojik ya da “doğal” özelliklere atfedilerek bir nevi değişmez özellikler olarak ele alınmaktadır. Parker (2012: 48) bu bağlamda örneğin kadınlığın, erkekliğin, Türklüğün, Kürtlüğün, Müslümanlığın, Hristiyanlığın vb. kategorilerin/grupların değişmez ezeli-ebedi özleri var gibi algılandıklarını ve bu sosyal gruplara mensup insanların bu öz üzerinden tanımlanıp değerlendirildiklerini söylemektedir.

Özelleştirmeyi yazımızın konusu da olan cinsiyet bağlamında ele aldığımızda, insanların kadınları “doğaları” gereği duygusal, erkekleri ise yine “doğaları” gereği mantıklı ya da rasyonel olarak algılamasını cinsiyetler üzerinden özelleştirme olarak tanımlayabiliriz. Bu gibi durumların sadece cinsiyet bağlamında değil, örneğin yukarıda sayılan Türkler, Kürtler, Siyahiler, Beyazlar, Ermeniler, Hristiyanlar gibi diğer grupların oluşturduğu kimlik bağlamlarındada temsilleri mevcuttur. Böylece

günlük hayatta birçok grupla ilgili davranışlar o grubun “özü” gibi algılanmakta, bu durumun bir sonucu olarak birçok grup da sürekli olarak “yaftalanmaktadır”. Öte yandan bu tarz indirgemeci yaklaşımlarla grupları özelleştirmek gruplar arası eşitsizliğin oldukça kolay bir biçimde meşrulaştırılmasına sebep olmaktadır (ayrıca bkz. Göregenli, 2012). Bu bağlamda sosyal psikoloji alanında yürütülen bazı çalışmalar da bu meşrulaştırma sürecine doğrudan veya dolaylı olarak katkı sunmaktadır. Diğer bir deyişle, sosyal psikoloji alanında gerçekleştirilen bu tip indirgemeci araştırma sonuçlarının hem saygın bilimsel dergilerde hem de diğer medya araçlarında yayınlanmasının var olan gruplar arası ve yapısal eşitsizliklerin meşrulaştırılmasına yaradığı gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır.

Daha genel olarak psikoloji alanının ürettiği zekâ testlerinin kullanımı da bu konuda örnek olarak gösterilebilir. Standartlaştırılmış zekâ testleri klinik, gelişimsel, bilişsel psikoloji ya da eğitim psikolojisi gibi farklı psikoloji alanlarında uzun yıllardır kullanılmakta ve bu testler psikoloji alanının geliştirdiği en büyük başarılarından biri olarak görülmektedir. Zekâ testleri çocuklarda, ergenlerde, yetişkinlerde ve yaşlılarda kullanıldığı gibi, ırklar ya da etnik gruplar arası farklılıkları anlamak için de kullanılmaktadır. Zekâ testleri kullanılarak yapılan ve ırklar/etnisiteler arası farklılıkları inceleyen araştırma sonuçları doğrultusunda gruplar arasında zekâ farklılıkları olduğu öne sürülmüş ve bu çalışmalar bilimsel alanda kabul de görmüştür (ayrıntılı bir tartışma için bkz. Teo, 2008). Örneğin bu tarz çalışmalarda beyaz ırktan gelen insanların siyahlardan daha “zeki” olduğu iddia edilmiştir. Üstelik hem zekâ farklılıklarının genetik faktörler sebebiyle oluştuğuna dair bir fikir birliği de bulunmamasına rağmen (ayrıntılı bir tartışma için bkz. Lynn, 2006); hem de siyahlarla beyazlar arasında zekâ farklılıkları anlamında geniş bir farklılık bulunmamasına rağmen bu çalışmalar psikoloji alanında kendine yer bulmaya devam etmiştir. Bu sonuçlar Thomas Teo’nun (2008) deyişiyle bir nevi “bilimsel ırkçılığın” temellerini oluşturmuştur. Özellikle geçen yüzyılın ilk yarısında Kuzey Amerika’da gerçekleşen bu gibi çalışmalar 1924’te Göç Yasağı Yasası’nda daha az akıllı oldukları iddia edilen Doğu ve Güney Avrupa ülkelerine kota uygulanmasında önemli rol oynamıştır (Teo, 2008).

Benzer bir şekilde uzun yıllardır kadınlarla erkekler arasındaki farklara odaklanan ve bu farkları vurgulayan psikolojik çalışmalar da yürütülmektedir. Bu çalışmaların en yaygın örneklerinden birisi kadınların/kızların matematikte erkeklere/oğlanlara kıyasla daha kötü bir performansa sahip olduklarını ileri süren çalışmalardır. Her ne kadar cinsiyetler arası performans farklılıkları oldukça küçük ve inşa edilen temelleri sağlıksız olsa da (Hausmann, Tyson ve Zahidi, 2007), bu iddialar psikolojinin önemli dergilerinde kendilerine yer bulmakta ve doğrudan veya dolaylı bir şekilde kadınların hayatını olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Üstelik erken yaşlarda görülen cinsiyetler arası küçük farklar ilerleyen yıllarda kapansa da (Eliot, 2009; aynı zamanda bkz. Fine, 2010); cinsiyetler arasında istatistiksel ola-

rak fark bulan makaleler büyük bir ilgiyle okunmaktadır. Bu makaleler yazılırken çoğunlukla küçük farklılıklar büyük genellemelerle sunulmakta, bu sonuçlar yine toplumsal yapıdan bağımsız olarak ataerkil bir bağlamda büyümenin bu farklılığı nasıl etkilediğini de dikkate almamaktadır (Ercan ve Uluğ, 2016). Elbette toplumsal yapının güç ilişkilerinde var olan cinsiyet eşitsizliği dikkate alındığında, bu türden çalışmaların kolaylıkla ödenek alacağını ve popülerleşerek yine o toplumun üyeleri tarafından ilgiyle karşılanarak daha da güç kazanacağını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Yine benzer bir şekilde psikoloji alanında yürütülen ve örneğin erkeklerin uzaysal, kadınlarinsa sözel aktivitelerde daha başarılı bulunduğu, cinsiyet farklılıklarının vurgulandığı farklı çalışmalar mevcuttur (örn., Kimura, 1992). Yapılan bu çalışmalar ağırlıklı olarak kız ve oğlan çocuklarının test performanslarını karşılaştırarak daha çok genç yaş aralıklarını hedef almaktadır. Hem feminist psikolojiden gelen eleştiriler, hem de psikolojinin indirgemeci yaklaşımlarına gelen eleştiriler sayesinde yürütülen yeni çalışmalarda cinsiyetler arasında görülen farklılıkların sebebinin aslında cinsiyet olmayabileceği yavaş yavaş dikkate alınmaya başlanmıştır. Örneğin kız ve oğlan çocukları arasında görülen bazı performans farklılıklarının yaş ilerleyince kapandığını gösteren çalışmalar günden güne psikoloji alanında duyulmaya ve erken yaşlarda görülen farklılıkların, cinsiyetten ziyade yaşla ilişkilendirilmesi gereken bir durum olabileceği düşünülmeye başlanmıştır (bkz. Trofimova, 2013). Bu yapılan yeni ve eleştirel çalışmalar, cinsiyetler arası farkları büyük bir zevkle gösteren çalışmaların aslında yapının korunmasına nasıl hizmet ettiğini de gözler önüne sermektedir. Bu farklılıkların cinsiyete atfedilmemesi, tam tersine toplumsal cinsiyet sebebiyle farklı çevrelerde yetişmenin bu farkların ortaya çıkmasında etkili olabileceğinin dikkate alınmasının gerekliliği de ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu tarz eleştirel çalışmalar sosyal psikolojide giderek sesi duyulmaya başlanan yeni paradigmaların güçlendiğini de göstermektedir.

Son noktayı açmak gerekirse sosyal psikolojinin giderek yeniden “sosyal” olduğu yeni paradigmalar sayesinde, cinsiyet farklılıklarını vurgulayan ve bu farkların neden olduğundan ziyade sadece sonuçlarına odaklanan yaklaşımlar sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sonuçları değişmez gerçeklik olarak yansıtan yaklaşımların özellikle mevcut iktidar-yapı ilişkilerinde eril tahakkümün yeniden üretilmesine sebep olabileceği gerekçesiyle üretilen bilgilerin artık daha eleştirel bir gözle ele alınması gerektiği düşüncesi bu yüzyılın sosyal psikolojisinde güçlenen düşüncelerden biri olmaktadır. Oysaki “sosyal” psikolojinin oluşturduğu indirgemeci yaklaşımlar; özellikle kadınların, genelde ise tüm cinsiyetlerin, yönedikleri ilgi alanlarından (örn., kadınların sosyal bilimlere, erkeklerin doğa bilimlerine yönelmesi), meslek seçimlerine (örn., kadınların psikoloji, erkeklerin mühendislik seçmesi); kariyer hedeflerinden (örn., şirketin CEO’su olmayı hedeflemek veya sadece çalışanı olmayı hedeflemek), ne tür işlerde başarılı olup olmayacaklarına (örn., prestijli işler)

kadar geniş bir yelpazede birey hayatını çok ciddi bir biçimde etkilemektedir (Eliot, 2009; aynı zamanda bkz.Özkazanç, 2015). Hayatın her alanını bu şekilde etkileyen cinsiyet farklılıklarının sonuçlarının gözler önüne serilmesi ve psikoloji alanında feminist psikolojinin de etkisiyle yapılan ve daha eleştirel bir bakış açısıyla cinsiyet meselelerini ele alan bu yeni paradigmlar cinsiyet farklılıklarının daha çok şüphe ile ele alınmasının ve toplumsal yapıyla olan etkileşiminin dikkate alındığı değerlendirmelerin önünü açacak gibi de gözükmektedir.

Elbette psikolojide gösterilen bu farklılıklar sadece cinsiyetler ya da ırklar/etnisiteler arasındaki farklılıklara odaklanmamakta, birçok avantajlı-dezavantajlı kimlik bağlamında da ortaya konulmaktadır. Tam da bu sebeple bu yaklaşımların sonuçları sadece bu iki alanla sınırlı kalmamakta, düşünüldüğünden de fazla bir şekilde hayatın birçok alanını olumsuz bir şekilde etkilemeye devam etmektedir. Bu indirgemeci yaklaşımların belki de en önemli sonucu gruplararası önyargılara sebep olmasıdır. Önyargılar sebebiyle de ayrımcılık gibi daha yapısal bir soruna neden olabilecek bir sürecin de önü açılmaktadır.

Önyargılar, insanları daha çok grup aidiyetlerine dayanarak değerlendiren tutumları ve genellikle olumsuz olan dogmatik kanaatleri ifade etmektedir (Göregenli, 2012). Önyargılar sonucunda oluşan ayrımcı davranışlar da her ne kadar bireyi hedef alır gibi gözükse de, aslında bireysel özelliklerden ziyade o kişiyi, kişinin ait olduğu grup dolayısıyla hedef almaktadır. Üstelik bu konuda vurgulanması gereken en önemli nokta bir önyargının ve ayrımcılığın sadece bir konuya ya da bir gruba yönelik ol(a)madığı, çoğunlukla dünyayı algılama biçimimizi gösterdiği ve bu algılama biçiminin de hiyerarşik bir şekilde bazı grupların daha aşağıda, bazılarının ise daha yukarıda görülmesine yol açtığıdır (Göregenli, 2012). Son olarak önyargıdan beslenen ayrımcılığın tacizlerden katliamlara ve hatta soykırımlara uzanan bir yelpazede oldukça olumsuz sonuçları olabileceği de belirtilmelidir (bkz. Parker, 2012). Özetle gruplar arası ilişkilerin indirgemeci yaklaşımlarla ele alınmasının bir dizi olumsuz sonucu olduğu gibi, bu olumsuz sonuçları meşrulaştırıcı etkisi olduğu da açıkça görülmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz yeni çalışmaların sonuçları ışığında psikoloji alanında üretilen bu tarz çalışmaların yapının korunmasına, değişmemesine ve yeniden üretilmesine sebep olduğunu iddia etmek yerinde olacaktır. Dezavantajlı grupların sosyal yapı içerisinde bulunan ve güç ilişkileriyle yakından ilişkili siyasi karar alma mekanizmalarında yer alamaması, ödenekler yoluyla bilim politikaları dışında kalması, siyasi ve ekonomik iktidar mevzilerinde yer alamaması (ya da al-salar bile sayıca çok az olması) gibi adaletsizlikler bu grupların üretilen bilimin nesnesi olma durumuyla sonuçlanmaktadır. Bu sonuçlara ek olarak aynı zamanda bu gruplarınbilimin faydalarından eşitlikçi bir şekilde yararlanamamaları sonucu da bulunmaktadır (daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Özkazanç, 2015). Özellikle (sosyal) psikoloji alanında ortaya konulan özcü yaklaşımlar sebebiyle gruplar arası

hiyerarşiler “olduğu” gibi kabullenilmekte ya da diğer bir deyişle “doğal” görülmektedir. Bu kabullenme de toplumsal hiyerarşinin benimsenmesini kolaylaştırma işlevi görmektedir. Benzer bir şekilde önyargıların ve ayrımcılığın özelleştirme yoluyla “bilimde” yer bulması ve meşrulaştırılması sebebiyle, bu gibi sorunların daha geniş toplumsal yapı seviyesinde kurumsallaşarak meşrulaştırılmasının da önü açılmaktadır. Böylece toplumsal hiyerarşinin, diğer bir deyişle güçlü olanın yukarıda ve avantajlı konumda, daha güçsüz olanın aşağıda ve görece daha dezavantajlı bir konumda bulunmasının, bir kez daha toplumsal yapı içerisinde kurumsallaşarak meşrulaştığını söylemek yerinde olacaktır.

Öte yandan yine bu yüzyılda giderek artan bir biçimde sosyal psikolojinin, sosyal-politik sorumlulukları üzerine Kuzey Amerika ve Avrupa’da bir dizi tartışmalar yükselmekte ve bu tartışmalar ana akım psikoloji paradigmalarının yeni nesil psikologlar tarafından yeniden ele alınarak yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Göregenli, 2007). Bu tartışmaların getirdiği değişimlerin ışığında var olan yapıyı desteklemek ve bu hiyerarşik yapıyı yeniden üretmek yerine, sosyal yapıyı eleştiren, bir nevi bu yapıyı zorlayan ve bu yapıyı dönüştürmeye çalışan yeni yaklaşımlar gelişmeye başlamaktadır. Psikoloji literatüründe özellikle kolektif eylem, dayanışma ve aktivizm alanlarında var olan yapısal eşitsizlikleri nasıl ele alabiliriz, nasıl çözebiliriz, daha eşitlikçi bir sosyal yapıyı nasıl kurulabilir hale getirebiliriz ya da doğrudan bu yapıyı nasıl kurabiliriz gibi çeşitli sorular sorulmaya başlanmıştır. Bu soruların sorulmasıyla birliktedeğişime katkı sağlamayı amaçlayan ya da doğrudan değişime öncü olan sosyal psikolojik çalışmalar da yürütülmeye başlanmıştır (sosyal değişimle ilgili bir tartışma için bkz. Reicher ve Haslam, 2013). Bu bağlamda, demokratik bir toplumun inşa edilebilmesi için insanları kolektif eylemlere nasıl teşvik edebiliriz sorusunu soran ve kolektif eylemle nasıl değişimi yaratırız diye irdeleyen çalışmaların (örn., Louis, 2009); nasıl bir kolektif eylem yöntemiyle özellikle dezavantajlı grupların birbirleriyle koalisyonlar kurmasını sağlayarak karşılıklı olarak yararlanabilecekleri politik değişimi yaratabiliriz sorularını soran çalışmaların (örn., Acar ve Uluğ, 2016; Dixon, Levine, Reicher ve Durrheim, 2012) sosyal psikolojideki paradigma değişiminin bir göstergesi olduğunu ileri sürebiliriz. Benzer bir şekilde, yeni yapılan çalışmalar özellikle gruplar arası önyargıları azaltmak için kullanılan gruplar arası temasın çoğunluk üyeleri için olumlu sonuçlar doğururken, azınlık üyeleri için aynı etkiyi yaratmadığını ve hatta azınlık üyelerinde yapısal eşitsizlikleri değiştirmeyi amaçlayan kolektif eylem eğilimlerini yatıştırıcı bir etkisi olabildiği gözlenmektedir (Dixon vd., 2010; Dixon, Tropp, Durrheim ve Tredoux, 2010). Bu tarz çalışmalar, toplumdaki çoğunluk ve ayrıcalıklı kesimin sorunlarına odaklanmak yerine, azınlık ya da görece dezavantajlı kesimlerin sorunlarına yaklaşımı da eleştirel bir şekilde gerçekleştirmektedir. Bu tip çalışmalar, sadece gruplar arası ilişkileri iyileştirmeyi hedeflemekle kalmamakta, aynı zamanda yapısal eşitsizlikleri eleştirmeyi ve değiştirmeyi

de hedeflemektedir. Bu gibi çalışmalarda değişim yanlısı azınlık grupları üyeleriyle çoğunluk grubuna dâhil olsa bile ideolojik görüşleri sebebiyle çoğunluk grubundan dışlananların (ya da dışlanmış hissedenenlerin) dayanışmasının önemine de vurgu yapılmaktadır (bkz. Uluğ ve Cohrs, basımda). Aynı zamanda sosyal yapının bireyin grup yaşantıları içinde inşa ettiği duygu, düşünce ve davranış bilgisinden yola çıkarak; sosyal değişimin bu şekilde sağlanabileceğine dikkat çekilmektedir. Bahsedilen bu türden çalışmalar, sosyal psikologlar için yeni sorumluluk alanları açmaktadır. Aynı şekilde bu tarz çalışmalar, sosyal psikolojinin uzun bir süreden sonra yeniden sosyal sorunlara odaklanarak geliştiğini ve sosyal sorunları tartışma alanı haline de getirdiğini gösterir niteliktedir.

Özetle, psikoloji çalışmalarını tek bir bütün olarak ele almak oldukça zordur. Bu çalışmaları homojen ya da içinde farklılıklar yokmuşçasına ele almak, yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız ve indirgemeci yaklaşımları eleştiren iddiamıza da ters düşecektir. Bu sebeple sosyal psikoloji toplumsal sorunları nasıl ele alıyor sorusunu sorduğumuzda verebileceğimiz tek bir yanıt olmamakta, bu türden yanıtlara farklı paradigmlar içinden ulaşılacağı görülmektedir. Sosyal psikolojinin toplumsal sorunları nasıl ele aldığı sorusu hem değişen toplumsal koşullardan hem zaman zaman hâkim olan çeşitli paradigmalardan, hem de bilim insanlarının kendilerinin yapıyla kurdukları eleştirel ya da yapıyı koruma yanlısı tutumlarından etkilenmektedir. Bu farklı etkilenme biçimleri elbette sadece Kuzey Amerika'ya özgü değildir. Türkiye gibi birçok ülkede de benzer süreçler görülebilmektedir. Bir sonraki bölümde Türkiye'de sosyal psikolojinin tarihsel süreç içindeki değişimleri ve yeni oluşan paradigmların Türkiye'deki görünümü eleştirel bir biçimde değerlendirilecektir.

Türkiye'de (sosyal) psikoloji toplumsal sorunları ele alırken nerede duruyor?

II. Dünya Savaşı sonrası özellikle sosyal sorunlara odaklanan psikolojinin uyma ve itaat üzerine yaptığı çalışmalar hızlı bir şekilde ilerlemiş ve bu çalışmalar tüm dünyada oldukça ses getirmiştir. Fakat aynı dönemde Türkiye'de sosyal meseleleri ele alan ve toplumsal etkiye yol açan çalışmaların pek de görülmediğini söylemek yerinde olacaktır (bkz. Şen, 2014a). Daha sonraki yıllarda da Türkiye'de psikoloji, içinde yaşadığı toplumsal sorunları anlamaya pek yanaşmamış, daha ziyade sık sık Kuzey Amerika'da geliştirilen ölçeklerin Türkiye bağlamına uyarlanmasıyla uğraşmış ya da Amerikan psikolojisinde geliştirilen kuramların Türkiye'de de var olup olmadığını araştıran mevcut paradigmalara *ad-hoc* hipotezler üreten bir bilim alanı olarak varlığını sürdürmüştür.

Elbette dünyadaki süreçlerine paralel olarak Türkiye'de de oluşan bu problemli ana akım psikoloji dışında da sosyal psikoloji anlayışları olsa da, bu anlama biçim-

lerinin okullaşamadığı³ ve etki alanının olduğu yerlerle sınırlı kaldığını da ileri sürebiliriz. Örneğin, bağlam ve insan arasındaki ilişkinin yerelden yola çıkarak anlaşılmasının önemine vurgu yapan Nuri Bilgin'in sosyal psikoloji anlayışı bu anlamda nadir örneklerden birini oluşturmaktadır. Yine Melek Göregenli'nin 1986 yılında toplulukçu ve bireyci kültürler ayrımını eleştiren doktora çalışması paralelinde, kültürel farklılıkların ötesinde toplumsal meselelerin ele alınışının yine o toplumun kendisine odaklanarak anlaşılacağını ileri süren sosyal psikoloji anlayışı da ana akımın dışında olan ve belki de bu nedenle okullaşamayan Türkiye'deki psikoloji paradigmalarının istisna örneğini teşkil etmektedir.

Yukarıda da bahsedilen psikolojinin genel olarak yaşadığı kimlik sorunu, Türkiye bağlamı için de geçerlidir. Fakat psikolojinin bir yandan kimlik sorunu bizi düşündürürken, bir yandan da acaba en başından bu yana Türkiye'de psikolojinin bir kimliği var mıydı sorusu da akıllarımızı kurcalamaktadır. Türkiye'de de psikoloji; gerek doğa bilimlerine öykünüşü gerekse kullandığı yöntemler itibarıyla sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi gibi alanların bilgisine uzak durmuş, hatta bu bilimlere görece daha öznel ya da diğer bir deyişle nesnellikten uzak algılayarak bu bilimlerle ilişkilenebilecek yolunu seçmiştir (Kuş, 2007). Psikolojinin kendisini bu alanlardan soyutlamaya çalışmasının, bilim içerisinde kendisini nereye konumlandıracağına dair bir kimlik sorunu yarattığı ileri sürülebilir. Bu noktada psikolojinin doğa bilimlerine öykünüşünün bir göstergesi olarak; bilimcinin "tarafsız olması" gerekliliğine yapılan vurgu, Türkiye'deki psikoloji alanının sosyal yapıyı anlamadaki duruşunu da ortaya koymaktadır. Türkiye'de psikoloji alanında çalışanlar uzun bir süre bu tarafsızlık ilkesi sebebiyle (ve psikoloji çalışmalarının politik olmaması gerektiği gibi diğer başka sebeplerle) ülkenin Kürt sorunu, Ermeni sorunu, Alevi sorunu, işçi sorunu gibi sosyal psikolojinin sınırlarının içine düşen birçok etnik, dini, sınıfsal soruna da duyarsız kalmıştır (Uluğ ve Kışlıoğlu, basımda). Bunun sonucunda ise Türkiye'de kendi yerel gerçekliğini irdeleyemeyen, fakat dışarıda (çoğunlukla Kuzey Amerika'da) üretilen bilginin bir nevi yerel kopyasını üretmeye çalışan, onu da kendi sorunlarına duyarsız kalarak üreten bir "bilimsel" anlayış benimsenmiştir (Şen, 2014a). Özellikle bilerek ve isteyerek grupların sosyal yapının kendisiyle yaşadıkları sorunlara mesafeli kalan ve bu sorunları ele alırken sosyal etkenlerden soyutlayan psikoloji bilimi, bir nevi "tarafsızlığını" göstermiştir (ayrıntılı bir tartışma için bkz. Aslıtürk, 2010). Bu noktada, Türkiye'de psikolojinin "politik" olmamaya çalışmasının kendisinin de aslında politik bir duruş olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Tam da bu politik olma durumunu reddetmenin psikolojinin dönüştürücü rolünün de reddedilmesine ve var olan eşitsizliklerin sorgulanmamasına ya da değiştirip dönüştürül(e)memesine sebep olduğu görülmektedir (Aslıtürk, 2010). Sorgulamaların azlığı ya da ana akımda neredeyse hiç yer alamaması maalesef içinde yaşadığımız eşitsiz sosyal yapıyı da beslemektedir. Diğer

bir deyişle, tarafsızlığı seçen psikoloji bilimi bu noktada yapının kendisini koruyan, besleyen ve sorgulatmayan bir bilim alanı haline dönüşmektedir.

Örnek vermek gerekirse, Türkiye'nin çok uzun yıllardır politik gündemini meşgul eden ve hala büyük bir sorun olarak ortada duran, içinde gruplar arası ilişkiler, önyargı, ayrımcılık, kimlik, çatışma ve savaş gibi çeşitli sosyal psikolojik konuları barındıran Kürt sorunu yıllarca çalışma alanı olarak psikologların ilgisini çekmemiştir (bkz. Göregenli, 2010; Uluğ ve Kışlıoğlu, basımda). Neredeyse 40.000'den fazla kişinin ölmesiyle, milyonlarca insanın yaşadıkları yerlerden edilmesiyle, toplumun neredeyse tüm kesimlerinin bir şekilde çatışmadan etkilenmesiyle sonuçlanan böylesine bir sorun Türkiye'de psikoloji alanındaki akademik çalışmalarda ve bu sebeple de akademik dergilerde kendisine yer bulamamıştır. Göregenli (2010) tam da bu noktada bu sorunu ele almak ve çözüm üretmek için psikolojinin imkânlarının, bilgisinin, birikiminin olmasına rağmen psikoloji camiasının nasıl olup da böylesi bir soruna duyarsız kalabildiğini sormuş ve psikolojinin bu konudaki konumunu sorgulamıştır.

Neyse ki Banu Cingöz-Ulu'nun ve Ahmet Çoymak'ın bilebildiğimiz kadarıyla sorun üzerine yaptığı ilk sosyal psikoloji tezlerini yazdığı 2008'den ve 2009'dan ve Göregenli'nin makalesini yazdığı 2010'dan bu yana Kürt sorununa dair tek tük sesler çıkar olmuştur (örn., Avcı, 2014; Balaban, 2013; Baysu, Coşkan ve Duman, 2017; Demirdağ, 2014; Şen, 2014b; Uluğ, 2016; Uluğ ve Cohrs, 2016, 2017). Diğer bir deyişle, son yıllarda Kürt sorununun psikoloji perspektifinden ele alınışında bir artış gözlemlenmektedir. Dahası ulusal psikoloji konferanslarında Kürt sorunu ile ilgili (sosyal) psikolojik çalışmalar daha fazla göze çarpar olmuştur. Bu sebeple denilebilir ki Kürt sorunu artık Türkiye'deki psikologların ilgi ve araştırma alanına girmiştir. Kürt sorununa ek olarak Ermeni sorunu, kadın sorunu, işçi sorunu ve Alevi sorunu gibi çoğu mesele hala psikologlar tarafından özellikle de eleştirel bir biçimde çalışılmayı beklemektedir.

Yazarlar olarak psikolojinin sosyal yapıyı özellikle Türkiye bağlamında dikkate almasından ne kastettiğimizi bu noktada biraz daha açmak faydalı olacaktır. Elbette ki sadece Kürt ya da Alevi sorununa odaklanmak psikolojinin bu sorun alanlarına yönelik cevaplar üretebileceği anlamına gelmemektedir. Sosyal yapının dikkate alınmadığı bir anlama biçimiyle bu sorunların ele alınışı, bunun aksine daha önce üzerinde durduğumuz gibi var olan eşitsizliklerin, ayrımcılığın ve insan hakları ihlallerinin yeniden üretilmesine hizmet edebilir (bkz. APA'nın Bush yönetimindeki işkence programına katkılarını tartışması, Risen, 2015). Önceki bölümlerde vurguladığımız gibi psikoloji araştırmaları ele aldıkları konuyu aynı zamanda tarihsel, kültürel ve bağlama özgü dinamiklerle birlikte incelemelidir. Bu yaklaşımların yanı sıra elde edilen bilimsel sonuçların sistemi meşrulaştırma, ayrımcılığı pekiştirme ve önyargıların kabul görmesi gibi insan esenliğine hizmet etmeyen teknolojilerin üretimi konusunda yapabileceği "katkıları" eleştirel bir gözle sorgulanmalıdır. Özel

hatalara düşmeden gerçekleştirilecek sosyal-psikolojik çalışmalar bu anlamda bir adım olabilir. Belki Türkiye’de son 5-6 yıldır yaşanan bu küçük değişim, ileride sesini daha da yükselterek psikolojinin dönüştürme ve insan esenliğine katkıda bulunma gücünü Türkiye’de üretebilir hale getirecektir. Böylece Türkiye’de (sosyal) psikoloji yıllardır sürdürdüğü suskunluğu bozabilecek ve kendisini yeniden “sosyal” psikoloji olarak da tanımlayabilecektir.

Sonuç: Kuramsal ve Yöntemsel Dönüşüm

Bu makalede sosyal bilim alanı olarak psikolojinin yapıyla olan ilişkisi eleştirel bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu eleştiride, öncelikle sosyal psikolojinin tarihsel olarak nasıl değişimlerden geçtiği, hangi paradigmalardan etkilendiği, zaman zaman ‘sosyal’likten nasıl uzaklaştığı ve yine zaman zaman nasıl yeniden ‘sosyal’ olduğu irdelenmiştir. Mevcut makale, toplumsal sorunları anlamaktan uzak olan psikolojinin, özellikle de sosyal psikolojinin; hem bireyi sosyal yapıdan bağımsız bir organizma olarak ele alışının sorunlu oluşunu, hem de ‘tarafsız’ araştırma çabasının ezenden ve avantajlı gruptan tarafa bir yanlılığı içermesinin ezilenlerin ve dezavantajlıların üzerinde nasıl olumsuz etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bunun ötesinde, sosyal psikolojinin bu yanlı tutumunun bir sonucu olarak sosyal yapıyı dışlaması, yine onun özellikle ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi insan esenliğine zarar veren konularda tabir yerindeyse çuvalladığını göstermektedir. Aynı zamanda bu anlayışın Türkiye bağlamındaki doğrudan etkisi ve devşirme bir bilim alanına sıkışarak, ‘Batı’ merkezli kuramlara ad-hoc hipotez üretimi dışında toplumun ihtiyaç duyduğu bilgiyi üretmediği de gösterilmiştir. Psikolojinin bilgi üretim sürecinde yaşadığı bu temel problemler karşısında ne yapabileceği de mevcut çalışmada değerlendirilmiştir. Nitekim hem dünya genelinde hem de Türkiye özelinde yeni anlayışların ortaya çıkması, mevcut eleştirilerin araştırmacıların bilgi üretim süreçlerini yeniden sorgulamasına neden olması; bu problemlerin aşılabileceği yönünde bir nebze de olsa umudun olduğunu göstermektedir.

Makalemizi sonlandırmadan, tartıştıklarımız ışığında birkaç öneride bulunmanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Öncelikle psikoloji içinde canlanmaya başlayan kuramsal ve yöntemsel değişimin ve dönüşümün önemli olduğu vurgusunu yapmamız gerekmektedir. Hem kuramsal olarak hem de yöntemsel olarak muhafazakârlığın bir yana bırakılması, psikolojinin bir bilim alanı olarak ufkunun genişlemesi kadar farklı kuramlar ve yöntemlerle geleneksel yaklaşımlarla üretilmeyecek bilgilerin gün yüzüne çıkması sağlanabilecektir. Hem psikoloji alanında araştırma yapan ve yapmaya devam edecek olan meslektaşların, hem de ileride psikoloji camiasına katılacak olan genç arkadaşların araştırmaya başlamadan önce yapacakları araştırmanın sosyal psikolojinin neresine denk düştüğünü sormaları gerekmektedir. Aynı zamanda yapılacak araştırmada kullanılan epistemolojinin ne olduğu ve neye hizmet edebileceği de ayrıntılı bir şekilde sorgulanmalıdır. Diğer

bir deyişle, örneğin toplumsal cinsiyet ve ırk gibi farklı bağlamlardaki “sosyal” sorunlardan romantik ilişkilerdeki çatışma çözüm stratejilerine kadar geniş yelpazede çalışan sosyal psikologların, elde edilen sonuçların sosyal yapıyla nasıl bir ilişki kurduğunu; bu sonuçların yapının korunmasına mı yoksa yapının değişip dönüşmesine mi hizmet ettiğini irdelemeleri gerekmektedir. Kısacası psikolojinin mevcut problemleri durumu pekiştiren, dezavantajlıların durumunu belki daha da kötüleştiren bir disiplin olmaktan çıkması gerekmektedir. Bu değişim de ancak yapılan çalışmaların sonuçlarının neye hizmet edebileceğini değerlendiren, sorgulayan ve gerektiğinde eleştiren psikologlarla mümkün olacaktır. Ancak ve ancak bu şekilde bir eleştirel sorgulama sonucunda, özellikle Türkiye’deki psikolojinin, bilhassa da sosyal psikolojinin “sosyal” olmaya yeniden yaklaştırılabileceğini ve evrensel psikolojiden devşirme değil, onu besleyen bir sosyal psikoloji bilgisi üretiminin gerçekleştirebileceğini vurgulamak yerinde olacaktır.

Teşekkür

Makalemizin önceki versiyonlarındaki değerli katkılarından dolayı Özlem Kahya’ya, Ersin Aslıtürk’e ve isimsiz değerlendirci (hakem) meslektaşlarımıza teşekkür ederiz. Ayrıca bu yazıyı kaleme almamız konusunda bizi cesaretlendiren Volkan Yücel ve Süleyman Öğrekeçi’ye de teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Acar, Y. G. ve Uluğ, Ö. M. (2016) Examining prejudice reduction through solidarity and togetherness experiences among Gezi Park activists in Turkey. *Journal of Social and Political Psychology*, 4(1), 166-179. doi:10.5964/jpspp.v4i1.547
- Allport, G. W. (1954) *The nature of prejudice*. New York: Addison-Wesley.
- Allport, F. H. (1924) *Social psychology*. New York: HoughtonMifflin.
- Armstrong, J. (2003) Power and prejudice: Some definitions for discussion and analysis. Erişim tarihi 16 Ocak 2017, <https://www.unm.edu/~jka/courses/archive/power.html>
- Asch, S. E. (1951) Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In M. Henle (Ed.), *Groups, leadership, and men* (pp. 222-236). Pittsburgh: Carnegie.
- Aslıtürk, E. (2010) Psikolojinin bilimselliği ve depolitizasyon egzersizleri: “Terör psikolojisi” neye yarar? *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 3-4, 12-36.
- Aslıtürk, E. ve Batur, S. (2015) Psikoloji Berbat bir Bilim mi? Disipliner ve Sosyopolitik Bağlam Üzerine Eleştirel Düşünceler. *ModusOperandi: İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 137-172.
- Avcı, N. (2014) *The investigation of attitudes toward the solution of Kurdish question in terms of basic human values*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara, Türkiye: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Balaban, Ç. D. (2013) *The roles of intergroup threat, social dominance orientation and right-win gauthoritarianism in predicting Turks’ prejudice toward Kurds* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Baysu, G., Coşkan, C. ve Duman, Y. (2017) Can identification as Muslim increase support for recon-

- ciliation? The case of the Turkish-Kurdish armed conflict. Değerlendirilmesi için dergiye gönderilmiştir.
- Braun, J. (2015) What social theory can learn from Hans Gerth & C. Wright Mills's character and social structure: The psychology of social institutions. *The American Sociologist*, 46(3), 414–433. doi:10.1007/s12108-015-9261-1.
- Baker, W. J. (1992) Positivism versus people: What should psychology be about? In C. W. Tolman (Ed.), *Positivism in psychology* (pp. 9-16). London: Springer.
- Cartwright, D. (1979) Contemporary social psychology in historical perspective. *Social Psychology Quarterly*, 42(1), 82-93.
- Cingöz-Ulu, B. (2008) *Structure of Turkish national identity and attitudes towards ethno-cultural groups in Turkey* (Yayınlanmamış doktora tezi). York Üniversitesi, Toronto.
- Çoymak, A. (2009) *Associations of religious identification, secular identification, perceived discrimination, and political trust with ethnic and societal (national) identification* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Demirdağ, A. (2014) *Bariş sürecinin desteklenmesinde insanlıktan uzaklaştırmanın etkisi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara, Türkiye: Ankara Üniversitesi.
- Dixon, J., Durrheim, K., Tredoux, C., Tropp, L., Clack, B. ve Eaton, L. (2010) A paradox of integration? Interracial contact, prejudice reduction, and perceptions of racial discrimination. *Journal of Social Issues*, 66, 401-416.
- Dixon, J., Levine, M., Reicher, S. ve Durrheim, K. (2012) Beyond prejudice: A renegative evaluations the problem and is getting us to like one another more the solution? *The Behavioral and Brain Sciences*, 35, 411-425.
- Dixon, J., Tropp, L. R., Durrheim, K. ve Tredoux, C. (2010) "Let them eat harmony" Prejudice-reduction strategies and attitudes of historically disadvantaged groups. *Current Directions in Psychological Science*, 19, 76-80.
- Eliot, L. (2009) *Pink brain, blue brain: How small differences grow into troublesom egaps—and what we can do about it*. New York, NY: Houghton Mifflin Harcourt.
- Ercan, N. ve Uluğ, Ö. M. (2016) "You see that driver? I bet that's a woman!": A social psychological approach to understand sexism in traffic. *International Conference on Knowledge and Politics in Gender and Women's Studies* (pp. 789-798). Ankara: Middle East Technical University.
- Farr, R. M. (1996) *The roots of modern social psychology, 1872–1954*. Londra: Blackwell Publishing.
- Festinger, L. (1957) *A theory of dissonance cognitive*. Evanston: Row.
- Faye, C. (2012) American social psychology: Examining the contours of the 1970s crisis. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 43(2), 514-521.
- Fine, C. (2010) *Delusions of gender: How our minds, society, and neurosexism create difference*. New York: W.W. Norton.
- Gergen, K. J. (1973) Socialpsychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26(2), 309-320.
- Göregenli, M. (2007) Şerif'ten sonra Türkiye'de sosyal psikolojinin 'sosyal'liği ve sosyal sorumluluğu üzerine düşünceler. E. Aslıtürk ve S. Batur (Ed.), *"Muzafer Şerife armağan"* içinde (s. 217-240). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göregenli, M. (2010) Psikolojinin Kürt sorunuyla imtihanı. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 3-4, 3-11.
- Göregenli, M. (2012) Temel kavramlar: Önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık. K. Çayır ve M. A. Ceyhan (Ed.),

- Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar içinde (s.17-28). İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Greenwood, J. D. (2000) Individualism and the social in early American social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36, 443–455.
- Greenwood, J. D. (2004) What happened to the "social" in social psychology?, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34, 19–34.
- Hausmann, R., Tyson, L. D. ve Zahidi, S. (2007) The global gender gap index 2007. *The global gender gap report*, 3-27.
- Keeton, G. W. ve Carr, E. H. (1940) *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*. New York: Macmillan Publishing.
- Kimura, D. (1992) Sex differences in the brain. *Scientific American*, 267(3), 118-125.
- Koch, S. (1981) The nature and limits of psychological knowledge: Lessons of a century qua "science". *American Psychologist*, 36(3), 257-269.
- Kuhn, T. S. (2012) *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuş, E. (2007) Sosyal bilim metodolojisinde paradigma dönüşümü ve psikolojide nitel araştırma. *Türk Psikoloji Yazıları*, 10(20), 19-41.
- Louis, W. R. (2009) Collective action—and then what? *Journal of Social Issues*, 65(4), 727-748.
- Lynn, R. (2006) *Race differences in intelligence: An evolutionary analysis*. Atlanta: Washington Summit.
- Mead, G. H. (1964) *On social psychology: Selected papers*. Chicago: University of Chicago Press.
- McGarty, C. ve Haslam, S. A. (1997) Introduction and a short history of social psychology. *The Message of Social Psychology*, 1-19.
- Milgram, S. (1963) Behavioral study of obedience. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(4), 371-378.
- Özkazanç, A. (2015) *Feminizm ve Queer Kuram*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Paker, M. (2012) Psikolojik açıdan önyargı ve ayrımcılık. K. Çayır ve M. A. Ceyhan (Ed.), *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar içinde* (s. 41-52). İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Parker, I. (1989) *The crisis in modern social psychology and how to end it*. Londra: Routledge.
- Reicher, S. ve Haslam, S. A. (2013) Towards a 'Science of Movement': Identity, Authority and Influence in the Production of Social Stability and Social Change. *Journal of Social and Political Psychology*, 1(1), 112-131.
- Risen, J. (2015, Nisan 30). American Psychological Association Bolstered C.I.A. Torture Program, Report Says. *The New York Times*. Erişim tarihi 16 Ocak 2017, http://www.nytimes.com/2015/05/01/us/report-says-american-psychological-association-collaborated-on-torture-justification.html?_r=1
- Sancar, S. (2012) *Türk modernleşmesinin cinsiyeti: Erkekler devlet, kadınlar aile kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sewell, W. H. (1989) Some reflections on the golden age of interdisciplinary social psychology. *Social Psychology Quarterly*, 52(2), 88-97.
- Sherif, M. ve Sherif, C. W. (1953). Groups in harmony and tension; an integration of studies of intergroup relations. Oxford, England: Harper & Brothers.
- Şen, E. (2014a) Türkiye'de sosyal psikolojinin (a)sosyalliği. *Onto Dergisi*, 3. Erişim tarihi 16 Ocak 2017, http://ontodergisi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=63:tuerkiye-de-sosyal-psikolojinin-a-sosyalligi&catid=11:elestirel-psikoloji&Itemid=109
- Şen, E. (2014b) *Etnik gruplarda sosyal kimlik ve algılanan ayrımcılık: Türk ve Kürt etnik grupları üzerine bir*

çalışma (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Teo, T. (2008) Race and psychology. In W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (2nd ed.) (Vol. 7, pp. 21-24). Detroit, MI: Macmillan.
- Tolman, C. W. (1992) Watson's positivism: Materialist or phenomenalist? In C.W. Tolman (Ed.), *Positivism in psychology* (pp. 83-102). New York: Springer.
- Trofimova, I. (2013) A study of the dynamics of sex differences in adulthood. *International Journal of Psychology*, 48(6), 1230-1236.
- Uluğ, Ö. M. (2016) *A Q Methodological Investigation of the Kurdish Conflict Frames among Parliamentarians, Experts and Lay People in Turkey* (Yayınlanmamış doktora tezi). Jacobs University Bremen, Bremen.
- Uluğ, Ö. M. ve Kışlıoğlu, R. (basımda) Psikolojinin sınırları ve toplumsal rolü: Kürt sorununu ve Ermeni sorununu yeniden düşünmek. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*.
- Uluğ, Ö. M. ve Cohrs, J. C. (2016) An exploration of lay people's Kurdish conflict frames in Turkey. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(2), 109-119. <http://dx.doi.org/10.1037/pac0000165>
- Uluğ, Ö. M. ve Cohrs, J. C. (2017) Examining the Ethos of Conflict by Exploring Lay People's Representations of the Kurdish Conflict in Turkey. *Conflict Management and Peace Science*. doi: 10.1177/0738894216674969
- Uluğ, Ö. M. ve Cohrs, C. (basımda) "If we become friends, maybe I can change my perspective": Intergroup contact, endorsement of conflict narratives and peace-related attitudes in Turkey. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*.
- Wagoner, B. (2015) From crisis to creativity: Towards a psychology of creating. *Creativity*, 2(1), 70-74.
- Wright, S. C. (2001) Strategic collective action: Social psychology and social change. In R. Brown, ve S. Gaerthner (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes*, (pp. 409-430). Londra: Blackwell Publishing.

Geçmiş Sayılar

Sayı 42: Simgesel Siyaset

Türkiye’de Sağ-Muhafazakarlığın İdeolojik Haritasında Üniversitenin Yeri ve Bir Karşıt Simge Olarak ODTÜ **Melek Zorlu** Bir Modernlik Fantezisi Olarak Cumhuriyet Baloları **Müzeyyen Ezel Ünal** Hafızaya Karşı Hafıza: 1990 Sonrası Türkiye Sinemasında Ses Kasetleri **Deniz Morva-Kablamacı** Sembollerde Cemaati Aramak ve Kimliği Yeniden Kurmak: Dersim’de Hafıza, Yerellik ve Siyaset **Ülker Sözen** Mekân Her Şeyden Önce Yok Etmeye Yarar **Meltem Al** Simgesel Siyasette Aktörler, Süreçler ve Muhalefet Olasılıkları: Ankara Büyükşehir Belediyesi Amblem Rekabeti Örneği **Yücel Demirer** Gündelik Hayat, Karnaval ve Direniş: Gezi’de Mizah **Adem Yeşilyurt** Türkiye’de Sembolik Siyaset ve Protesto Kültürü: Gezi’den Sonra Yeni Bir Performativite mi? **Pieter M.G. Verstraete** Tabiyet ve Simgesel Şiddet Kavramları Üzerinden Foucault ve Bourdieu’yü Birlikte Okumak **Güney Çeğin** ve **Gürhan Özpolat**

Sayı 41: Laiklik/Sekülerizmi Yeniden Tartışmak

Aydınlanma, Sınıf Kavgası ve Laiklik **Taner Timur** Laiklik İçindeki Uyumsuzluklar **Etienne Balibar** Sosyalizmin Yükselişi ve Din **Eric J. Hobsbawm** Devrim Öncesi Rusya ve Çin’de Eşitlik ve Adalet Taleplerinin Sekülerleşmesi: Bir Yöntem Arayışı **Yeşim Akmeraner** İran Devrimi’nde “Çarşı” ve Hegemonyanın Yeniden İnşasında Dinin Rolü Üzerine **Engin Sune - Göksu Uğurlu** Türkiye’de Laikliğin Kuruluş Döneminin Tarihsel Sosyolojisine Katkı **Efe Peker** ‘Egemenlik Allah’a Aittir’, ‘Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir’e Karşı: Neoliberal Dönemde İlahi Egemenliğin Yeniden Tesisi **Gönenç Uysal** Milliyetçilik, Halksalık, Kamusalık Bağlamlarında 1920’lerden 1970’lere Laikliğin Türkiye Serüveni Üzerine Notlar **Ali Ekber Doğan** Kadının Adı Yok: Anayasa Mahkemesi’nin İmam Nikâhı Kararında Eşitliği **Nisan Kuyucu** Göç ve Kentleşme: Digoğlu Pazarcılar Örneği **Ömer Çelebi** ve **Ester Ruben Biton** *Kıtap Tanıtımı* Türkiye’de Devlet ve Sınıflar **Gencer Çakır**

Sayı 40: Kapitalist Devletin Zor Ayrıtları

Eleştirel Güvenlik Çalışmalarının Marksist Eleştirisine Katkı: Devlet, Zor ve Sınıf Mücadelesi Bağlamında “Güvenliği” Yeniden Düşünmek **Pınar Bedirhanoğlu, Çağlar Dölek** ve **Funda Hülagü** Olağanüstülük Yok: Otoriter Devletçilik. Agamben, Poulantzas ve İç Güvenlik **Christos Boukalas**, Faşist İdeolojinin Materyalist Örüntüleri: Sınıf, Sermaye ve Savaş **Utku Özmkas** ve **Kansu Yıldırım** Bir Siyasal İdare Tekniği Olarak Güvenlik ve AKP Döneminde Ulusal Güvenlik Devleti **Özlem Kaygusuz** “Güvenlik Devleti”, Gözetim-Polislik Ağları ve 2000’li Yıllarda Türkiye’de Üniversite Kampüslerine Yansımaları: Kürt Özgürlük Hareketi Özelinde Bir Değerlendirme **Biriz Berksoy** 2000’ler Türkiye’sinde Kürt Coğrafyasındaki Polis Şiddetinin Kökenleri: Seküler Evrenselin Yitimi **Funda Hülagü** Sürüş Katliamı Sonrasında Devlet ve Güvenlik: Bir belgenin anlattıkları **Sinan Yıldırım** Üniversitelerde Güvencesizlik ve Esneklik: Ne İş Olsa Yaparım Abi! **Praksis** Mark Neocleous Külliyyatı Üzerine İçerden Bir Eleştiri **Pınar Bedirhanoğlu** Türkiye’de Resmi İdeoloji Eleştirisinin Sorunları **Cangül Örnek**

Sayı: 39 Büyük Felaket Büyük Suç: 100 Yıl Sonra Ermenilerin 1915’i

Yüzüncü Yıl Arifesinde Ermeni Soykırımının Tarih yazımı: Süreklilikten Olumsuzluğa **Bedross Der Matossian** Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarih yazımında Sınıf Analizinin Eksikliği **Yaşar Tolga Cora** İlk Birikim Sorunsalı Bağlamında ve Türk Ulus Devletinin Kurulma Sürecinde Gayrimüslim Azınlıklar **Pınar Kaya Özçelik** Erken Cumhuriyet Döneminde İnkârcılık, Emvâl-i Metrûke ve Devlet Kapasitesi **Ömer Turan – Güven Gürkan Öztan** Geri Dönüş ve Ermeni Emval-i Metrûkesinin İadesi: Kayseri (1918-1920) **Oya Gözel Durmaz** Belleğin Tanıklığında Hakikat ve Kimlik Arayışı: Dersim Ermenileri **Mehtap Tosun** Forum: Ermeni Sorunu’nda Hatırlama, Yüzleşme ve Sorumluluk **Kadir Akin, Candan Badem, Mustafa Bayram Mısır, Serkan Sariataş** Dersim’in/ Tunceli’nin Ekonomi Evreninde Kafe, Birahane ve Restoran İşletmeciliği **Ercan Geçgin**

Sayı 38: **Borçlan(dır)ma ve Türkiye’de Borçluluk**

19.Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Mısır’da Dış Borçlanma ve Avrupa Mali Sermayesinin Denetim Örüntüleri
Muammer Kaymak İşçi Tasarruflarının Sermayeye Aktarılması: Türkiye ve Devlet Yatırım Bankası
 Örneği **Ferhat Akyüz** Tüketici Kredisinin Ekonomi Politikası: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme **Elif Karaçimen** Türkiye’de Kamu Borcunun Yönetimi: 2001 Krizi Sonrası Bulgular ve 2009 Çöküşü Sonrası Stratejiler **Elife Kart** Yoksulluğun Mekanlarında Borçluluğun ve “Borçlu”nun Üretilişi **Cenk Yiğiter** Varoluş Borcundan Sermayeye: Borcun Soykütüğü için bir Deneme **Sercan Çalıcı** Kavramsal Çerçeve, Fikirsiz Çevre, Etkinlik Biçimi ve Üretim İlişkileri arasındaki Bağ veya Modern Bilim Neden Evrenseldir? **Siyaveş Azeri** Finansallaşma ve Hanehalkı Borçluluğu üzerine Dick Bryan’la Söyleşi **Tansel Güllü**

Sayı 37: **Siyasal Rejim Tartışmaları**

Anayasacılığın Geleceği ve Türkiye’nin Anayasa Tartışması **Mustafa Bayram** Mısır Siyasal Rejim Tartışmaları Forumu **Alp Altınörs, Mustafa Kemal Bayırbağ, Yalçın Bürkev, Ali Ekber Doğan, Atilla Güney, Ali Rıza Güngen, Taylan Koç, Günay Kubilay, Fuat Özdiñ, İlhan Kamil Turan, Kansu Yıldırım** Faşizmi Anlama Kılavuzu **Tülin Öngen** Türkiye’nin Faşizmleri **Korkut Boratav** Çağdaş Kapitalizmde Faşizmin Dönüşü **Samir Amin** V. İ. Lenin ve Rosa Luxemburg’ta Merkezizetçilik Tartışması Bağlamında Kendiliğindencilik ve İradecilik Üzerine **Sevinç Türkmen** Türkiye’nin İkinci Cumhuriyetleri **Ali Somel** Romanı Siyasal Hayat Çalışmalarının İçine Çekmek: Orhan Kemal’in Hanımın Çiftliği’nde Demokrat Parti Momentumu **Gökhan Atılğan** Orhan Kemal’in Romanlarında Toplumsal Dönüşüm ve Sınıflar **Mustafa Kemal Coşkun - Berfin Diren** Yavuz Demokrat Parti İktidarından 27 Mayıs’a Akademik Özgürlük ve Üniversitesi **Cenk Yiğiter** Neo-liberal Çağda Üniversite, “Fakülteler Çatışması”, Felsefe ve Birkaç Örnek Hakkında **Bora Erdağı** İrk, Sınıf ve Kapitalist Gelişme Bağlamında Güney Afrika’da Apartheid Rejimi **Tolga Tören** Haziran 2013 Sonrası Türkiye’de İdeolojiler Alanının Dönüşümü: Gezi Direnişi’ni Anlamanın Yöntemleri Üzerine Bir Tartışma **Cenk Saraçoğlu** Tartışma Gezi Direnişi ve Orta Sınıf Üzerine **Ali Şimşek, Cenk Saraçoğlu, E. Ahmet Tonak**

35-36. Sayı – **Türkiye’de Sağın İdeolojik Haritası**

Türkiye’de İslamcılık ve İslamcı Hareket **Mustafa Kemal Coşkun** Türk Sağ’ının Sözcükleri: “Milliyetçi-Muhafazakârlık”tan İslamcılığa Cami Mimarisi **Bülent Batuman** Milliyetçiliğin İdeolojik Haritasında Temizlik Fikri:Almanya’daki Ülkücü Gençler Örneği **Emre Arslan** Sınıfın Söylemsel Kuruluşu: 1947 Sendikacılığının İlk Yıllarında Milliyetçi ve Anti-Komünist Söylemler **Gökrem Akgöz** Tüketicinin Teolojisi ya da Teolojinin Tüketişi: Türkiye’de Helal Gıda Örneği **Deniz Parlak** Radikal Muhalefette Yeni Bir Soluk: Müslüman Anti-Kapitalistler **Güneş Gümüş** Praksis Felsefesinde Felsefe Siyaset Özdeşliği ve Siyasal Toplum Artı Sivil Toplum Olarak Devlet Kavraysı **Cihan Cinemre** Kapitalist Üretim İlişkilerinin Sürdürülmesinde Psikolojinin Rolü: Anaakım Çalışma ve Psikoloji İdeolojilerinde Bireycilik ve Akılcılık **Baran Gürsel** Yeni Toplumsal Hareketler Teorisinde Süreklilik ve Kopuş Sorunları **Ateş Uslu** Siyasal İslam ve Sınıflar: Utku Balaban’ın Faburjuvazi Kavramı Hakkında **Emre Arslan**

34. Sayı – **21. Yüzyılda Direnişler**

21. Yüzyılda Değişen Toplumsal Hareketler **Senem Atvur** Leo Panitch ile Mücadele Stratejileri Üzerine Söyleşi **Gökrem Akgöz-Bariş Karaağaç, Çeviren: Damla Keşkekci, Onurcan Ülker** 21. Yüzyıl İsyen Hareketlerinin Tarihselliği: Neoliberal Çitleme Dalgası, Müsterekler ve Yeni Kamu Uzamı Çerçevesinde Bir Değerlendirme **Ali Ekber Doğan** Brezilya’da Ekonomik Kalkınma, Toplumsal Değişim ve Siyasi Protestolar: İthal İkamecilikten 2013 Temmuz’una **Alfredo Saad-Filho, Çeviren: Ezgi Kaya** Jessé Souza ile Brezilya Direnişi Üzerine Söyleşi **Tamer Söyler, Çeviren: Tamer Söyler** Adam Hanieh ile Orta Doğu Ayaklanmalarının Ekonomi Politikası Üzerine Söyleşi **Gökrem Akgöz-Aylin Topal, Çeviren: Mert Karabıykoğlu** Direnişin 20. Yıldönümünde EZLN: “Öteki Kampanya”nın Ardından Meksika Solu için Dersler **Esra Akgemci** Dünyanın Atölyesinde Direniş Günlükleri: Çin Emek Hareketinin Dinamikleri **Gökrem Dağdelen**

33. Sayı – **Küresel Kapitalizmin Kıskaçında Eğitim: Anlama ve Mücadelenin Neresindeyiz?**

Kapitalist Toplumda Eğitim: Kuram ve Gerçekliğe Genel Bir Bakış **L. Işıl Ünal** Klasik Marksizm'den Eleştirel Pedagojiye Eğitim Felsefesinde Marksist Yaklaşımlar **Douglas Kellner** Eğitim, Bilgi Ekonomisi ve İstihdam **Derya Keskin Demirel** Emek Süreci Kuramı Bağlamında Öğretmen Emeğinin Dönüşümüne Dair Bir Çözümleme **Halil Buyruk** Türkiye'de Dil ve Eğitim Politikaları Bağlamında Anadilde Eğitim **Delal Yatçı** Kalkınma ve Kadın İlişkisi Bağlamında "Aile Eğitim Programının" Eleştirel Bir Değerlendirmesi **Demet Özmen Yılmaz** 4+4+4 Kesintili Eğitim Modeli ve Öğretmen Emeğinin Beşerî Sermaye Olarak Dönüşümü: Fark Yaratarak Genişleyen Kapitalizm **Gizem Şimşek** Girişimci Üniversiteyi Kurumsallaştırmak: Açık Sorular ve Olası Cevaplar **Panagiotis Sotiris** Yükseköğretimde Yeni Ortaklık: Sürekli Eğitim Merkezleri ve İŞKUR **Özgün Biçer** Apartheid Sonrası Güney Afrika: Kürt Sorununa Yanlış Model **Tolga Tören**

Sayı 32: "Orta" Sınıf?

Faburjuvazi ve İktidar: Yakın Türkiye Tarihinde Sınıf ve Siyasal İslam / **Utku Balaban**, E.O. Wright'ın Mikro Kavramları ile P. Bourdieu'nün Kavramsal Repertuarı Arasındaki Sentezin Empirik Analizde Yaratacağı İmkânlar / **Vefa Saygın Öğütle** ve **Güney Çeğin** 21. Yüzyılda Sınıf / **Göran Therborn** Sınıf ve Orta Sınıf Tartışmaları Arasında Yaldızlı Yakalılar: Avukatlar İşçileşiyor mu? / **Kasım Akbaş**, Orta Sınıf Miti ve Mühendisin Nemesisi / **Serdal Bahçe** Emek Süreci Analizinden Sınıf Tartışmasına Bir Yol Denemesi: Türkiye Özel Televizyon Dizilerinin Üretim ve Emek Sürecinde Sınıfsal İlişkiler / **Fırat Konuşlu**, Apartheid Sonrası Güney Afrika: "Ulusal Demokratik Devrim" ve Siyah Sermaye İnşası / **Tolga Tören**, Uluslararası Yeni Özgürlük ve Özne Biçimleri Konferansı / **Deniz Parlak**

Sayı 30/31: 2000'li Yıllarda Türkiye'de Kamu Politikaları

Sermayenin Uluslararasılaşması ve Devletin Dönüşümü: Teknokratik Otoriterizmin Yükselişi / **Ümit Akçay**, Türkiye'de Neoliberal Ekonomi Politikalarının Uygulanması Sürecinde Bir Yönetim Stratejisi Olarak Apolitizasyon ve Depolitizasyon/ **Melehat Kutun Gürgen**, AKP Döneminde Türkiye'de Büyük Ölçekli Özelleştirmeler ve Devletin Dönüşümü / **Merih Angın** ve **Pınar Bedirhanoglu**, Türkiye'de Telekomünikasyon Sektörü ve İdari Yapısına İlişkin Düşünceler / **Sırrı Emrah Üçer**, Enerji Sektörünün Dönüşümü ve HES Sürecinde Birikim, Devlet ve Sınıflar / **Mustafa Eberliköse** Herkes İçin Sağlıktan Paran Kadar Sağlığa: Türkiye'de Sağlık Politikalarının Neoliberal Dönüşümü / **Ecehan Balta**, Türkiye'de Sağlık Sisteminin Neoliberal Yeniden Yapılandırılma Sürecinde Kamu İlaç Politikaları: Devlet Müdahalesinin Değişen Biçimleri / **Ali Serkan Mercan**, Sosyal Politika ve Emek Piyasası Politikaları İncelemelerinde Anaakım Yaklaşım Olarak Yeni Kurumsalcılık(lar): 2000'lerde Yunanistan, İspanya ve Türkiye'de İstihdam Politikalarında Dönüşüm / **Sümercan Bozkurt**, Burjuva Devlet Formundan Kaçış Yöntemi Olarak Neoliberal Polis Reformu: Türkiye Örneği / **Funda Hülagü**, Alternatif Kamusalın Politik Ekonomisi: Teorik Bir Tartışma "Genel Olarak Sermaye"den "Genel Olarak Birliğin" / **Koray R. Yılmaz**, Kitap Eleştirisi: Örmcek Ağının Diyalektik ile Keşfi / **Ahmet Zaifer**

29. Sayı Tarih, Sınıf Ve Coğrafya Ekseninde Kürt Meselesi/Dinamiği-2

Kürt Meselesine Praksis ile Bakmaya Devam Ediyoruz • Ulusal Sorun Bağlamında Yeni Anayasa Tartışmaları **Mustafa Bayram Mısırlı** • Kürt Sorununda Şiddet ve Demokrasi Çıkmazı: Küresel Süreçler ve Sokak Protestoları **Deniz Gökalep** • Ölçek Literatürü ve Yereli Anlamak: Türkiye'nin Güneydoğusu'nda Neoliberal Deneyim ve Sınıf İlişkileri **Ayşe Seda Yüksel** • Kürt Topluluklarda Aşiret Tipi Toplumsal Örgütlenme Yapılarında Değişme Dinamiklerine Güncel Bir Bakış: "Beğendik - Bêdar Örneği" (Siirt - Pervari) **Ahmet Kerim Gültekin** • Türkiye'nin Yakın Tarihinde Farklı Bir Öznelik Pratiği Olarak Annelik **Gözde Orhan** • Telaşsız Görünmeye Çalışan Bir Kafka: Bir "Uyumluluk Beklentisi" Olarak Neo-Liberal Siyaset **Kadir Gülen**

28.Sayı Tarih, Sınıf ve Coğrafya Ekseninde Kürt Meselesi/Dinamiği-1

Etnik ve Sınıfsal İnşa Süreçleri Bağlamında Kürt Meselesi: Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgesel Özerklik
Cuma Çiçek • İstanbul'a Kürt Göçleri: Yeniden İnşa Edilmesi Gereken Bir Araştırma Konusu **Je-an-François Pérouse** • Yoksulluğun Suçlaştırılması, Suçun Irksallaştırılması: Kapitalizmin Tarihsel Mirası ve Türkiye Örneği **Zeynep Gönen** • Diyarbakır: Qırax Bir Çizgiden Gündelik Yaşamı İzlemek **Yonca Güneş Yücel** • Munzur'dan Şirket Yaratmak: Munzur A.Ş. Üzerinden Dersim'de Sermaye Birikiminin Dinamikleri Ş. **Gürçaç Tuna-Bayram Güneş** • "Bazılarının"Yası Daha Az Tutulur: Şiddet ve Kürt Sorunu **Burcu Şentürk**

27.Sayı Yeniden Gramsci Hegemonya, Devlet ve Pasif Devrim Sorunu

Sosyolojik Marksizmin Sınırları? **Adam David Morton** • Pasif Devrimlerde Toplum. Siyaset ve Bloklar **Cihan Tuğal** • Antonio Gramsci'nin Organik Bütünlük Anlayışı Çerçevesinde Devrimi Yeniden Düşünmek **Gökhan Demir** - **Ali Yalçın Göymen** • Antonio Gramsci'nin Türkiye Serüveni **Fuat Özdingç** - **Ümit Özger** • İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı: MÜSİAD Örneği **Berkay Ayhan** - **Seher Sağıroğlu** • 2011 Krizinin Gölgesinde Yeni Sanayi Politikaları Üzerine Bir Not **Ümit Akçay** • Değerler ve Değer Yaratma Süreci: İşletmeTarihi Bağlamında Bir Deneme ya da Politik İktisadın Sosyolojik Eleştirisine Eleştiri **Koray R.Yılmaz** • "Devrimci-Halkçı Yerel Yönetimler Sempozyumu" **Begüm Özden Fırat**

26. Sayı (2011-2) Siyasal İslam, İktidar ve Hegemonya

Arap Baharı Üzerine Söyleşi **Fulya Atacan** • İslami-Muhafazakar Milliyetçiliğin Millet Tasarımı: AKP Döneminde Kürt Politikası **Cenk Saraçoğlu** • 1994'ten Bugüne Neoliberal Belediyecilikte Süreklilik ve Değişimler **Ali Ekber Doğan** • Din ve Kapitalizm Sarmalında Milli Görüş Hareketi **Nazlı Akpınar** - **Sinan Araman** • İran, İslamcılık, Küreselleşme ve Protesto Hareketi **Farhang Morady** • İran'da Parçalanma ve İsyan **Peyman Jafari** • İslam ve İslamizasyonun Aşılması **Mansur Hikmet** • Siyasal İslam ve Tarihsel Maddecilik-Bir Değiş Tokuş Siyasal İslam'ı Çözümlmek: Geleneksel Tarihsel Maddeci Çözümlmeye Dair Bir Değerlendirme **Tariq Amin-Khan** • Tariq Amin-Khan'a Yanıt **Samir Amin** • Din Olarak Kapitalizm [74. Fragman] **Walter Benjamin** • Din Olarak Kapitalizm: Walter Benjamin ve Max Weber **Michael Löwy** • Marx'ın Para Teorisi: "Hayali" ve "Gerçek" Sermaye Farkı? **Gökçer Özgür** - **Hüseyin Özel**

25. Sayı (2011-2) Ekolojik Krize Yanıtlar

Bir Politik Hareket Olarak Ekososyalizmin Ayırd Ediciliği ve Birleştiriciliği **Ecehan Balta** - **Mustafa Bayram Mısır** • Modernizm ve kapitalizm sarmalında ekoloji: Devlet, sermaye, sivil toplum **Gözde Orhan** • Endüstriyel Tarımın Krizi ve Küba Tarımı **Özgür Kanbir** • Karpuzlar ve insanlar hakkında: Türkiye'de mevsimlik tarım işçiliğinin ve tarımdaki neoliberal dönüşümün politik ekolojisi yolunda **Ethemcan Turhan** • Coğrafi işaretler ve küresel piyasalarda yerleşen tarım ürünleri: Ege pamuğu logosu üzerine bir saha çalışması **Derya Nizam** • "Yenilenebilir enerji" vs. yenilenemeyen doğa: karbon ticareti **Selim Yılmaz** - **Gaye Yılmaz** • Kimlik Politikaları ve sol hareketle ilişkisi **Evren Kocacıçak** • Kapitalist devlet ve toplumsal polisliğin tarihi seyri: Devlet-güvenlik ilişkisinde bir dönemlendirme denemesi **Evren Haspolat**

24. Sayı (2011-1)

Güncel Toplumsal Mücadele Deneyimleri

TEKEL Direnişi **Sevim Yoleri** - **Ulaş** • 50/D'ye Karşı Araştırma Görevlileri **Levent Dölek** • Halkın Hakları Forumu **Umar Karatepe** • Dev-Sağlık-İş Mücadelesi: "Sağlıkta Taşeron Olmaz, İnsan İhaleyle Çalıştırılmaz!" **Özay Göztepe** • "Çevre sorunu sınıf sorunudur, sermayeye bırakılamaz" **Gaye Yılmaz** • "Bütün renkler kirleniyordu..." Praksis'ten Kaçış Sürecinde Su Hakkı Mücadeleleri **Gaye Yılmaz** • Sendikal Hareket ve Feminizm: Dayanışmanın Ötesi **Elif Gazioğlu** • Kentsel Politikada Yeni Biçim Arayışları: 2009 Yerel Seçimleri ve Ankara'da "Belediye Yönetimlerinde Saltanata Son" Kampanyası **Bülent Batuman, Tezcan Karakuş Candan** • Pozitivist-Marksist Sınıf Kavrayışı ve Sınıf Deneyimlerindeki Açmazları **Vefa Saygın Öğütle** • Otoriterizm-Özgürlükçülük Gerilimi Bağlamında Mekân, Hegemonya ve Strateji **F. Serkan Öngel, Kurtul Gülenç** • "En Eski" ve "En Yeni" İletişim Medyası: "İnsan" **Serdar Öztürk** • Türkiye-AB İlişkileri Ekseninde Sermayenin Tercihleri ve Kıbrıs **Emine Tahsin** • Demokrasi ve Diktatörlük: Devletin Amaç ve Araçları **Werner Bonefeld** • Maddeci Bir Tarih Anlayışına Doğru **Erdem Sönmez** • Sınıfa, Mücadeleye ve Bilince Dair Bir Kitap: Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği **Eren Buğlalılar**

23. Sayı (2010-2)

Liberalizm: Tarihte, Kuramda, Türkiye'de

Gölgelenmiş Özgürlük: On Dokuzuncu Yüzyıl Liberalizmlerine Bir Bakış **Ateş Uslu** • Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi **Erdem Sönmez** • İktisadi Devlet Kuramları veya 'İktisadin Emperyalizmi': Bir Örnek Olarak Rant-Kollama Analizi **Galip L. Yalman** • AKP'li Hegemonya Projesi ve Neoliberalizmin Yeniden Dirilişi **Ali Ekber Doğan** • Özel Güvenlik ve Kapitalist Devletin Dönüşümü: Türkiye Üzerine Eleştirel Notlar **Çağlar Dölek** • Türkiye'deki İçer Dönük Sermaye Birikim Sürecinde Dünya Bankası'nın Rolü **Güllistan Yarkin** • Kırgızistan'da Demokrasi Sorunu **Altynbek Joldoshev** • Örgütlenmelerin Kökenleri ve Sorunları **Çetin Veysel** • Demokrasi Eleştirisine Doğru: Demokrasi Ne Älemde? **Derviş Aydın Akkoç**

22. Sayı (2010-1)

Günümüz Krizinin Tarihsel ve Toplumsal Özgünlükleri

Serdar Bahçe-Ahmet Haşim Köse Krizin Teğet Geçtiği Ülkeden Krize Bakış: Teorinin Naifliği, Gerçekliğin Kabalılığı • **Pınar Bedirhanoglu** Küresel Kapitalist Krizin Yeniden Düşündürdükleri: Finansallaşma ve Devlet Efe Peki Krizi Arrighi ile Okumak • **Ali Rıza Gürgen** Finansallaşma: Sorunlu Bir Kavram ve Verimli Bir Araştırma Gündemi • **Gaye Yılmaz** Para-Meta-Para-Finans Bulmacasında 2008 Krizini Anlamak • **Nuray Ergüneş** Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri: Türkiye Örneği • **Özgür Müftüoğlu-Yasemin Özgün** Sınıflar Arası Mücadelede Yeni Bir Dönemeç: Türkiye'de 2008 Krizi • **İrfan Kaygısız** Krizin Birinci Yılında Türkiye'de İşçi Eylemleri: İşgal, Grev ve Direnişlere Dair Gözlemler

21. Sayı (2009)

Gündeme Bakmak: Neoliberalizmin Ötesinde

Uluslararası Krizin Düşündürdükleri **Korkut Boratav** • İzmirli Orta Sınıfta Kürt Algısı: Mekân, Sınıf ve Kentsel Yaşam **Cenk Saraçoğlu** • Sosyalist Soldan Kemalizme Olumlu Bakışlar (1920-1971): Nedenler, İmkânlar, Dönemler ve Bazı Sonuçlar **Gökhan Atılğan** • Ergenekon Davaları ve Solun Tutumu Üzerine Bazı Gözlem ve Değiniler **Mustafa Bayram Mısır** • 29 Mart 2009 Seçimleri ve AKP: Türkiye'nin Siyasal Coğrafyası Açısından Bir Değerlendirme **Ali Ekber Doğan** • Yeni Bölgeselcilik ve Denizli Yerel endüstriyel Gelişimi ve Dönüşümü Yeniden Düşünmek **Mehmet Penbecioğlu**

20. Sayı (2009)

Maddeci Feminizm

Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri Daniële Kergoat Türkiye'de Sosyalist Feminizme Kaktüs'ten Bakmak **Hülya Osmanağaoğlu** • Fransa'da Sosyalist Kadın Hareketinin Temelleri ve Flora Tristan **Ateş Uslu** • Toplumsal Yeniden Üretim ve Cinsiyetlendirilmiş Bir Politik Ekonominin İnşası **Isabella Bakker** • Kadın Emeği Nasıl Değersizleşir? **Reyhan Atasü Topcuoğlu** • Ataerkillik ve Enformel Emek: Konfeksiyon Atölyelerinde Ücretsiz Aile İşçileri **Saniye Dedeoğlu** • Tarihsel Süreçte Üretimde Kullanılan Teknoloji ile Ücretli Kadın Emeği İlişkisi **Ece Kocabıçak** • İş Hukukunun Ekonomi Politikası İçin Teorik Bir Geri Plan Denemesi **Ali Murat Özdemir** • Eşitlikçi Toplamlar Üzerine **Özgür Mutlu Ulus**

19. Sayı (2009)

Türkiye’de Sermaye: 1990’lardan Bugüne Temel Eğilimler ve Stratejiler

Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler **Fuat Ercan** • 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler **Melda Yaman-Öztürk / Fuat Ercan** • Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-içi Yeniden Yapılanma **Derya Gültekin-Karakaş** • Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf-İçi Çatışmaları Anlamak **Nuray Ergüneş** • İnşaat Sanayiinde Uluslararasılaşma ve Sermayeler Arası İlişkiler **Elvan Gülöksüz** • Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye’de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu **M. Gürsan Şenalp / Örsan Şenalp** • Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’den İzlenimler **Pınar Bedirhanoglu / Galip L. Yalman** • Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme **İbrahim Gündoğdu** • Birikim Sürecinde TOBB’un Tarihsel Gelişim Uğrakları **Ş. Gürçağ Tuna** Türkiye’de Sendikacı Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding • **Özgür Öztürk** 1980 Sonrasında Türkiye’de Düşünce Fabrikalarının Yapısal Değişimi: TEPAV Örneği **Özlem Tezcek** • ‘Yoksulluk’ Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek **A. Haşim Köse / Serdal Bahçe**

18. Sayı (Güz 2008)

Tarih Yazımı 2

Ellen Meiksins Wood ile Söyleşi **Şebnem Oğuz, Aylin Topal** • Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarih yazımında “Kayıp” Zamanın İzinde **Sinan Yıldırım** • Macaristan, 1918-1919: Burjuva Devriminden Proletarya Diktatörlüğüne Geçiş ve Kont Mihály Károlyi **Ateş Uslu** • Totalitaryen Paradigma’dan Post-Revizyonizme: Sovyet Rusya Tarihçiliğinde Yeni Gelişmeler **Yiğit Akın** • Marksist Tarih Kuramında Ne Yaşar Ne Yaşamaz? **Vivek Chibber** • Marksizmde Siyasal Strateji Sorunu: Marx’tan Komintern’e **Mustafa Şener** Immanuel Wallerstein ve Marksizm **Güllistan Yarkin** • Önce Söz (mü?) Vardı: Yapısalcılık, Postyapısalcılık ve Tarih **Mustafa Kemal Coşkun** • Modernliğin Gerilim ve İmkânları: Gerçekçilik

17. Sayı (Kış 2007)

Tarih Yazımı 1

Kır, Kent ve Kapitalizme Geçiş: Bursa Örneği **Sevilay Kaygalak** • Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar **Şebnem Oğuz** • Türk Dış Politikasının Tarih Yazımında Soğuk Savaş ve Türkiye-SSCB İlişkileri **Cenk Saraçoğlu** • Köylüler Savaşı ve Thomas Münzer Tarih yazımında Temel Gelenekler ve Marksist Yol İzleri **Vefa Saygın Öğütle** • İki Tartışmanın Işığında Macaristan’da Tarih yazımı (1945-1956) **Ateş Uslu** • Tarihin Bir Ögesi Olarak Tarih yazımı: Ev-Eksenli Çalışma Örneğinde Bazı Değişmeler **Dilek Hattatoğlu** • Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patikaya Bağımlılık **Ferdan Ergut** • Benjamin, Tarih (Felsefesi) Üzerine Tezler ve Tarih Yazımı **B. Erdağı** • **M. Evren Dinçer** • Marx ve Özgürlük Terry Eagleton Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim (Michael Palaret) **E. Atilla Aytekin** • Bir Süreklilik ve Kopuş Tartışması: Emperyal Tahakküm Biçimleri ve Modernleşme İdeolojisi **İlker Cörüt**

16. Sayı (Güz 2007)

Gündelik Hayat ve Emek Süreçleri

Brant Dink’in Ardından, **Tolga Tören** • Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Bir Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi, **Sungur Savran, E. Ahmet Tonak** • Lukács’ın Ontoloji’sinde Emek ve Gündelik Yaşam, **Ateş Uslu** • Arzuları Sömürgeleştirmek: Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik, **Anna M. Agathangelou** • Mekan Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri’den Bakmak, **Ali Ekber Doğan** • İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: “Bursa Örneği”, **İşin Ulaş Ertuğrul** • Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği, **Nevra Akdemir** • Türkiye’de 1988-2004 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış, **Hakan Koçak** • Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler, **Can Nacar** • Donald Quataert ile Söyleşi-Osmanlı-Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine, **Can Nacar-Gülhan Balsoy** • Sermaye ve Yötem, **Christopher J. Arthur** • Niçin Bir Marksistim?, **Karl Korsch** Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder? • **E. Ahmet Tonak** Dönüştürceğini Bilmek: Tarihsel Materyalizm Konferansı Üzerine Kısa Değişmeler, **Fuat Ercan** • Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Keşşim Noktası: Ücretli Ev Emeli, **Melda Y. Öztürk-Nuray Ergüneş** • Merhaba Fabrika, **Sinan Alçın**

Gelecek Sayılar

Sayı 44: Ortadoğu'da Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar

2002'de Irak'ın işgaliyle başlayan süreç ile 2010 Aralık ayında Tunus'ta kıvılcılanan, kısa sürede tüm Ortadoğu'ya yayılan halk ayaklanmaları, bu coğrafyadaki yerleşik düzenleri baştanbaşa değiştirdi. Selefî ci-hatçı örgüt IŞİD, Ortadoğu'da iki yıldan az bir zamanda milyonlarca kişinin yaşadığı yüz binlerce kilometreka-relik bir toprak parçasını işgal etti; aynı zamanda dünyanın pek çok bölgesindeki intihar saldırıları ile küresel bir güvenlik tehdidi oluşturdu. Binlerce can kaybına yol açan Suriye iç savaşı bir yandan ABD, Rusya gibi egemen güçlerin bölgedeki etkisini yapısal dönüşüme uğratarken, diğer yandan özellikle Suriye ve Irak toprakları Kürt, Türkmen, Arap, Ezidi, Süryani halklarının varoluş mücadelesine sahne oldu ve böylece bölgenin ekonomi-politiği ve siyasi haritası yeniden biçimlendirilme sürecine girdi. Savaş nedeniyle yaşanan göçler yepyeni çatışma alanları yaratarak, egemen güçler arasında mülteteciler üzerinden yürüyen yeni pazarlıklar dolayısıyla kapitalist güç ilişkilerini yeniden şekillendirdi. Öte yandan, IŞİD denetimine geçen Kobane, Afrin ve Derik'in Halk Koruma Birlikleri (YPG) tarafından ele geçirilmesinin ardından ilan edilen Rojava devrimi ile Suriye'deki Kürt alanları birleştirilerek yeni bir ekonomik ve toplumsal model inşa edildi. Bu modelin kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri ile burjuva demokrasilerine gerçek bir alternatif olup olmayacağı üzerine sol ve eleştirel akademi içinde geniş bir tartışma alanı da oluştu.

Ortadoğu'da son dönemde yaşanan ve Türkiye'yi de yakinen ilgilendiren tüm bu değişim ve dönüşümleri ele alan yazılara yer vereceğimiz bu sayıda Ortadoğu çalışmalarında –en azından Türkçe yazında- daha az işlenmiş olan boyutlara; politik iktisat, devlet-sınıf ilişkileri ve toplumsal hareketlere eğilmek istiyoruz. Bu bağlamda özellikle üzerinde durmak istediğimiz konular şunlar: Ortadoğu'daki savaş, isyan ve yeni siyasal oluşumların arkasındaki temel dinamiklerin ve aynı zamanda bölgesel bağlantıların ekonomi politiği ve kapitalizmin doğası ile bu bağlantıların ilişkisini kurmak; devlet-sınıf ilişkilerinin evrimi; sermaye birikimi ve sınıf mücadeleleri; neoliberal politikalar ve devletin yeniden yapılanması; egemen sınıfların tarihsel gelişimi ve küresel kapitalizmle eklemlenme biçimleri; işçi sınıflarının oluşumu ve dönüşümü; tarımda mülkiyet ilişkileri ve köylülük; egemen ve muhalif ideolojik yapılanmalar da dinsel ve ulusal motiflerin değişen biçimleri; direniş hareketleri ve sol örgütlenmeler; muhalif hareketlerin içerdiği anti-kapitalist ve anti-neoliberal yönelimler. Bu tablo içinde Türkiye'nin son dönemde Ortadoğu'daki gelişmelere müdahil olma durumunu ve ayrıca dış politikadaki değişim dinamiklerine etki eden Türkiye kapitalizminin Ortadoğu'yla eklemlenme biçimlerini anlamak da bir başka öncelikli amacımız.

Editörler: Hülya Kendir, Yasemin Özgün, Fuat Özding, Selime Güzelsarı

Yazı teslimi için son tarih 25 Temmuz 2017

Sayı 45: 100. Yılında 1917 Rus Devrimi

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunu da getiren büyük olay, Rusya'da patlak veren Şubat ve ardından gelen Ekim Devrimi idi. Yalnızca Birinci Dünya Savaşı'nın sonunu getirmekle kalmadı; bütün bir burjuva devrimleri çağıının hasta adam(lar) olarak işaretlediği ancak ortadan kaldıramadığı üç büyük Doğu Avrupa İmparatorluğundan birini -Rus Çarlığını- doğrudan, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğunu ise birinci emperyalist savaşın sonuçlarına bağlı olarak dolayılı şekilde sona erdirdi. Ekim Devrimi, dünya siyasal coğrafyasını değiştirdi ve yarattığı yeni tipte devlet yıkılana kadar da dünyada hakim olan iki kutuplu siyasal coğrafya oldu.

Modern siyasal düşüncelerden sosyalizme Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından yapılan eleştiri ve katkılardan ilhamını alan ve siyasal işçi hareketindeki bir sıçramaya karşılık gelen bu büyük tarihi olay; ilk kez 1848 Devrimleri ile "sosyal cumhuriyet" şiarı altında sahnede görülen siyasal işçi hareketinin Paris Komünü'nden sonra dünyada elde ettiği ilk başarılı siyasi iktidar denemesi değildi, başka deyişle, işçi partileri kapitalist devletler içinde hiç hükümet etmemiş değillerdi, ama devlet mekanizmasının tümüyle bir işçi partisi tarafından ele geçirildiği ilk deneyimdi. Paris Komünü 72 gün sürmüştü, 1917 Ekim Devrimi'nin ise bir işçi devrimi olup olmadığı kadar gerçekte kaç yıl sürdüğü de siyasal işçi hareketleri arasında tartışma konusudur. Siyasal işçi hareketi içindeki devrim karşıtları, onu daha çok Şubat Devrimi'nin kurduğu demokratik rejime/kurucu meclise karşı Bolşevik azınlığın Jakobin bir darbesi olarak gördüler. Devrim yandaşlarının durumu daha karmaşıktır: Literatüre Rusçası olan "sovyet" sözcüğü ile yerleşmiş bulunan işçi, köylü ve asker meclislerine dayanan devrimin 1921'de 10. Kongre'de bizzat Lenin'in katkısı ile sönümlenmeye başlayıp Lenin'in ölümü ile de tümüyle sona erdiğini ileri süren anarko-sendikalistler, 1929'da Troçkist Muhalefetin ezilmesi ile işçi demok-

rasinin bürokratik diktatörlük tarafından bastırıldığını ileri süren Troçkistler, 1930'larda devlet kapitalizmine geçildiğini savunan başka tür Troçkistler, Stalin ölünce Kruşçev'in karşı-devrim yaptığını ileri süren Stalinistler, nihayet, 1989'daki çöküşüne kadar bu devletin sosyalist olduğunu savunagelmış Sovyetikler... Çeşitlendirilip çoğaltılabilir. Objektif olan, Ekim Devrimi'nin ardından her ikisi de Paris Komünü'nde bir işçi hükümeti nüvesi gören siyasal işçi hareketinin "sosyal demokrat" ve "komünist" adını alan iki ana akıma bölündüğü ve Ekim Devrimi sonrasında büyük oranda Stalin önderliğinde inşa edilen yeni tipte -genellikle liberal eleştirmenleri tarafından totaliter olarak nitelenen, sosyalist eleştiricileri tarafından ise bürokratik otoriter olarak nitelenen- devletin 72 yıl varlığını sürdürdüğüdür.

Praksis Dergisi olarak 100. Yılında Ekim Devrimi'ni tüm boyutları ile ele alan bir sayı çıkarmayı kararlaştırdık. Bütün boyutları ile ele almaktan kastımız bir tür "Ekim Dersleri" sayısı hazırlamak değil, zira, günümüzün dünyasında, Paris Komünü'nden "Komün Dersleri" çıkarak Büyük Ekim Devrimi'ni gerçekleştiren siyasal akım çapında bir siyasal hareketin varlığından söz etmek güçtür. "Ekim Dersleri", olsa olsa siyasal işçi hareketinin bu tür bir dünya tarihsel akımının kolektif bilincinin ürünü olabilir. Biz bu sayımızda, bundan ziyade, insan bilimlerin her alanında, özellikle tarih, iktisat, siyaset bilimi ve hukuk alanında çalışan bilim emekçilerinin ve Devrimin yarattığı yeni estetiği ve felsefeyi hatırlayan sanat ve felsefe emekçilerinin 100. Yılında Ekim Devrimi'ni nasıl gördüklerini, nasıl bir önem ve anlam verdiklerini dosyalamak istiyoruz. Bu dosyada sözü, katkısı olsun isteyen herkesi, kendi yordamınca sayımıza katkı sunmaya ve ses vermeye çağırıyoruz.

Yazı teslim tarihi: 15 Eylül 2017

Sayı editörleri: Melehat Kutun Gürge (kutunmelehat@gmail.com), Mustafa Kemal Coşkun (coskunmke-mal@gmail.com), Mustafa Bayram Mısır (mbmisir@yahoo.com), Remzi Altunpolat (raltunpolat@gmail.com), Sinan Yıldırım (syildirmaz@yahoo.com), Tolga Tören (tolgatore@gmail.com)

Yazarlara

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az bir yayın kurulu üyesi ve en az iki hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir. Yazıların hakeme gönderilip gönderilmeyeceğine yayın kurulu karar verir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olması gereklidir. Yazılar bir buçuk satır aralığı ile yazılmalı ve praksis@praksis.org adresine gönderilmelidir. Yazılara 100-150 kelimelik bir Türkçe öz ve İngilizce abstract ile beşer tane anahtar kelime eklenmelidir. Yazarlar ayrıca adlarını, adreslerini, telefon numaralarını, e-posta adreslerini ve kendilerini tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler.

Yazı İçinde Dikkat Edilmesi Gerekenler:

Praksis dergisine gönderilen yazılar, referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (APA) stili temel alınarak hazırlanmalıdır. Yazım kuralları için kaynak kitabımız Ömer Asım Aksoy'un kitabıdır (Ana Yazım Kılavuzu, İstanbul: Epsilon, 2006).

1. Yazı içinde bir yazarın ismi ilk defa geçtiğinde mutlaka ön ismi de yazılmalıdır. Sonrakilerde soyadı yeterlidir.

2. Yazı içindeki referanslarda:

Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır.

Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmmalıdır.

Nokta mutlaka parantezden sonra gelmelidir. Virgül ve iki nokta işaretlerinden sonra boşluk bırakılır. Tarihten sonra iki nokta olmasına dikkat edilir.

Örn. (Wood, 1995: 132).

• Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964),

• yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34),

- yazarın adı metinde geçiyorsa (1964),
 - iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970),
 - üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992)
- biçiminde kaynak gösterilir.

Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a).

Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Aynı yazarın iki kitabına aynı parantez içinde referans verildiğinde yazarın ismi tekrar yazılmaz. Örn. (Wood, 1995: 132; 1991: 133).

3. Yazı içinde bir yazarın kitabının ismi geçtiğinde kitap ismi italik yazılmalı ve tırnak işareti konulmamalıdır.

Örn. Wood'un *Democracy against Capitalism* başlıklı çalışmasında (...).

Makale başlığı ise tırnak işaretleri içine konmalıdır.

Örn. Mc Nally'nin "Language, History and Class Struggle" isimli makalesinde (...).

4. Dipnotlarda:

bkz. Wood (1995) şeklinde referans verilir.

5. Kırk kelimeyi geçen alıntılarda: Tırnak işareti konmaz ve içeriden başlanır.

6. Yazı içinde tek tırnak işareti sadece bir alıntının içinde başka bir alıntı veya vurgu varsa kullanılabilir. Bunun dışında tüm alıntı ve vurgularda çift tırnak işareti kullanılmalıdır.

7. Başlık ve ara başlıklarda her sözcüğün baş harfi büyük olmalı ve kalın yazılmalıdır.

Örn: **Karl Mannheim ve Görece Sınıfsız Aydınlar**

8. "Birisine göre" kalıplarında referans bu iki kelimenin ortasına değil, ikisinin sonuna ya da cümle sonuna yazılmalıdır.

Örn: Marx'a göre (1967: 23) (...)

Tarım ve Köylülük "Sorun"larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi

Nezat Evrim Önal

Doğadan Tüketiciye Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri,
Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine

Fatih Özden

Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma Ekin Değirmenci
Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve
Sınıf İlişkileri

Coşku Çelik

Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Havzası Dağ Köylerinden Kadınların Anlatıları ve
Kırsal Dönüşüm

Zeynep Ceren Eren

Tarımsal İşletmelerin İstihdam Stratejileri: Adapazarı Örneği

Elif S. Uyar-Mura

Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Romanlarında Tarımda Dönüşüm ve Mevsimlik İşçiler
Uygar

Dursun Yıldırım

Bir Bilim Alanı Olarak Psikoloji, Sosyal Yapıyı Anlamanın Neresinde? Davranışı ve Yapı
İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Deneme Özden

Melis Uluğ ve Ahmet Çoymak

FİYATI: 15 TL

